

Hegedűs István

Szociológia és Szociálpolitikai Tanszék

Témavezető: Vajda Mihály

Bírálóbizottság:

Copyright Hegedűs István

Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem

Szociológia Ph.D. program

Rút pártviszály

Pártok és változások – a Fidesz politikai fordulata

Ph.D. értekezés

Hegedűs István

Budapest, 200.....

TARTALOMJEGYZÉK

<u>BEVEZETÉS: A SZAKDOLGOZAT TÉMÁJA</u>	6
1. Az esettanulmány	7
2. Csapdák és esélyek	10
<u>I. RÉSZ: POLITIKAI PÁRTOK A DEMOKRÁCIÁBAN</u>	13
1. A politikai pártokról általában	13
2. Versenyben a voksokért	17
2.1. Pluralizmus, politikai kultúra, pártválasztás	18
2.2. Politikai ideológiák	22
3. Belső viszonyok: „a fekete doboz”	32
3.1. Párt és demokrácia	34
3.2. Identitás és csoport	39
4. Szervezeti és ideológiai változás: fordulat és reform	43
5. Értelmiségek, politika, média	47
5.1. Ki azok az értelmiségek?	49
5.2. Értelmiségkritika	52
5.3. Értelmiségek és politikusok - függetlenség és pártosság	57
5.4. Média és politika	66
6. Átmenet, posztkommunizmus, pártok	73
6.1. Megújulás és válság: pártok az új demokráciákban	79
<u>II. RÉSZ: A FIDESZ POLITIKAI FORDULATA</u>	88
1. A Fidesz kulturális és politikai identitása	89
1.1. Ifjúság és politika	90
1.2. Szakkollégisták és értelmiségek	93
1.3. A belga ideológia	98
1.4. Liberalizmus	101
2. A Fidesz, a pártok, az értelmiség és a média	106
2.1. A Fidesz, az antikommunizmus és a Magyar Szocialista Párt	107
2.2. A Fidesz és a Szabad Demokraták Szövetsége	113
2.3. A Fidesz, az értelmiség és a média	124
2.4. A Fidesz és a Magyar Demokrata Fórum	135
3. Szervezet, döntések, politikusok – a Fidesz fekete doboza	140
3.1. Mi és ők – kisebbség és többség	146
4. A fordulat: folyamatosság és diszkontinuitás	159
4.1. Rivális koncepciók	161
4.2. A politikai fordulat	168
<u>ÖSSZEFOGLALÁS ÉS KÖVETKEZTETÉSEK</u>	172
<u>HIVATKOZÁSOK JEGYZÉKE</u>	177
Bevezetés	177
I. rész: Politikai pártok a demokráciában	177
II. rész: A Fidesz politikai fordulata	192
Összefoglalás és következtetések	198

BEVEZETÉS: A SZAKDOLGOZAT TÉMÁJA

A politikai pártokat vizsgáló nemzetközi és magyar szakirodalom, némileg talán leegyszerűsítve, mindenekelőtt abból a szempontból közelíti meg tárgyát, hogy ezek a modern szervezetek - történetileg nézve és a politikai rendszer egészének hatékonyságát tekintve - milyen (változatos) módon töltötték be a tömegdemokráciában elengedhetetlennek tűnő szerepüket (funkcióikat). Vagyis a szaktudományok érdeklődésének középpontjában a pártoknak az alkotmányos-közjogi berendezkedésen belül elfoglalt helye, a politikai szervezetek közötti verseny rendszere, a nagy politikai filozófiai eszmeáramlatok, különösen a politikai ideológiák és a demokratikus pluralizmus kapcsolata, esetleg a pártpolitikai ellentétek és a társadalom belső tagoltságának összefüggése áll. Bár a mindennapi politizálás fontos - és a médiában rendszeresen tág teret kapó - témája a pártokon belüli viszonyok elemzése, a politikai szervezetek döntéshozatali mechanizmusairól, a párt külső politikai álláspontját megelőző belső vitákról, konfliktusokról meglehetősen keveset olvashatunk tudományos publikációkban.

A doktori dolgozat első része a szakirodalom által felvetett hagyományos és megkerülhetetlen általános kérdések taglalásával, többek között a pártok és a pártrendszerek jellegzetességeit érintő történeti változásokkal, a politikai ideológiák szerepével és a politikai piac működésével, a baloldal és a jobboldal változó fogalmainak áttekintésével indít. Ezután áttérünk a pártokon belüli szervezeti-döntéshozatali mechanizmusok, valamint csoportdinamikai mozgások tanulmányozására - olyan kérdések tartoznak ide, mint a párton belüli demokrácia normatív felfogása, a formális szabályok és az informális kapcsolatok rendszere, a párteliten belüli konfliktusok és kezelésük technikái, illetve a kollektív identitás problémája. Szervezeti és ideológiai változás: fordulat és reform - ebben a talányos című fejezetben röviden összefoglalom a párt 'egészének' átalakulásával (party change), a szervezeten belüli hatalmi átrendeződés és az ideológiai megújulás összefüggéseivel foglalkozó nézeteket. Némileg túlmutatva a szokásos pártpolitológiai eszmefuttatásokon komoly hangsúlyt kap két, egymással gyakran összefonódó témakör: az értelmiség politikai fellépése, illetve a média szerepe a politikai folyamatok alakulásában. Végül a kommunista diktatúrák felbomlásának, a demokratikus átmenet és konszolidáció időszakának

elemzése során felvetődik a nemzetközi politikatudományi megfigyelések és kategóriák alkalmazhatóságának kérdése a közép-európai új demokráciák politikai pártjait illetően.

Mindezen problémák áttekintése a dolgozat második részét képező esettanulmány tudományos 'beágyazása' érdekében elkerülhetetlen. Mindazonáltal fordítva is igaz ez az állítás: a felsorolt témaköröket az új magyar pártrendszer egyik legizgalmasabb politikai formációjának, a Fidesz ideológiai motívumokkal átítatott politikai fordulatának példáján, sokat vitatott átalakulásán keresztül kívánom vizsgálni. Az esettanulmány révén - a párt elitjét alkotó csoportok stratégiai megfontolásait, a döntéshozók motivációit, az előttük álló kényszerpályákat és a felmerülő alternatívákat, illetve a belső hatalmi harcot elemezve - részt vehetünk abban a vállalkozásban, amelynek ismert képviselői alapvető szakmai kihívásnak tekintik a politikai szervezetek belső viszonyait rejtő „fekete doboz” feltörését. A politikai pártokkal foglalkozó Kay Lawson véleménye szerint a tudományos elméletekhez való hozzájárulás mellett az esettanulmányoknak éppen az az előnyük, hogy „a politikai változók közötti interakciók valódi dinamizmusát” eltérő helyzetekben és időkben tárják fel, ami azért is fontos, mert „az intellektuális értelemben ésszerű konceptualizálás sem képes megragadni a pártok életében, vonalvezetésében bekövetkező, igencsak ésszerűtlen és gyors fordulatokat” (Lawson [1994] p. 288).

1. Az esettanulmány

A Fidesz politikai fejlődését értelmező nézetek és elméletek igencsak sokfélék és gyakran pártpolitikai ihletettségűek. Már maga az ideológiai fordulat tételezése is állásfoglalást jelent: a mai, 'hivatalos' fideszes önértékelés tagadja a gyökeres változásokat és a párt értékrendjének folyamatosságát hangsúlyozza: „Sokan voltak, akik aggodalmaikat hangoztatták akkor, amikor eltöröltük a korhatárt, amikor megfogalmaztuk a Polgári Szövetség gondolatát, vagy amikor Fiatal Demokraták Szövetségéből Fidesz - Magyar Polgári Párttá váltunk. Mi azonban Ludas Matyi módjára sohasem korábbi önmagunkhoz ragaszkodtunk, hanem az igazunkhoz. És azért ragaszkodtunk inkább az igazunkhoz, mert csak így maradhattunk hűek önmagunkhoz”, fejtegette Áder János parlamenti frakcióvezető 2003. tavaszán (Áder [2003]). A szervezeti átalakulások tényét igen, de a politikai fordulat megtörténtét sommásan elutasító álláspont azonban nehezen tartható: „az, hogy a Fidesz nem változott volna, rögzíteném: nem igaz”, írta Esterházy Péter (Esterházy [1996]). Itt most egyetlen idézetpárral illusztrálnám, milyen távol került az 1992-ben a Liberális Internacionáléhoz

teljes jogú tagként csatlakozott egykori Fiatal Demokraták Szövetsége attól a sajátosan megfogalmazott hitvallástól, ami egyik alapító vezetője, Németh Zsolt nevéhez fűződött, aki azt mondta, hogy a liberálisok szagról megismerik egymást. Orbán Viktor, a megújított Fidesz – Magyar Polgári Szövetség elnöke viszont így beszélt pártja 2003-as kongresszusán: “a liberalizmus mint szabadságharc már réges-régen okafogyottá vált. Túlhaladt rajta az idő. Megtette a dolgát, teljesítette, amiért útjára indították. Lerombolta, amit akart, az egyház és az arisztokrácia tekintélyét, minden tabut és erkölcsi gátat. S most ahelyett - ezt látjuk most legalábbis Magyarországon -, hogy diadalmasan örvendezne kétségtelen sikerén, immár lerombolt börtöne romjain lázadozik, és azt kiabálja, hogy eresszük ki. Ez több mint mulatságos. Ami értéket a liberalizmus, kedves barátaim, hozott a világnak, azt mára minden normálisan gondolkodó ember és társadalmi erő beépítette saját értékrendjébe, több rombolásra már nincsen szükség” (Orbán [2003]). A liberalizmust átmeneti és destruktív jelenségnek nevező pártelnöki retorika antiliberális ideológiai beállítódása kétségtelen - Ralf Dahrendorf néhány évvel korábban, Orbán miniszterelnöksége idején fogalmazott úgy, hogy a magyar politikus “hátat fordított a nagy pillanatokban szerzett tapasztalatoknak” (Dahrendorf [2000] p. 40).

Azok között ugyanakkor, akik egyetértenek abban, hogy az Orbán Viktor és Kövér László által vezetett politikai erő filozófiája, mentalitása, stílusa, magatartása, a szimbolikus és pragmatikus, hosszú távú és napi politikai kérdésekben vallott programja, üzenetei és cselekedetei, szavazóbázisa és klientúrája a kilencvenes évek második felére a kezdetekhez képest radikálisan átalakult és kicserélődött, markáns különbségek húzódnak meg a transzformáció időpontjának és okainak megítélésében, valamint morális tartalmának minősítésében. A szakdolgozat ezeknek az eltérő perspektíváknak és 'narratíváknak' az elemzése mellett saját interpretációs keretet kínál. Véleményem szerint ugyanis az 1992. és 1994. között megkezdett politikai fordulat magyarázatként sem a hidegfejű és hiperpragmatikus, jól vagy rosszul megválasztott, de mindenképpen szavazatmaximalizáló stratégiára, sem az erkölcsi megtisztulásra és a konzervatív világszemlélet meggyőző erejére alapozott hipotézis nem ragadja meg a folyamat egészét és mélységét.

Az esettanulmányban amellet érvelek, hogy a Fidesz többségi szárnyát alkotó vezetők jóval az 1994-es választások előtt, ha bizonytalanul és botladozva, sőt, némileg öntudatlanul, de már megkezdtek 'hosszú menetelésüket' a politikai skála liberális centrumából kiindulva a jobboldali mező meghódításáért. Ennek magyarázatát szerintem több tényező összjátékában találhatjuk meg. Egyrészt a másik liberális párttal, a Szabad

Demokraták Szövetségével való baráti, majd partneri-szövetségi kapcsolat – eleinte nem is ideológiai okokból, hanem alapvetően a szervezeti vetélkedés következtében - fokozatosan elmérgesedő, végül ellenséges viszonyba csapott át. Másrészt lépcsőről-lépcsőre növekedett a Fidesz elitjén belüli, mindinkább ideológiai színezetet nyerő nézetkülönbségek jelentősége, mindenekelőtt az Orbán Viktor és Fodor Gábor közötti személyes rivalizálása, ami aztán 1993. tavaszán kenyértöréshez vezetett. Az egyre félreérthetlenebbül árulással vádolt belső kisebbséghez tartozó politikusok és támogatóik elvándorlása 1993. őszén kezdődött és 1994. nyaráig tartott. Harmadrészt a Fidesz 1993-as debreceni kongresszusán megválasztott első pártelnök minél korlátlanabb pártvezéri hatalmat igyekezett kiépíteni a szervezeten belül. Negyedrészt a lelkiileg is megterhelő – és a politikai tisztánlátást akadályozó - folyamat a szervezet mainstream vezetői számára a régi, megromlott barátságok és kötődések végleges felszámolását, illetve új szövetségesek keresését, mindenekelőtt a konzervatív Magyar Demokrata Fórumhoz való óvatos közeledést hozta magával. Ötödrészt a többségi szárny ideológiai gondolkodásmódjában megerősödtek a szabad demokraták szövetségének tekintett médiával és a liberális értelmiséggel szembeni ellenszenvek és összeesküvés-elméletek. Orbánék felfogásában - különösen szűkebb körben terjesztett véleményükben - mind erőteljesebben teret nyertek az antiliberális nézetek.

A csalódott kormánypárti szavazók megszólításának új koncepciója, konzervatív ízű retorika hozzákeverése az addigi liberális irányvonalhoz és üzenetekhez nem csupán racionálisnak hitt stratégiai elképzelés jegyében fogant, hanem legalább annyira a feltámadt moralizáló-érzelmi küldetéstudat következményének tekinthető. A belső identitásválság hatására pragmatizmus és messianizmus, rendteremtés és sodródás egyszerre kísérte-magyarázta a Fidesz politikai fordulatát, a párt jobbra tolódásának első szakaszát. Úgy vélem, mindezen szempontok együttes figyelembevételével válik csak érthetővé, hogy az 1994-es kampány során miért ragaszkodott a Fidesz vezérkara a párt ellenzéki szerepének ellentmondó politikai “félfordulat” jelszávához és miért nem tett ellenlépéseket a gyors népszerűségvesztés megállítására, majd miért nem volt hajlandó mérlegelni a választási kudarc ésszerű magyarázatait.

Az 1994-es kongresszust követően, immár belső ellenzéki csoportosulás által sem veszélyeztetetten, az Orbán Viktor és Kövér László vezette szervezet végleg elszánta magát arra, hogy a konzervatív térfélre húzódjon át. Ennek a folyamatnak a következő állomásait és politikatörténeti fejleményeit, a párt választási győzelmét 1998-ban, majd vereségét négy évvel később, illetve az állandó szervezeti változásokat-lüktetéseket, a pragmatikus és ideologikus korszakok hullámvázait, a racionális

számítások és az érzelmi-mozgalmi politizálás keveredését már csak az összehasonlítás kedvéért idézem fel, miközben mindezeket a jelenségeket alapvetően úgy értelmezem, mint az eredeti fordulat következményeit. Az esettanulmány azért is koncentrálna a kilencvenes évek első felének korszakára, mert ugyan a Fidesz jobbra tolódása folytatódott, de nem gondolom, hogy egy második vagy akár harmadik politikai fordulat következett volna be a párt életében és a vezetők nézetrendszerében. Ugyanez vonatkozik a Fidesz belső működésére is: a kezdetekben még jellegzetes szervezeti belüli demokratikus mechanizmusokat és a pártelit tagjainak kollektív döntéshozatali rendjét 1992-93-tól fokozatosan felváltották a többségi szárnyat irányító Orbán Viktor és Kövér László direkt akaratértvényesítési módszerei és technikái, amelyek segítségével megnyílt az út a karizmatikus jellegű párt felépítése előtt.

2. Csapdák és esélyek

A szakdolgozat második része nem a Fidesz történetének teljes körű vagy részleges feldolgozására vállalkozik, hanem egy meghatározott, a szervezet életében sorsdöntőnek tekintett korszak, a párt politikai fordulatának körülményeit tárgyalja. Nem térhetek ki a magyarországi politikai átmenet, a rendszerváltás és a demokratikus rendszer intézményesülésének, konszolidálódásának fontos eseményeire és a velük járó belpolitikai konfliktusokra sem, illetve nem követem végig szisztematikusan a magyar pártrendszer napjainkig tartó mozgását és a közéletet jellemző belpolitikai és intellektuális vitákat. Az egyik legnagyobb veszély így is, ami a hasonló tanulmányokat fenyegeti, nem más, mint a historizálás rejtett csapdája. A következő két idézet mutatja, hogy a mából visszatekintve nem okvetlenül jobb és meggyőzőbb perspektívából értelmezzük a közelmúlt eseményeit: “Az interpretációk, amelyek 1989 eseményeit és kimenetelét elkerülhetetlennek ábrázolják, valószínűleg messzebb vannak az igazságtól, mint az, amit kortársi tudatlanságunk sűrű ködében látni véltünk” (Ash [2000] p. 47). Ráadásul “[a] ‘retrospektív determinizmus’ – annak feltételezése, hogy ami megtörtént, annak kellett megtörténnie – és a ‘prezentizmus’ – annak feltételezése, hogy a múltbeli mozgatóerők és észlelések megegyeznek a jelenével –; ez a két téveszme túlságosan is csábító” (Schmitter-Karl [1994] p. 176).

A másik nehézség, amivel a dolgozatnak meg kell tudnia birkóznia, a szerző személyes érintettségéből fakad. Mint egykori ’részrtvevő megfigyelő’, 1988. április 30. és 1994. július 11. között fideszesként, 1990-től parlamenti képviselőként, majd a párton belül kisebbségbe került társaság tagjaként, 1993-94 fordulóján pedig a Párbeszéd

Platform egyik szóvivőjeként igen aktívan politizáltam. Az akkori eseményekről és a meghatározó szerepet játszó személyiségekről természetesen régóta kialakítottam a véleményem. Most, az esettanulmány megírásában kifejezetten segítségemül szolgáltak a Fideszben töltött több mint hat év közvetlen tapasztalatai, hiszen ezek az élmények megvédnek a teljesen életidegen spekulációktól. Mindazonáltal magától értetődően figyelembe vettem azt az alapvető szempontot, hogy a doktori dolgozat célja a pártpolitikai változások értelmezése és a belső konfliktusok okainak feltárása, elemzése. Vagyis az esettanulmány nem válhat – sem műfajában, sem tartalmában – politikai memoárrá¹.

Nem értek egyet ugyanakkor azzal a felfogással, hogy politikai múltam következtében nem lehetek képesek arra, hogy ‘objektíven’ és ‘elfogulatlanul’ foglalkozzam a Fidesszel. A probléma nem újkeletű: “[a]hhoz, hogy szociológusként dolgozhassunk, részt kell vennünk a társadalmi folyamatokban. Ám e részvétel a kollektív-öntudatlan akarásban egyáltalán nem jelenti, hogy a részt vevő személyek meghamisítanak vagy pontatlanul látnák a tényeket. Ellenkezőleg, a részvétel a társadalom eleven összefüggésében valójában előfeltétele annak, hogy megérthessük ezen eleven összefüggés belső természetét. A részvétel módja határozza meg, ki hogyan fogalmazza meg a problémákat” (Mannheim [1996] p. 59), fejtette ki Mannheim Károly. A politikai tapasztalat egyáltalán nem zárja ki a szakmai normák komolyan vételének esélyét. Aligha gondolhatnánk komolyan, hogy egykori MSZMP-tag vagy akár a nyolcvanas évek demokratikus ellenzékéhez tartozott társadalomkutatók ne publikálhassanak a Kádár-korszakról, mert nem csupán „kívülről” figyelhették meg a kommunista rendszer alapvonásait. A rendszerváltás sodrában és azóta is sok magyar értelmiségi, köztük számos szociológus és politológus magas szinten, miniszterként, tanácsadóként, nagykövetként vagy pártideológusként ‘belekeveredett’ a politikába, majd tért vissza - átmenetileg vagy véglegesen - a politikai publicisztikához és a társadalomtudományokhoz. Velük szemben persze, ugyanilyen ‘legitim’ módon, létezik az a kutatói magatartás és szakmai felfogás, amelynek képviselői, több-kevesebb sikerrel, de igyekeztek magukat mindig távol tartani a gyakorlati politizálástól.

Említsük még meg a biztonság kedvéért, hogy átütő tudományos erejű művek és értékes irodalmi alkotások születtek olyan ‘insiderek’ tollából, akik korábban megmártóztak a pártélet sajátságos viszonyaiban. Nem hiszem, hogy Robert Michels ne írhatta volna meg a politikai pártokról szóló könyvét, csak azért mert korábban ‘csalódott’ a szociáldemokraták döntéshozatali rendjében. Vagy tekintsük

---

¹ ‘Szubjektív’ visszaemlékezéseim egyébként megjelentek (Petőcz [2001]).©

komolytalannak Milován Gyilász új osztály elméletét, mert könyve megírása előtt ‘összeveszett’ Titóval? Kezeljük Arthur Koestler Sötétség délben című művét egyszerűen a kommunista pártból kiábrándult és sértett értelmiségi személyes bosszújaként? Ellenkezőleg: François Furet egyik megjegyzésére hivatkozom, ahogyan Boris Souvarine, az első Sztálin-életrajz készítőjének alakját felelevenített és helyzetét értékelte: ”A szerző 1930-ban már páratlanul független szellem. Mint a kommunista mozgalom régi harcosának, megvan az a behozhatatlan előnye, hogy belülről ismeri a szovjet valóságot. Az illúzióktól való elszakadás során, a kizártakhoz vagy a disszidentekhez hasonlóan ő is kijózanodott, márpedig ez az elemzés egyik feltétele” (Furet [2000] p. 489)².

Nyilvánvalóan nem arról van szó, hogy a személyes (párt)politikai emlékek a sikeres elemzés garanciáját jelentenék. Nem elhanyagolható hátrányt okoz például az a helyzet, hogy a szakdolgozatban a nyilvánosság előtt elhangzott szavakra és leírt gondolatokra, a megjelent dokumentumokra támaszkodhattam, míg a Fidesz - Magyar Polgári Szövetség vezetőivel mélyinterjút csak más kutatók tudnának készíteni. Mindazonáltal kifejezetten törekedtem arra, hogy az Orbán Viktor-vezette párton belüli többségi irányzat politikai gondolkodásmódját és valóságfelfogását, a cselekedeteik mögötti motivációkat megértsem. Egyértelmű ugyanakkor, hogy ezen a ponton a legnagyobb a melléfogás veszélye.

Végül pedig a doktori dolgozat szempontjából igen nehéz feladatnak tekinthető a szakirodalom alapján összeállított értelmezési keret és az esettanulmány összekapcsolása. Mégpedig annak az igénynek a szellemében, amit Kay Lawson fogalmazott meg a közép- és kelet-európai új demokráciák születése idején politikatudósok saját pártpolitikai tapasztalatai alapján írt tanulmányairól: “nem csupán a különleges változások első, óvatos elemzését nyújtják, hanem a pártokról szóló elmélet továbbépítésében is segítenek annak vizsgálata révén, hogy miképpen reagálnak a pártok belsőleg teljes politikai rendszerek átalakulása esetén” (Lawson [1994] p. x). A szakdolgozat aligha képes ennek a komplex szempontrendszernek maradéktalanul eleget tenni, de azért hozzájárulhat a politikai pártokon belüli folyamatok és a külvilág kapcsolatának újragondolásához.

² A csapdahelyzet nem csupán a „csalódott szerelmesekre” vonatkozik, akik ennek a „klasszikus gyanúnak” az áldozatai. Ha a Fidesz-sztori iránt érdeklődő olvasó nem hihet sem a baloldali és szocialista meggyőződésűeknek, mert azoknak amúgy is ellenszenves a párt neo-konzervativizmusa, sem a liberálisoknak, akik egykori féltestvérekből Orbán Viktorékkal régóta ellenségekké váltak, sem az egykori magyar demokrata fórumos mérsékelt konzervatív értelmiségieknek, mert ők irigye a Fidesz - Magyar Polgári Párt sikereire, akkor a Fidesz „egyfajta történelmi sérthetetlenségre tesz szert: nem marad más hátra, azt kell készpénznek venni, amit önmagáról állít, levonva belőle a ‘propaganda’ túlzásait” - eltérő szereplők mellett ugyanezt magyarázta Furet a Szovjetunióról (Furet [2000] p. 248).

I. RÉSZ: POLITIKAI PÁRTOK A DEMOKRÁCIÁBAN

1. A politikai pártokról általában

A modern politikai pártok története nem egyidős a modern politikai demokrácia történetével. A pártosság, a részérdekek képviseletének elve és lehetősége a 19. század elejéig elfogadhatatlannak számított a politikai gondolkodók többsége számára (Sartori [1976] p. 10, illetve Hülvely [1997] pp. 93-98). „Rousseau és Madison egyaránt féltek az érdekektől és a szenvedélyektől, amelyekből 'részek' (frakciók) nőnek ki; mindketten olyan mechanizmusnak látták a demokráciát, amely megegyezést hoz és a közös jó felismeréséhez vezet” (Przeworski [1991] p. 92). A pártokkal szembeni ellenérzések hozzátartoznak a mindennapok politikai kultúrájához (Bayer [1999] pp. 179-180), ráadásul „a pártokkal szembeni erősödő bizalmatlanság, sőt pártundor megjelenése” (Fritz [2001] p. 6) friss jelenségnek számít. Habár az ellenszenv mégsem újkeletű: Max Weber szerint „valamennyi pártra – még a tisztán osztályalapon szerveződő pártokra is – igaz, hogy a párt vezére és vezérkara számára rendszerint a saját (eszmei és anyagi természetű) érdeke – hatalmi érdeke, a hivatali pozíciókhoz és a megfelelő ellátáshoz fűződő érdeke – a mérvadó. Csak annyiban szokta figyelembe venni a választók érdekeit, amennyiben ez elkerülhetetlenül szükséges ahhoz, hogy ne veszélyeztesse választási esélyeit. Az utoljára említett mozzanat részben magyarázza, hogy miért szokták ellenezni a pártpolitikát” (Weber [1987] p. 290).

A többpárti politikai rendszer és parlamentarizmus kialakulásával, illetve a választójog fokozatos kiszélesedésével a politikai pártok mégis kitüntetett szerephez jutottak a világ demokratikus berendezkedésű országainak politikai életében. Akár nagy eszmerendszerek és politikai ideológiák megtestesítőit látjuk bennük, akár a politikai piacon fellépő politikai vállalkozóként írjuk le a pártpolitikussokat, a politikai pártok a polgárok (állampolgárok, illetve választópolgárok) és a kormányzati-hatalmi rendszer közötti kapcsolatot-csatornát biztosító legfontosabb tényezővé váltak. A kormánypárt(ok) azért, mert leváltható(ak), az ellenzéki politikai erő(k) pedig azért, mert alternatívát nyújt(anak). A kormányzás valójában pártkormányzás – a politikai rendszer legfőbb legitimációját pedig éppen az biztosítja, hogy a szabad választásokon győztes

párt alakíthat egyedül kormányt vagy parlamenti többséggel rendelkező pártok hoznak létre koalíciót.³

A politikai pártok huszadik századi fejlődéstörténetével, jellemző vonásaik fokozatos átalakulásával sokat foglalkozik a szakirodalom. A káder- és tömegpártok – Maurice Duverger által felállított - tipológiáját a gyűjtőpártok, majd a választási és rétegpártok kategóriájának bevezetésével újították meg a politológusok, követve és értelmezve a nyugat-európai és észak-amerikai történelmi-társadalmi változásokat és politikai folyamatokat. A diktatórikus fordulatot sikeresen elkerülő országokban a pártrendszerek stabilizálódását – sőt, „befagyását” – figyelték meg: a politikai törésvonal-elmélet (Lipset-Rokkan [1967]) egyenesen az évszázad elején meghatározó jelentőségű társadalmi tagoltságig vezette vissza a hatvanas években a pártok által megjelenített politikai tagoltságot. A második világháborút követően a gyorsuló középosztályosodás a legfejlettebb államokban együtt járt a nagy ideológiai ellentétek csillapodásával, illetve a régi pártok – először a konzervatív erők – politikai középbe húzódásával, gyűjtőpárttá (néppárttá) válásával (Mair [1990] p. 6). Mindez nem volt független attól a fejleménytől, hogy a politikai viták legfőbb színterévé a média, mindenekelőtt a televízió vált (Swanson-Mancini [1996]). A politikai pártok tipológiáját a pártrendszerek egészének elemzésével fokozatosan tovább finomították, figyelembe véve a politikai életben releváns szerepet játszó pártok számát és a versenyt jellemző ideológiai tér kiterjedésének mértékét (Sartori [1976], illetve Körösenyi [1993a]). Újabban pedig a pártok civil társadalmi kapcsolatainak meglazulásával párhuzamosan „érvényesül a pártok és az állam egyre szorosabb szimbiózisának a tendenciája, ami azután megteremti egy új párttípus kibontakozásának a kereteit, amit ’kartellpártnak’ nevezünk” (Katz-Mair [2001] p. 132). Mindazonáltal egymás mellett élnek tovább a különböző korszakokban létrejött párttípusok, vagy másképpen fogalmazva, a valóságban a politikai pártok csak többé vagy kevésbé hasonlítanak az egyes tiszta tudományos modellekhez (Katz-Mair [2001] p. 145).

Ezek a szervezetek ugyanakkor cselekvési – gyakran kormányzati - programot kidolgozó és megvalósítani szándékozó egyesülések. Elképzeléseik és tetteik mögött sajátos, többnyire nyíltan hirdetett társadalomkép, a kívánatos jövőről formált, belső koherenciára törekvő világnézet húzódik meg. Mannheim Károly szerint az egyházak irracionális hittételeivel szemben „a kialakulóban lévő politikai pártok sokkal nagyobb jelentőséget tulajdonítottak a racionális és lehetőleg tudományos érveknek... Ez részben

³ Természetesen létezik kisebbségi kormányzás, de ebben az esetben legalább egy másik parlamenti párt külső támogatására is szükség van.

annak a körülménynek tudható be, hogy történelmileg sokkal később, egy olyan korszakban jönnek létre, amikor a tudomány immár sokkal nagyobb társadalmi presztízzsel rendelkezett, részben pedig annak mikéntjére vezethető vissza, ahogyan funkcionáriusait toborozták, akik – legalább is kezdetekben – az emancipált értelmiségiek soraiból kerültek ki” (Mannheim [1996] p. 49). Később, az ötvenes-hatvanas évek fordulóján az ideológia végéről (Bell [1962]), pontosabban az ideológia korának végéről szóló vita (Gyurgyák [1994] p. 282) elsősorban a liberális demokráciával szembenálló univerzális igényű „izmusok” mozgósító erejének kimerülését rögzítette. A hetvenes-nyolcvanas esztendőkhöz új társadalmi mozgalmak léptek a színre és komoly kihívást jelentettek a hagyományos politikai pártok számára. A kilencvenes évtized elején mégis úgy tűnt, hogy a nyugati kultúrájú politikai rendszerek - az uralkodó elitek alkalmazkodó képessége és elszívó stratégiája révén - integrálni tudták a tiltakozó mozgalmakat és megszelídítették a proteszt pártok többségét (Etzioni-Halevy [1990]).

A politikai pártok hanyatlásáról szóló közkeletű érvekkel szemben a pártidentifikációk lassú gyengülését és az „ingadozó” szavazók számának növekedését ráadásul úgy is felfoghatjuk, mint annak a korszaknak a bekövetkezését, amikor mind több állampolgár kezd el a pártok közül – a szó szoros értelmében - választani. A gyűjtőpártok ugyanis „nem tudták és nem is korlátozták a tevékenységüket bizonyos osztályok megnyerésére, hanem szélesebb körökhöz szóltak”, ellentétben a tömegpárttal, „amely a fő hangsúlyt a korlátozott választói bázis mozgósítására és megtartására helyezte” (Katz-Mair [2001] pp. 139-140). Ma már feltételezhetjük, hogy politikatörténetileg a korai tömegpártok kivételes, átmeneti jelenségnek foghatók fel (Enyedi [1997] p. 14), sőt „a tömeges tagsággal rendelkező pártok nem csupán nem tekinthetők a demokrácia előfeltételének, de nem is számítottak a huszadik század nagy részében normának” (Scarrow [2000] p. 94). Ez azzal együtt igaz, hogy a lazán építkező (nyugat)német Kereszténydemokrata Unió szervezettsége éppen a szociáldemokraták gyűjtőpárti fordulatára adott válaszként erősödött meg és az Adenauer-korszak végének kétszázazetes taglétszáma tizenöt év múlva 700 ezerre ugrott (Panebianco [1988] p. 257). A pártok tagságának fogyása egyébként sem feltétlenül társadalmi beágyazottságuk végét jelzi, bár esetleges elszakadásuk helyi gyökereiktől az állam, a politikai pártok és a civil társadalom viszonyrendszerében jelentős átalakulással járhat. Nemzetközi felmérések mégis inkább azt jelzik, hogy taglétszámuk csökkenése ellenére a tagszervezeteik száma megnőtt „a háború utáni időszak földrajzi expanziója során, amint a pártok, mind a jobboldaliak, mind a baloldaliak szervezkedni kezdtek hagyományosan

erős választói területeiken kívül” (Scarrow [2000] p. 97): a pártok gyökeret vertek a helyi önkormányzatok szintjén is. Franciaországban például 1958 óta a pártok hierarchikus szerkezete nagyon hasonlít egymásra, „ahogy a piac uniformizáltta, integráltabbá és országossá vált” (Appleton [1994] p. 27). Az egyes szervezetek sérülékenységet mutató jelenségek dacára az egymást követő parlamenti választásokon a pártok alkalmazkodóképességét és a folyamatosságot bizonyító tendenciák a meghatározóbbak. „A valóságban kevés tényleges bizonyíték van arra nézve, hogy véget érne a pártok kora” (Katz-Mair [2001] p. 154).

A mai demokratikus politikai rendszerek, noha ismerik és használják a közvetlen demokrácia eszközeit, döntően képviseleti demokráciák, ami mindenekelőtt többpártrendszer és pártok általi kormányzást jelent. A törvényhozásban a pártfrakciók révén biztosított többségre támaszkodó egypárti vagy koalíciós kormányok élén és a legfontosabb miniszteri posztokon általában pártvezetők foglalnak helyet. A kormányzó politikai pártok funkcionáriusai és tagjai országokként eltérő hagyományok és ízlés szerint, de a győztes zsákmányának tekintett fontos közhivatalokat és jelentős állami pozíciókat foglalnak el. Amint hatalomra kerülnek, a politikai pártok dominálta kormányok azonnal döntéseket és törvényeket hoznak közpolitikai területeken, egyben felelősséget és kockázatot vállalnak tetteikért, hiszen a következő választáson az állampolgárok megjutalmazhatják vagy megbüntethetik őket. Ez „a kormányon lévő párttagokat erősen arra ösztönzi, hogy a lehető legjobb eredmények elérése érdekében dolgozzanak együtt” (Dalton–Wattenberg [2000] p. 9). A pártkormányzás szélsőséges esetben, különösen, ha a civil társadalom erőtlen, pártokráciába torkollhat: az olasz pártrendszer a kilencvenes évek elején végül a pártok túlhatalmával, a közszféra ellenőrzésének egymás közötti felosztásával és a korrupcióval szembeni felháborodás következményeképpen omlott össze. Több országban ugyanakkor megjelentek és megerősödtek a populista jelszavakkal a betagozódott pártokat bíráló, gyakran radikális jobboldali ellenpártok. A vezető politikai pártok ezzel együtt kivonulóban - kiszorulóban - vannak a gazdasági-pénzügyi szféra állami parancsnoki posztjaiból, így a központi bankok irányítói szerepköréből vagy éppen a közmédia felügyeletéből. A változás összefügg azzal, hogy a kormányok befolyása korlátozottabbá vált a nemzeti gazdasági folyamatokra a globalizációs tendenciák következtében, illetve az elmúlt két évtizedben a korábbi erőteljesebb központi állami szerepvállalástól és beavatkozástól eltérően mindinkább a piacnak teret engedő, neoliberális gazdaságpolitika vált dominánssá. Mégis, ami a probléma lényegét illeti, egyelőre nehezen képzelhető el a jelenlegi rendszert felváltó korporatív struktúrák megerősödése vagy a közvetlen demokrácia

intézményeinek térnyerése - akár az információs társadalom technikai lehetőségeinek felhasználásával —, ami alapjában rengetné meg a pártkormányzás elveit és gyakorlatát (Strom [2000]).

Az európai szintű pártosodás, az európai politikai pártok (Grunberg [2000]) megalakulása a kilencvenes években és parlamenti csoportjaik egyre fontosabb szerepe az - 1979 óta közvetlenül választott, az európai intézményrendszeren belül mind több jogosítvánnyal rendelkező - Európai Parlamentben (Gaffney [1996]) a pártok és a pártrendszerek stabilizálódását segítheti. Bár „az európai választások esetében egyelőre viszonylag korlátozottak a transznacionális szempontok..., az európai választások már számítanak, mégpedig 1994 óta 'európai' okokból számítanak” (Smith [1996] pp. 285-286). Kérdés, hogy az európaizálódás folyamata, amit Robert Ladrech alkalmazkodásként és a szakpolitikai kérdésekre gyakorolt hatásként (policy change) definiál az európai uniós tagállamok politikai rendszerében, miképpen érinti a politikai pártokat, így a politikaformálás-program szintjén, szervezeti szempontból, a pártverseny módját illetően, a pártok és a kormányzat viszonyában. Bár az ezredforduló idején egyelőre visszafogott a főleg a hazai szintérre összpontosító politikai erők reakciója, az európaizálódás jelei mindezekben a területeken már egyértelműen kimutathatók (Ladrech [2001]). Mindez hosszabb távon a nemzeti pártrendszereken túlmutató, európai szinten egységesülő pártrendszer kialakulása felé vezethet.

2. Versenyben a voksokért

A politikai pártok maguk is befolyásolják a politikai társadalom arculatát: ideológiai nézeteik és programjuk hirdetésével mozgósíthatják híveiket és szaporíthatják a hozzájuk kötődő állampolgárok számát, új politikai kérdések felvetésével alakíthatják a politikai tagoltságot és formálhatják a pártpolitikai erőteret, megkísérelhetik egyes politikai törésvonalak felerősítését vagy eljelentéktelenítését, mérsékelt vagy radikális fellépésükkel befolyásolhatják az adott országra jellemző politikai kultúrát, konfrontációs vagy együttműködést kínáló stratégiájukkal kiélezhetik, illetve tompíthatják a társadalmi ellentéteket, ráadásul közjogi és intézményi reformokkal átalakíthatják a pártok közötti vetélkedés szabályozott kereteit. Bár nem minden politikai tömörülésre igaz, hogy szavazatmaximalizáló stratégiát folytatna, de a releváns politikai pártok többsége számára kulcskérdés a választásokon való minél jobb szereplés, sőt, a kormányzati pozíció megszerzése vagy (koalíciós kormányzat esetén) néhány kormányzati tisztség elnyerése. Ennek következtében a pártok egyáltalán nem

függetleníthetik magukat azoktól a körülményektől és kényszerektől, amelyek az adott politikai időszakban a pártversenyt alapvetően meghatározzák. Ide tartoznak a demokratikus-pluralista társadalmi modell - gyakran a politikai pártok küzdelmén túlmutató – elvi dilemmái és belső feszültségei, a politikai kultúra konkrét jellegzetességei, a politikai ideológiák szerepe a közügyekről való gondolkodásban, a hagyományosan baloldalra és jobboldalra osztott politikai mező állapota – vagy másképpen megközelítve a kérdést, a politikai piac helyzete -, az állampolgárok műveltségének szintje és értékrendje, a pártokkal való azonosulás mértéke, valamint a különböző választási rendszerek hatásai és persze a választói magatartás sajátosságai. Mindazok a tényezők, amelyeket a pártok versenyében most a külső körülmények címszó alá sorolódtak, valójában a politikai döntéshozatal belső szempontjai között is ott találhatóak. A pártok eltérő módon alkalmazkodhatnak a külső feltételek megváltozásához, hiszen vezetőik maguk is különbözőképpen gondolkodnak történelmi eseményekről és társadalmi folyamatokról, a politikai erkölcsről vagy a közélet többi szereplőjéről. A pártpolitikusok lépéseit, az új politikai stratégiák irányát éppen a külvilágról alkotott felfogásuk határozhatja meg a legerőteljesebben. Akárcsak a politikai pártok ideológiáját, távlati céljait, amelyeket - legalábbis a nem tisztán piaci-vállalkozói szemléletű megközelítés szerint – nem csupán pragmatikus megfontolások és szervezeten kívüli körülmények alakítanak, hanem a pártok hagyományai, társadalmi kötődései, a tagság hitrendszere, morális szempontok, vagy éppen a szervezeten belüli viták és hatalmi harcok eredménye.

2.1. Pluralizmus, politikai kultúra, pártválasztás

Amennyiben elutasítjuk a burzsoá látszatdemokráciát ostromozó marxista kritikát (Aron [1994]) és elvetjük a közvetlen demokrácia gyakorlati megvalósítását sürgető antielitista nézeteket, illetve elfogadjuk a független szervezetek fontossága melletti pluralista érveket, akkor eljuthatunk a demokrácia versengéseméletéhez. Joseph Schumpeter és Carl Friedrich nézeteit összekapcsolva Giovanni Sartori úgy definiálta a demokráciát, “mint olyan nyitott poliarchiát létrehozó mechanizmust, amelyben a választási piacon folyó verseny hatalmat ad a népnek, s kifejezetten kikényszeríti a megválasztottak fogékonyságát választóik iránt” (Sartori [1999] p. 89). Mannheim Károly szerint „a politikai küzdelem eleve a társadalmi dominanciáért folyó harc racionalizált formája, ezért az ellenfél társadalmi rangját, közéleti presztízsét és önbizalmát támadja” (Mannheim [1996] p. 51). Az egymással vetélkedő érdekcsoportok és politikai erők közötti bizalmatlanság következtében előfordulhat, hogy csökken a

társadalmon belüli valódi kommunikáció lehetősége, a részérdekek érvényesülése végül zsákutcába vezet és mindenkre nézve hátrányos eredmény állhat elő (Dahl [1996] p. 54) – ami jelentkezhethet például a közügyek napirendjének eltorzulásában. A társadalmat megosztó vagy szétszabdalo politikai konfliktusok valóban megmerevíthetik a frontvonalakat, de segíthetik is a történelmi kibontakozást. A nagy politikai törésvonalak mentén intézményesülő és versengő szervezetek közötti viszony konfliktustípustól függően igen eltérő lehet. Az osztályellentétek, a nemzeti és etnikai önmeghatározási igények és kirekesztő törekvések, a vallási viszályok és más kulturális (kultúrharcos) világnézeti egymásnak feszülések csillapítása és demokratikus keretek közé szorítása csak a „szerencsésebb” országoknak sikerült. A politikai intézményrendszer hatékony működésétől kezdve a civil társadalom erején (Arató [1999]) és az értelmiségi szerepvállalások sikerén át (Bozóki [1999]) a republikánus szellemiség megvalósulásáig (Faragó [1991] pp. 126-127) sorolhatók az adott politikai közösség kultúráját jellemző szempontok.

További magyarázatokat keresve és a nemzeti sajátosságokból kiindulva a tudományos tipológiák túlléptek a hagyományos két- vagy sokpártrendszer megkülönböztetésén. Arend Lijphart többtényezős modelljében a választásokon győztes párt által gyakorolt 'többségi demokráciával' szemben a 'konszenzuszos' vagy 'konszociális' „ideáltípusban a sokpártrendszert a végrehajtó hatalom megosztása, a kormányzat és törvényhozás egyensúlya, a pártrendszert megosztó több ideológiai dimenzió, az arányos választási rendszer, a federalista államstruktúra, a kétkamarás törvényhozás és az írott alkotmány egészíti ki” (Enyedi [1997] p. 33). A holland társadalmon belül „pillérként” elkülönülő csoportok és politikai szervezeteik együttműködésének feltétele nem csupán a szubkulturális igények megfelelő kielégítése, hanem az elitek koalícióalkotó képessége és a fragmentálódás veszélyeinek felismerése (Enyedi [1993] p. 24). Akár tárgyalásos, akár többségi elvű a politikai rendszer, társadalmi elfogadottságát – a választásokon való megjelenésen túl - az állampolgári részvétel különböző formái segíthetik a kampányban vállalt önkéntesi munkától kezdve a tiltakozás demokratikus eszközeinek igénybevételéig (Almond-Powell [1996] pp. 72-77). Mindazonáltal maga a választási részvétel mértéke nem mond önmagában sokat a demokrácia stabilitásáról: „amíg arról van szó, hogy az alsóbb rétegek fokozatosan kapcsolódnak be a választási folyamatba..., addig a megnövekedett részvétel kétségtelenül jót tesz a demokráciának. Csak amikor egy súlyos gazdasági válság vagy egy hatékony tekintélyelvű mozgalom túlságosan hirtelen löki az egyébként elidegenült, megrögzött nem szavazókat a politikai arénába – csak ekkor fenyegeti veszély a

rendszer.” (Lipset [1995] p. 246). A pártok társadalmi beágyazottsága az alsóbb osztályok választási hajlandóságával is összekapcsolható és az empirikus felmérések nyomán „megdőlt az a tabu”, hogy mindig a középosztály szavaz a legnagyobb arányban (Ágh [1991] p. 767). Az adatok ugyanakkor a legfejlettebb ipari országokban Martin Wattenberg szerint a választói részvétel fokozatos, negyven év alatt átlagosan mintegy tíz százalékos visszaesését mutatják, sőt a folyamat az elmúlt tizenkét évben felgyorsult (Wattenberg [2000] p. 74). Eltérő következtetésre jutott a hosszú távú statisztikák elemzése alapján Pippa Norris: “valójában a részvétel szintje nagyjából azonos maradt az elmúlt két évtizedben; a hagyományosan demokratikus országokban a szavazásra jogosult lakosság 71 százaléka ment el választani a kilencvenes években, csak három százalékkal kevesebb, mint a hetvenes évtizedben” (Norris [2000] p. 259).

Mégis, végül is milyen alapon választanak az állampolgárok a politikai pártok között? A kérdésre adott felelet nagymértékben megmagyarázhatná a modern politikai pártok általános viselkedését és napi-taktikai lépéseit. A választói magatartással foglalkozó elméletek viszont leginkább hosszú távú tényezőket vesznek számításba. A közügyekben való jártasság, a kiválasztott párt iránti lojalitás, a társadalmi csoportokon belüli szolidaritás és az eltérő szubkultúrák közötti viszony, a nemzedéki közös életfelfogás mind-mind hatással lehet az állampolgár álláspontjának kialakulására. Vagy éppen a választásokon való részvétel helyett az otthon maradás melletti döntésre: az ellentétes hatások, „az egyéneket a különböző pártok irányába vonzó keresztbefolyások a szavazók egy részét politikailag szabályosan tehetetlenné teszik” (Lipset [1995] p. 231). Tipikusan ilyen csoportot képeznek a fiatalok: a politika iránti érdektelenségük, “[ö]nkéntes távolságtartásuk, esetleg a felnőttek politikai világa iránt érzett túlzott tiszteletük vagy az idegennek tekintett világgal szembeni elszenvedett és interiorizált inkompetenciájuk hatására e jelenségek a választási és a politikai játékból való relatív ‘visszavonuláshoz’, a fiatalság ‘politikai moratóriumának’ e sajátosságához vezetnek” (Muxel [1999] p. 103).

A sokféle kutatói megközelítést Richard Rose a polgárok politikai szocializációjának szemszögéből kívánta egyesíteni, amikor saját elméletét kidolgozta. Hierarchikus skáláján a családi kötődések, a társadalmi-gazdasági státusz, a politikai ideológiák, a lakóhely, illetve a politikai pártok aktuális teljesítményének hatását sorolja fel magyarázó tényezőként: számításai szerint Angliában a szavazás motívumainak 72.5 százaléka ragadható meg az öt tényező alapján felállított többlépcsős regressziós modell segítségével (Almond-Powell [1996] pp. 222-223). Az öt faktor közül az utolsó az, amelyik rövid távú hatásokat vesz figyelembe – márpedig az különösen érdekes kérdés,

hogy “meddig terjed ki a szavazók politikai emlékezete akkor, amikor döntenek egy kormány sorsáról”, másrészt “a múltbeli gazdasági tapasztalatok részben a jövővel kapcsolatos, nem gazdasági tényezők által is színezett várakozásokon át befolyásolják a voksokat – tehát a szavazás nem teljesen múltba tekintő (retrospektív) aktus” (Tóka [2001] pp. 105 és 108). A választási magatartást szociológiai szempontok alapján értelmező iskolával szemben a michigani iskola szociálpszichológiai eredetű megközelítésében az egyén fejlődése nyomán kibontakozó attitűdök alakítják ki valamely párttal való azonosulást (identifikációt) és biztosítják a párhűség folyamatosságát a szavazók jelentős részénél. Úgy, ahogy egy amerikai karikatúrán az apa-elefánt a fiacskájának megmagyarázza, miért éppen a republikánusok listáján regisztrálják magukat a választások előtt: "azért, mert mindig republikánusokként iratkoztunk fel" (Janda–Berry–Goldman [1992] p. 285).

A racionális szavazói modellek viszont a választók preferencia-rendszerének megfelelő tematikus szavazás (issue-voting) feltételezéséből indulnak ki. Mégsem tekintik politikailag tökéletesen tájékozottnak a polgárokat, akik a sok energiát - fölösleges költségeket - jelentő további informálódás helyett beérik azzal a tudással, ami az évek során “rájuk ragadt” - vagy ahogyan Bernard Berelson megfogalmazta, az ilyen választó politikai bölcsessége abban áll, hogy jól válogatja meg tanácsadóit. A racionális modell “legújabb határeseteként a szavazó egyáltalán nem is törődik szavazata politikai következményeivel, választása csupán a lelkiállapotát fejezi ki. Az expresszív szavazó modelljében a választó megérzi, hogy az ő egy szavazata a saját jó lelkiismeretén kívül az égvilágon semmit nem fog befolyásolni, és ezért nem csak a politikai informálódás és a választási részvétel, de még a legelemibb pártpreferencia kialakításának a pszichológiai költségeit is csak akkor vállalja, ha abból valamilyen nem politikai haszon származik” (Tóka [2001] p. 116). Kérdés azonban, hogy preferenciák helyett nem “véleményeket” kellene-e mondanunk, hiszen ha a preferencia az “akarat” szinonimája, akkor ez a felfogás “háttérbe szorítja és észrevétlenül hagyja az információáramlással kölcsönhatásban lévő véleményt”, állította Giovanni Sartori, vitatva, hogy a szavazók haszonmaximalizálásra törekednének, ráadásul “a választóközönség nem abban dönt, hogy mit kell csinálni (tehát nem az egyes kérdésekben), hanem abban, hogy ki fogja csinálni (az öt kondicionáló közvélemény szabta határok közt)” (Sartori [1999] pp. 64-65).

A választói magatartás eltérő magyarázatain túl abban sincs egyetértés a szakirodalomban, hogy az elmúlt évtizedekben – párhuzamosan a pártidentifikáció mértékének csökkenésével – a szavazók lojalitása is megfogyatkozott-e korábban

támogatott pártjaik iránt. Dalton, McAllister és Wattenberg szerint a második világháborút követő időszak aggregát adatai alapján egyértelmű trend jelzi a két választás között pártot váltó választók számának növekedését (Dalton-McAllister-Wattenberg [2000]). Peter Mair viszont mítosznak tekinti a hasonló nézeteket és egyrészt úgy érvelt, hogy a két háború között igen erőteljes volt a szavazók preferenciájának változása, másrészt a jelenlegi átrendeződés leginkább a bal- és jobboldali blokkon belül és sokkal kevésbé a két tábor között megy végbe (Mair [1997]).

Nem csupán a választói magatartást, hanem a választások végeredményét is befolyásolhatják a választási rendszerek. Az arányos és a többségi elvű választási formulák előnyeit és hátrányait ecsetelő eltérő álláspontok a két- és sokpártrendszer, illetve az egypárti és a koalíciós kormányzás híveinek vitájává vált – Maurice Duverger „törvénye” szerint ugyanis közvetlen összefüggés van az adott választási rendszer típusa és a létrejövő pártrendszer között. Az empirikus vizsgálatok ugyanakkor nem támasztották alá a szabály kizárólagos érvényesülését: az „arányosnak nevezett listás rendszer sem garantálja a proporcionalitást, sok függ a szisztéma belső felépítésétől és a mandátumelosztás szabályaitól” (Fábián [1997] p. 20). A szaktudományban általánosan elfogadott nézetté vált, hogy a szabad választások demokratikus politikai normáinak betartása ellenére maguk a választási rendszerek is óhatatlanul eltorzítják némileg a választópolgári akaratot.

2.2. Politikai ideológiák

A huszadik század során fellépő totalitárius, populista és nacionalista politikai ideológiákkal szemben hol védekezően, hol támadólag léptek fel a demokratikus politikai ideológiák képviselői – a hidegháború enyhültebb időszakában pedig együttélésre rendezkedtek be az agresszivitásukat némileg elvesztett kommunista rendszerekkel. A politikai filozófiai gondolkodók eszméiből származtatott ideológiafogalom persze régebbi keletű: Destutt de Tracy 1796-ban vezette be a kifejezést, majd Napóleonnak köszönhető a tizenkilencedik században érezhető negatív, lekicsinylő felhang (Gyurgyák [1994] pp. 265-266), amikor is a szóhoz “az a mellékjelentés kapcsolódik, hogy minden ideológiának nevezett gondolat csődöt mond a gyakorlatban” (Mannheim [1996] p. 91). Az ideológia fogalma Marx értelmezésében módosul ‘hamis tudattá’: “[e]lőször itt fonódik egybe az ideológia partikuláris és totális fogalma; először itt kerül sor az osztályérdekek tanának tendenciáját tekintve mind következetesebb kiépítésére; a hegelianus gyökereknek köszönhetően csak itt jutnak túl a puszta pszichologizáló szinten, csak itt jutnak el a totális ideológiafogalomhoz s fogalmazzák

meg problémáját a tudatfilozófia szintjén”, írta Mannheim Károly, majd hozzátette: “senki sem tilthatja meg az ellenfélnek, hogy a marxizmust is ideologikussága szempontjából elemezze” (Mannheim [1996] pp. 93-94). Marx mindig egyes számban beszélt az ideológiáról és soha sem egyes ideológiákat elemzett: társadalomelméleti megközelítésében az ideológia “a társadalmi tudás olyan általános rendszere, amely megerősíti az uralmi viszonyokat” - ezzel szemben “[a] politikai teoretikusok számára az ideológia olyan politikai doktrína, amely sajátos politikai cselekvésre mozgósít embereket..., a politikai elméletektől eltérően populárisabb alapokon áll, nem olyan szigorúan teoretizált és jobban támaszkodik a passzív tudásszintekre” (Haugaard [2000] p. 64). A marxisták szerint az elnyomottakat fel kell világosítani valódi érdekeikről: Mark Haugaard szerint a modern és posztmodern társadalomelméletek tükrében a hamis tudattal szembeállított valódi érdek fogalma tarthatatlanul elitista, a hipotézis módszertani szempontból elfogadhatatlan, mivel cáfolhatatlan, miközben túlzottan átfogó tudományos igénnyel lép fel, ráadásul etnocentrikus implikációi kifejezetten kellemetlenek. Ebből a kritikából azonban nem következik, hogy az ideológia kategóriája egyáltalán nem utalhat uralmi viszonyokra és folyamatosan reprodukált társadalmi struktúrákra, mint ahogy Michel Foucault vagy éppen Anthony Giddens hasonló megközelítésből használják a kifejezést szociológiai műveikben.

A szűkebb, politikatudományi meghatározást követve Giovanni Sartori nyomán politikai ideológiákon mindenekelőtt „hitekké átalakult eszmék és eszmények rendszerét” (Sartori [1999] p. 221) érthetünk, hozzátéve ugyanakkor, hogy ezek az ideológiák “a politikai érvelés ismétlődő, cselekvésorientált sémái” (Freeden [1999] p. 45). Michael Freeden szerint ugyanis a politikai filozófia-teória és a praxis között elhelyezkedő ideológiák nem csupán a politikai gyakorlatot ellenőrző és megváltoztató pragmatikus szellemi alkotások, de nem is egyszerűen a politikai filozófia morális érintettségét eláruló hatalmi manipulációk, hanem “valamely ideológia elemzése (és nem a létrehozásához való hozzájárulás) azon módoknak a kategorizálását, megvilágítását és dekódolását jelenti, ahogyan közösségek valójában a politikáról gondolkoznak, ahogyan szándékosan gyakorolják a politikai gondolkodás művészetét és nem szándékoltan kifejezik azokat a társadalmi mintákat, amelyek megszületésüket biztosították” (Freeden [2000] p. 3).

A nagy eszmerendszerek, az ideológiák és a politikai pártok gyakorlati magatartása közötti összefüggés tagadhatatlan, bár változó korokban és eltérő politikai kultúrájú országokban nem egyforma a politikai ideológiák befolyásának mértéke, illetve a rájuk történő hivatkozások jelentősége. A modern univerzális ideológiák pedig

maguk is állandó változásokon mennek keresztül a társadalmi valósággal és folyamatokkal való szembesülés, az izmusokon belüli viták és az egymás közötti verseny következtében. Százhusz éven át a konzervativizmus viaskodott a liberalizmussal. A huszadik század „szuperideológiájává” a marxista szocializmus vált: „a marxizmus ugyanis végérvényes ideológia: megmagyarázza a történelmet, előre látja a jövőt, és tökéletes társadalmat ígér” (Sartori [1999] p. 220) – hozzá képest a liberalizmus, a demokrácia, a szocializmus vagy a nacionalizmus nem képes vagy nem is akar mindent átfogó rendet teremteni a fejekben és a valóságos ’terepen’. A marxista gondolkodásmód ráadásul távolról sem halott: az ideológiából megmaradt részelemek, módszertani sémák és a terminológia mélyen rögzültek és túlélhetik a hitrendszer utópisztikus lényegének bukását.

A demokratikus politikai ideológiák – gyakran egymásba szövődő - fejlődéstörténete meglehetősen nehéz feladattá teszi az eszmerendszerek világos és tiszta elkülönítését. “Az ideológiáknak nem kell nagy narratíváknak lenniük, ahogy természetesen zárt doktrínáknak vagy elvont rendszereknek sem” (Freeden [1999] p. :45). Ismert probléma, hogy a liberális felfogást azonosították a korai gazdasági liberalizmus korszakának társadalmi körülményeivel és hosszú ideig háttérbe szorultak az eredendően politikai és morális ihletettséggű szabadelvűség egyéb jellemzői: az egyéni szabadság, a jogvédelem, illetve az állam hatalmának alkotmányos korlátozása, a hatalmi ágak szétválasztásának elmélete és gyakorlata. Demokrácia és liberalizmus fogalmainak tisztázatlansága és összekeveredése eredményezi ugyanakkor azt a helyzetet, hogy ugyan az Amerikai Egyesült Államok alkotmánya minden „liberális alkotmány prototípusa, maguk az amerikaiak azonban nem tekintik liberálisnak” (Sartori [1999] p. 160). A liberális jelző az óceán túloldalán inkább baloldalt jelent - ettől a címkézéstől a centrum felé húzódó új demokraták a kilencvenes években igyekeztek elhatárolódni. Néhány évtizeddel korábban Raymond Aron a brit liberálisok hanyatlásával kapcsolatban viszont arról a veszélyről írt, hogy a nonkonformista és nem-szocialista baloldal szellemisége maradhat képviselő nélkül. “A Liberális Párt, mint politikai erő eltűnése egyrészt a történelmi körülmények következménye (a Lloyd George-válság az első világháború után), másrészt a választási rendszerrel magyarázható, amely nyomtalanul megszünteti a sorrendben harmadik pártokat. Történelmi jelentősége ugyanakkor annak van, hogy a liberalizmus lényege – az egyéni szabadság iránti tisztelet és a mérsékelt kormányzás – már nem egyetlen párt monopóliuma: mindegyikőjük tulajdonává vált” (Aron [1962] p. 26). A liberális pártok ugyanakkor általában mégsem zuhantak ki a politikai életből. A brit liberális demokraták

a többségi elvű választási szisztéma ellenére – a szavazatok több mint húsz százalékát begyűjtve – sikeresen megkapaszkodtak a londoni alsóházban, más nyugat-európai országokban a liberálisok a kormány vezető erejévé váltak, az 1999-es európai választásokból pedig a harmadik legjelentősebb parlamenti csoportként kerültek ki. Miközben az európai liberálisok szüntelen úrafogalmazták politikai identitásukat, a gyakorlatban a ‘puha’ politikai témákban (emberi jogok, környezetvédelem) inkább az Európai Szocialista Párt frakciójával, ‘kemény’ kérdésekben (gazdaságpolitika, kül- és biztonságpolitika) pedig az Európai Néppárt parlamenti csoportjával szavaznak együtt⁴.

A liberalizmus – a liberalizmusok - fogalma amúgy számos értelmezést rejt magában. Az eszmerendszerek mozgása, átalakulása következtében ma “[a] liberalizmus tulajdonképpen általános, átfogó elnevezése sok különböző eszme, elmélet és gyakorlat tág kategóriájának, melyből a jövőendő korok szülöttei választanak” (Szacki [1999] p. 22). Az egykori ellenzékiek közül sokan a kommunista rendszer bírálatának marxista-marxizáló bírálatát (Faragó [1986] csak nem olyan régen meghaladva fejlődtek többé-kevésbé liberálissá. A diktatúrák összeomlása nyomán Közép-Európa országaiban megszületett a liberális jogállam, és fokozatosan intézményesedett a szabad piacgazdaság. A Liberális Internacionálé német elnöke, Otto Lambsdorff 1991 végén Lengyelországban mégis úgy fogalmazott: „Mostanában képtelen vagyok értékelni a lengyel politikai helyzetet; elvesztettem a fonalat arra vonatkozóan is, hogy a ‘liberalizmus’ szó valójában mit is jelent a lengyel politikusok számára” (idézi Szacki [1999] p. 16). Az észrevétellel Jerzy Szacki más szempontból is egyetértett: „Számos bizonyíték van arra, hogy a ma bírált ‘liberalizmusnak’ nem sok köze van a Lengyelországban jó néhány, magát liberálisnak tartó ember által vallott liberalizmushoz. Éppen ellenkezőleg, a liberalizmus ezen sztereotípiája már régen elterjedt konzervatív körökben, és nem veszi figyelembe azokat a változásokat, amelyek mind a katolicizmusban, mind a liberalizmusban lezajlottak” (Szacki [1999] p. 191). A zűrzavar előzménye, hogy a nyolcvanas években – a Jaruzelski tábornok által 1981. december 13-án bevezetett szükségállapot után - a baloldali gyökerű lengyelországi ellenzéki szerveződések “kerülik az ön-beazonosítást. Adam Michnik, akit ezen tradíció vezető exponensének tekintenek, megkérdőjelezi annak jelentőségét, hogy az ellenzék bal- és jobboldalra osszák fel. Nem tisztán taktikai okokból teszi ezt (mert el akarja kerülni a közös ellenséggel szembeni megosztottságot), hanem elvi okokból is: Michnik szerint ezek a kategóriák nem felelnek meg az élet realitásainak a kommunista

---

⁴ Pat Cox, a későbbi európai parlamenti elnök, az európai liberálisok parlamenti csoportja vezetőjének közlése 2001-ben.

országokban. Másokkal együtt, akik hasonló hagyományt képviselnek, szívesen idézi Vlagyimir Bukovszkij híres kijelentését, amit azután tett, hogy megérkezett nyugatra: ‘Nem balról vagy jobbról jövünk, hanem a koncentrációs táborból’” (Smolar [1991] p. 218).

A fogalmi értelmezés tág keretei és a közép-európai új, különleges történelmi (és adott belpolitikai) helyzet okozta bizonytalanság, a marxizmus ideológiaellenességének tartós kisugárzása (amely csak saját tudományosnak nevezett világnézetét tekintette kivételnek), valamint a társadalmi konfliktusok csillapodása a fejlett demokratikus országokban, illetve a gyűjtőpárti pragmatikusabb politizálás mindenütt megtépázta a politikai ideológiák tekintélyét. A populista pártok és mozgalmak gond nélkül válogatnak az egymással valójában vitában álló politikai ideológiák termékei között. A szlovák HZDS, Vladimir Meciar pártjának az 1994-es választásokra készített programja „nem bal- vagy jobboldali ideológiai kiáltvány, hanem inkább a gyűjtsd és keverd össze” módszertani eklekticizmusát tükrözi (Haughton [2001] p. 750). Mégis, az ideológia halálának újabb bejelentése “kolosszális önbecsapás”, hiszen “a kor, amelyben élünk, távolról sem poszt-ideológiai, hanem az ideológiai kísérletezés kora, a régi elvek feltámasztása és az új megközelítésekkel történő keresztezése”, állította Michael Freeden (Freeden [1999] pp. 42-43). A politikai ideológiák nem iktatódtak ki a pártpolitizálásból és a politikai döntéshozatalból, csak befolyásuk nem annyira feltűnő, mint évtizedekkel ezelőtt, a nagy társadalmi és politikai konfliktusok idején, noha mozgósító erejük válságos helyzetekben továbbra is jelentős maradt. Hatásuk Magyarországon a rendszerváltást követő táborképző vitákban nem annyira éles gazdaságfilozófiai ellentétekben és markánsan különböző gazdaságpolitikai törekvésekben, mint inkább a politikai élet szimbolikus dimenziójában tűntek meghatározónak, sőt, megkerülhetetlennek (Körösényi [1998]). Az ideologikus gondolkodásmód és nyelvezet összetarthat egyébként eltérő orientációjú pártokat és polgárokat itthon és máshol egyaránt, mint amilyen az antikommunista világszemlélet és retorika. A Berlusconi-vezette koalíciót összetartó politikai törésvonal “ideológiai, szenvedélyek és érdekek keverékéből összeálló eleven és állandó antikommunizmus. Messziről jön és azok számára, akik úgy gondolják, nem kellene már tovább élnie, elegendő hangsúlyozni, hogy két párt továbbra is használja a ‘Comunista’ címkét: a Rifondazione Comunista és a Comunisti Italiani, illetve a Baloldali Demokraták egész vezető csoportja olyan politikusokból áll, akik politikai karrierjük és életük során végig kommunisták voltak” (Pasquino [2003]).

A kultúrharc nem közép-európai és olasz sajátosság: az Egyesült Államokban mindenekelőtt a multikulturális társadalom belső feszültségei táplálják az ottani közéleti és értelmiségi polémákat. Érdekes, hogy a hagyományos kétpártrendszer elemézve már Raymond Aron vitatta Maurice Duverger-nek azt az álláspontját, hogy “az Egyesült Államokban abszolút társadalmi konszenzus létezik az állampolgárok között, olyannyira, hogy legfeljebb csupán jelentéktelen részleteket vitatnak”, s utalt a New Deal reformjaira és a faji szegregáció megszüntetése körüli konfliktusokra, megjegyezve, hogy “ami a távoli megfigyelő tévedését magyarázza, de nem igazolja, az nem más, mint a francia értelmiségre mindig jellemző beállítódás, hogy semmi lényegeset nem lát a felvetett kérdésekben, ha az, ami számára lényegesnek tűnik, nem szerepel a vita középpontjában” (Aron [1994] p. 118). Aron érzékeny elemzését támasztja alá, hogy ma “az egész kulturális baloldal történeti-szociológiai eredetét a hatvanas évek nagy baloldali fénykorára vezetik vissza” (Farkas [1997] pp. 98:76). Az értékrendek közötti ellentét folyamatosságát a kilencvenes évek közepén kitört „republikánus forradalom” vezetője, Newt Gingrich is fontosnak tartotta hangsúlyozni: “Mióta Lyndon Johnson megalkotta a Nagy Társadalmat, tehát harminc éve tart már Amerika tönkre tételének kísérlete. Mintegy harminc éven keresztül szabadságjogokat adtunk a börtönlakóknak, megértettük a droghereskedőket, belenyugodtunk az erőszak létezésébe, elfogadtuk a brutalitást, úgy, hogy mindezt valamilyen vérzőszívű liberalizmus nevében tettük, amelynek mindig volt még egy mentsége, még egy magyarázata, még egy ésszerű indoka” (idézi Bell [1996] p. 318).

Jerzy Szacki lengyelországi megfigyelése és az amerikai kultúrharc folyamatossága kevesebb politikai filozófiai optimizmust sugall, mint Vajda Mihály konklúziója: „Abban a pillanatban, amikor a szabadság vált a modernitás projektumának megkérdőjelezhetetlen, egyértelmű vezető értékévé, s ez, úgy tűnik, 1989-cel következett be, abban a pillanatban lezárult a modernitás egy korszaka, átléptünk a posztmodern korszakba” (Vajda [1992b] p. 95). Ha ez igaz, akkor a bal- és jobboldal hagyományos fogalompára az új időszak politikai megosztottságainak és konfliktusainak jellemzésére nem is használható többé, ezért „új kategóriákat kell alkotnunk. Új nyelvet” (Vajda [1994] p. 125). Vagy másképp megfogalmazva a dilemmát: „az európai politikának fel kell hagynia grandiózus álmaival és eszkatológikus elvárásaival azért, hogy segítse a liberális demokrácia intézményeinek berendezkedését és teljes kifejlődését. Ez a demokráciának mint ‘abszolút jelen időnek’ a fő politikai követelménye. Ez az, amiért a ‘globális progressziót’ le kell venni a politikai napirendről, ami viszont a bal-jobb dichotómia teljes gyengülését és – a politikai

berendezkedés szempontjából – relevanciájának csökkenését jelenti” (Fehér-Heller [1994] p. 87). A baloldal és a jobboldal közötti ellentét tartós fennmaradása amúgy már évtizedekkel ezelőtt bizonytalannak látszott: “Van-e még a jobb és a bal antitézisének bármi értelme?”, indította híres könyvét, Az értelmiségek ópiumát Raymond Aron (Aron [1962] p. 3). Később kifejtette, hogy az egységes, homogén baloldal mítosza az 1789-től 1848-ig tartó forradalmi kudarcok kompenzációjaként született meg Franciaországban. Nem beszélve arról, hogy „1805-ben, 1840-ben és 1870-ben a jobboldali pártok számítottak pacifista orientációjúnak és vonakodtak attól, hogy az utolsó töltényig harcoljanak. A forradalmi patriotizmus zászlólobogtató volt és harcias. Csak a tizenkilencedik század végén vált a baloldal pacifistává és a jobboldal nacionalistává” (Aron [1962] p. 216).

Akárhogyan is, de értelmiségek és választópolgárok nagy csoportjai tekintik magukat ma is baloldalinak. Vajda Mihály kérdése tehát úgy is felvethető (amíg az új, plasztikus nyelvi fordulatok meg nem születnek), hogy túlélheti-e a baloldal - sőt, a túloldalon a jobboldal - a szocializmus elméletének kiszáradását és a szovjet-típusú kommunista kísérlet kudarcát. Tony Judt szerint bár a szociáldemokrata pártok nyugaton a huszadik század második felében szakítottak a marxizmussal, de a baloldali gondolkodásmód válsága megköveteli a szembenézést néhány további, korábban megkérdőjelezhetetlennek tűnő dogmával; mint a társadalom tudományos megismerésének istenítésével, a társadalom „mérnöki” átalakításának és az új harmónia megteremtésének kívánságával, sőt, a lineáris történelmi „haladás” fogalmának erkölcsi és tapasztalati posztulátumával. Vagyis „[m]ost egyfajta szelektív mentési műveletre lenne szükség. A hiperracionalitás hittételének mennie kell, de semmi nem indokolja, miért ne lehetne a felvilágosodás bizonyos vívmányait megőrizni, nevezetesen az ésszerűen szervezett államot, illetve a társadalmi viszonyok korlátozott alakíthatóságába vetett hitet” (Judt [1992] p. 11). Felipe Gonzáles egyenesen úgy gondolta, “ha a baloldal fel akar nőni a jövőhöz, akkor be kell látnia, hogy történelmi ellenfelének is igaza lehet... Nem élünk már egy olyan antagonisztikus kultúrában, amelyben egy vállalkozó automatikusan osztályellenségnek és jobboldalinak számított” (Gonzáles [1998]).

A baloldali-szociáldemokrata eszmerendszer megújítása és az ebből fakadó politikai cselekvési program megformálása lett a Tony Blair-féle „harmadik út” és a Gerhard Schröder által bevezetett „új közép” politikájának fő törekvése – követve az amerikai „új demokraták” centrista politikai irányvonalát. A két miniszterelnök közös gazdaságfilozófiai nézetrendszere az ’elvárt’ elméleti áttörés igényének is eleget tett, amikor téziseikben megállapították, hogy a múltban „a szociáldemokráciát inkább a

konformitással és a mediokráciával azonosították és nem a kreativitás, sokszínűség és a kiválóság” fogalmaival (Blair–Schröder [1999]). Miközben a két politikus retorikája a konzervatív társadalomfelfogást idéző erények hangoztatásával bővült – mint például az egyén családja iránti felelősségének emlegetésével –, a hagyományos baloldali értékek átfogalmazását a globalizációs tendenciák és az információs társadalom kihívásai is motiválták. Az új baloldal ugyanakkor sokat átvett a politikai liberalizmus szótárából: a kilencvenes évek elején a brit Munkáspárt szerint “a szocializmus célja, hogy az egyének nagyobb szabadságot nyújtsanak” (idézi Freeden [1999] p. 43). Tony Blair szocializmuson nyilvánvalóan régóta nem sajátos társadalmi rendszert vagy államosítást értett, hanem az egyének társadalmon belüli kölcsönös függőségét, amiből az következik, hogy “céltudatos modernizátoroknak kell lennünk: a méltányosság és a vállalkozás társadalmát kell megteremtünk mindenki számára” (Blair [1999]). A hagyományos terminológia lassan teljesen kikopik a szóhasználatból. Végül is “az Új Munkáspárt ideológiája csak úgy érthető meg, mint ami a politikai értékek és koncepciók kulcskérdéseit tekintve a belső verseny, determinátlanság és bizonytalanság terepe”, ami Michael Freeden megfogalmazásában nem kritika: a közösség, a felelősség, az esélyegyenlőség és a szabadság alapelveinek korábbi doktrínáknál lazább és rugalmasabb kifejtése “oly módon történik, ami biztosítja az egymással való kompatibilitásukat” (Freeden [1999] p. 50).

A kilencvenes évek szociáldemokráciájának középére húzó politikai programja többféleképpen értelmezhető: tekinthetjük tehát a baloldali politikai pártok sikeres ideológiai újításának, vagy éppen ellenkezőleg, felfoghatjuk az eredeti ideológiától elszakadó gyűjtőpárti pragmatikus stratégia további megerősödéseként is – attól függően, hogy mely politikai célokat, elméleti fogalmakat, eszményeket és értékeket sorolunk a baloldaliság történelmileg szinte ’örök’, vagy éppen dinamikusan változó jellemzői közé. Körösenyi András véleménye szerint továbbra is a bal-jobb politikai skála magyarázza meg legegyszerűbben a politikai pártok közötti kormánykoalíció-alkotási hajlandóságot. A francia forradalom óta a baloldal-jobboldal, másképpen a progresszív-konzervatív fogalom pár révén pedig folyamatosan megragadható az ellentét állandó tartalma az attitűdök, a világkép, az értékrend és (részben) az ideológia területén, hiszen „a modern tömegdemokráciákban erős tendencia van arra, hogy a pártok közötti verseny a pártirányzatokat illetve pártideológiákat egydimenziós térbe transzformálja” (Körösenyi [1994] p. 189). A változás, a politikai pártok pályafordulatai konkrét politikai témák esetében akár látványosak is lehetnek, amíg nem érintik az alapokat. Meglehet ugyanis, hogy a tradíciók és „a szimbólumok segítségével kijelölt határ megléte az

eligazodás szempontjából sokkal fontosabb, mint az, amit ezek a határok körbefognak” (Kovács [1994] p. 150). Talán ezért válik lehetővé, hogy Nagy-Britanniától és Hollandiától eltérően más országokban “inkább a régi jobboldal törekszik a Neue Mitte irányába. Végül is Blair és Aznar szövetsége nem olyan meglepő” (Dahrendorf [1999] p. 26).

Mindez összefügg azzal, hogy 1989-et követően, a politikai monizmus megszűnésével, érvelt Fehér Ferenc és Heller Ágnes, “[m]ár nem lesz elegendő szocialistának minősíteni valamely szellemi vagy politikai irányt; az emberek ugyanis megkérdeznék, miféle szocializmust (vagy ‘kapitalizmust’) kínálnak nekik, és a választól függően fognak választani” (Fehér-Heller [1994] p. 79). Magyarországon a jó válasznak egy ideig a csupasz pragmatizmust tekintették: Bozóki András megállapítása szerint a szocialisták gondolkodásmódjában az 1994-es választási győzelmüket követően “a modernizációs ideológia helyettesítette az ideológia hiányát a demokrácia anti-ideologikus konszolidációja idején” (Bozóki [1999] p. 272). Mentségükre szólhat, hogy a posztkommunista országokban sehol sem tért-térhetett vissza az újjászerveződött baloldal a munka-tőke ellentét által megosztott hagyományos társadalomképhez és elfogadta, hogy “[a]z osztályalapú politikára mondott határozott ‘nem’-jével ‘1989’ a Nyugaton alakulóban lévő trendek világos értelmezését nyújtja” (Fehér-Heller [1994] p. 83). Azaz „néhány új demokráciában a pártrendszer modernebb, mert itt a pártok a jelenlegi témákra és nyomásokra adott válaszként születtek meg és a pártrendszereket nem a történelembe nyúló kérdéskörök inerciája alakította ki” (Castle [1996]). Másképp látta viszont mindezt Tamás Gáspár Miklós, aki a Kádár-korszak iránti nosztalgiák felszínre törése idején, négy évvel az első szabad választások után egyenesen úgy vélte: “A demokratikus követelések nem liberális követelések: a kelet-európai népek konzisztensen és következetesen (1956-ban, 1968-ban, 1980-ban) a szocializmus és a demokrácia együttesét óhajtották - és egy liberális nacionalista epizód (a rendszerváltás) elmúltával ezt kívánják ma is” (Tamás [1994] p. 589).

A bal-jobb osztályozás jövőjéről beszélve Kovács András leginkább az ideológus elit pozícióinak és sajátos megfontolásainak tulajdonított komoly jelentőséget, hiszen „a szimbolikus identitás fenntartása az ideológia specialistáinak feladata” (Kovács [1994] p. 149). Ez a megfontolás mintha közelítene a mannheimi tudásszociológiai ideológia-felfogáshoz, illetve jelzi, hogy a politikai pártoknak nem egyszerűen alkalmazkodniuk kell a meglévő politikai ideológiákhoz, hanem maguk is megkísérelhetik az adott ideológiai tér formálását. Mindezt ugyanakkor az ideológiai viták hagyományai mentén, a logikát és az ésszerű érvelést sem nélkülözve tehetik csak meg. Freeden szerint a

nyilvános ideológiai diskurzus ma komplexebb, mint valaha, még akkor is, ha eredményeit a tömegmédia korában könnyen fogyaszthatóvá teszik. Mégis, “az ideológia régi formáit, néhány posztmodern véleménnyel ellentétben, nem szorították ki más üzenési módok, hiszen az igazság, a szabadság, a jogok, a politikai kötelezettségek, a szuverenitás kérdései a belátható időn belül továbbra is a politikai viták középpontjában lesznek” (Freeden [2000b] p. 15). A demokratikus politikai ideológiákat sokszor csak akkor kezdjük el tisztelni, amint hiányuk vagy gyengeségük feltűnővé válik. Számos posztkommunista országban, ahol a civil társadalom szervezetei kezdetlegesek, a republikánus szellemiség ismeretlen fogalom és az állam ereje elsorvadt, “amikor az emberi jogok, a szabadság és más eszmék nyugati ideológiai nyelvezete, amit az ellenzéki antikommunista retorika örökölt át, elkopik, a nacionalizmus adja meg a politikai közösség ideológiai definícióját (Fairbanks [1995] p. 9).

A hivatásosok által művelt ideológiagyártás koncepciója már átvezet a piac közgazdasági kategóriáját a politikai folyamatokra kiterjesztő és a politikai piacon vállalkozó pártok és politikusok magatartását vizsgáló racionális döntéseméleti modellhez. Az ideológiának itt is megvan a maga szerepe: a tökéletlen informáltság világában a politikai pártok termékei között válogató szavazó számára költségcsökkentő tényezőt jelent preferencia-rendszerének kialakítása során, illetve „[a]z ideológiák segítik abban, hogy figyelmét inkább a pártok közötti különbségekre összpontosíthassa” (Downs [1990] p. 1001). Anthony Downs is a bal-jobb politikai skálán helyezte el a pártokat, úgy, hogy felfogása szerint a centrumtól és az egymástól való távolságukat mindenekelőtt a választópolgárok (szavazatainak) eloszlása határozza meg⁵. A modellben a politikai pártok szavazatmaximalizáló stratégiája egyensúlyi helyzetben eltérő kétpártrendszerben és sokpártrendszerben. Kettőnél több párt esetén „minden párt egy meghatározott ideológiai pozícióhoz kötődik”, míg „kétpárti szisztémában mindkét párt a politikai centrum felé mozog” (Downs [1990] p. 1004).⁶ A politikai pártok optimális stratégiája sokpártrendszerben a modell értelmében az, ha a politikai skálán elfoglalt helyüket nem változtatják, viszont megakadályozzák, hogy szomszédaik közeledjenek hozzájuk – egyensúlyi helyzetben így tudnak minél több szavazatot összegyűjteni. A balra nyitás politikája ugyanis azzal fenyegetne, hogy az addigi választók egy része, kiábrándulva a pártból, a jobbra következő első pártra szavazna – új, jobboldali kurzus esetén pedig ugyanígy, fordítva. A pártok tehát nem váltogathatják

⁵ Sartori (1976) szerint vannak olyan szalonképtelen pártok, amelyekkel a többiek nem tartanak fent kapcsolatot - ezért a politikai skála szaggatott voltára hívta fel a figyelmet.

úgy ideológiáikat, mint a kabátjukat; “mivel a választópolgárok racionálisak, nem támogatnak megbízhatatlan pártokat” (Downs [1990] p. 1002).

A modellel szemben felhozható érv, hogy “a szavazók ideológiai térben való elhelyezkedését használni a pártválasztások magyarázatára mindenképpen problematikus” (Enyedi [1997] p. 45), hiszen fordítva, a pártszimpátia is kialakíthatja az ideológiai kötődést. Tovább bonyolítja a helyzetet, ha a demokráciát normatív szempontból úgy fogjuk fel, mint amelynek működését „össze kell kapcsolni a nyilvános diskurzusok és viták révén a preferenciák racionális formálásával, vagyis a preferenciák kialakulását a politikai folyamatok endogén részének tekintjük” (Teorell [1999] p. 367) és nem korábban rögzült külső tényezőkként kezeljük őket. Más előfeltevéseket sem mindig igazolt a gyakorlat: az olasz pártrendszer leírása esetén az erős, de koalícióképtelennek tekintett kommunista párt jelenléte miatt évtizedekig “nehezen lehetne a downs-i modellt változatlan formában alkalmazni, átvéve teljes készletét: az összetartó pártokat, a csillapíthatatlan hivatalyszerzési vágyat és a pártverseny térbeli modelljeit” (Pasquino [1987] pp. 210-211). Ráadásul Giovanni Sartori úgy vélte, hogy “Downs választási elmélete becsap bennünket félrevezető gazdasági analógiája miatt” (Sartori [1976] p. 326), amely egyetlen dimenzióra - a bal-jobb skálára - korlátozza a politikai teret. Elemezve a lehetséges legfőbb politikai-társadalmi törésvonalakat - ezek szerint az autoritáriánus-demokratikus, az etnikai-integrációs és a világi-felekezeti dimenziók -, Sartori mindazonáltal arra a végkövetkeztetésre jutott, hogy a választás pillanatában a szavazó számára “a drasztikus leegyszerűsítés merő szükségszerűséggé válik” (Sartori [1976] p. 341), hiszen csak egyetlen ‘igen-nem’ vokssal rendelkezik. Mivel az állampolgárok a pártválasztás során szempontjaikat (a pártok által képviselt politikai témák, a szavazó addigi pártkötődése és a pártok imidzse) kénytelenek 'összesűríteni', a politikai szervezetek hagyományos ideológiai elhelyezése a politikai skála bal- vagy jobboldalán - sokpártrendszer esetén a centrumban is - többé-kevésbé megfelel a választópolgárok politikai nézeteinek.

3. Belső viszonyok: „a fekete doboz”

A demokratikus politikai pártok tagsággal, választott vezetőkkel, hierarchiával és belső működési szabályokkal rendelkező szervezetek. A korábbi romantikus és szerinte veszélyes felfogással szemben, amely a pártot morális alapon működő

---

⁶ Kivéve, ha a szavazók eloszlása polarizált.

közösségnek tekintette, Joseph Schumpeter azt hangsúlyozta, hogy „a párt olyan tagok csoportja, akik közösen cselekszenek a politikai hatalomért folytatott versengő küzdelemben” (Schumpeter [1946] p. 283). A pártok ugyan önkéntes társulások, de a szervezeten belül mindig kialakul „az egyenlőtlenségek belső rendszere” (Panebianco [1988] p. 4) és a forrásokhoz különböző mértékben férnek hozzá a hierarchia eltérő szintjein tevékenykedő tagok. A pártok nyilvános politikai fellépését pedig belső döntéshozatali mechanizmusok és eljárások szabályozzák, illetve a politikusok közötti hatalmi viszonyok befolyásolják. A pártvezetők, a középvezetői-funkcionáriusi réteg, az aktivisták, a passzív párttagok és esetleg a párt stabil (ha van ilyen rendszer, akkor regisztrált) szavazói között igen eltérő preferenciák, motivációk és értékrendbeli különbségek húzódnak meg. A szervezeten belüli változások következtében pedig jelentősen átalakulhat a párt által képviselt program, módosulhat a politikai irányvonal és a választóknak szóló üzenet tartalma. A kérdés éppen az, hogy mi minden történik a szervezet ‘fekete dobozán’ belül: miért kerülhetnek konfliktusba egymással a pártelit egyes csoportjai, milyen szerepet játszik a döntések meghozatalában a tagság, milyen hatások következtében módosul a párton belüli politikai kultúra, borulhatnak fel a pártfegyelem és a szervezeten belüli lojalitás írott szabályai és íratlan normái, alakul át a párttagok kollektív identitása?

Giovanni Sartori a politikai pártokon belül zajló folyamatokra utalva fogalmazta meg azt az érzését, hogy “amíg nem sikerül megértenünk a pártok anatómiáját, a politikáról szerzett tudásunk korlátozott marad egy fontos változó hiánya miatt” (Sartori [1976] p. 75). Véleményét sokan osztják a pártokkal foglalkozó kutatók közül: “Minden politikai pártnak két arca van – nyilvános arcával a média, a választók és a külvilág felé fordul, míg befelé forduló arcát megőrzi a beavatottak, az aktivisták, a választott képviselők és a vezetők számára.... Ahhoz, hogy olyan közel kerülhessünk a valósághoz, amennyire csak lehetséges, a pártot alapvető kettősségében kell elemeznünk” (Jean Charlot-t idézi Lawson [1994] p. xiii). “A politikai demokráciák Achilles-sarka a párton belüli demokrácia kérdése. Olyan ez, mint a vízilabda, ahol más történik a víz alatt, mint felette”, magyarázta Bozóki András a Fideszen belüli konfliktusokkal kapcsolatban (Petőcz [2001] p. 17). Mégis, a pártok szervezeti jellemzőinek vizsgálata általában a pártok közötti verseny elemzése mögé szorult, márpedig “ahhoz, hogy a pártok belső életét megértsük, át kell térnünk négy olyan változó új, párthoz kötődő felfogására, amelyeket általában a szervezetek tanulmányozásához kapcsolnak: mozgatórugók, eszközök, a betagozódás foka (degree of

closure) és a külső helyzet” (Lawson [1994] p. 287), foglalta össze számos esettanulmány közös következtetéseit Kay Lawson.

3.1. Párt és demokrácia

A szakirodalomban a politikai pártok működési formáit és szervezeti problémáit elsősorban a változó környezethez való alkalmazkodás koncepcionális keretén belül ragadják meg. Ebben a megközelítésben a választói piac átalakulását és a szavazópolgárok igényeinek módosulását követik a pártok, amikor belső struktúrájukat átépítik. Peter Mair például arra emlékeztetett, hogy a gyűjtőpárti stratégia gyökeres szervezeti megújulást jelentett (Mair [1990] p. 6). Az archetipikus tömegpártok idején még “a pártegység és a pártfegyelem nem csupán gyakorlatilag hasznos, hanem normatívan legitim is. Ez a legitimitás viszont az embereknek a pártprogram kialakításában való közvetlen részvételétől függ, és – szervezeti szempontból – azt jelenti, hogy szükség van az alapszervezetek és sejtek kiterjedt tagságára ahhoz, hogy a párt politikaformálási folyamatában a tömegek hozzájárulásának meglegyen az útja” (Katz – Mair [2001] pp. 132-133). A néppártokban viszont megnőtt a vezetők szabad mozgásteret a tagság rovására a stratégiai és a taktikai kérdések eldöntésében.

Másrészt a tömegpártok korának leáldozása óta még két, egymásnak látszólag ellentmondó szempont alapján, a döntéshozatal hatékonysága és/vagy a párton belüli demokrácia érvényesülése dilemmájaként vetődnek fel pártszervezeti kérdések a tudományos és a közéleti vitákban egyaránt. Robert Michels „az oligarchia vastörvényének” tézisét még a szociáldemokrata mozgalom munkásosztályt, világias szubkultúrát és baloldali politikai ideológiát egyetlen pártba integráló, tömegpárti korszakában állította fel (Michels [1962]). A közügyekben tájékozott és politikailag képzett pártvezetők uralta szervezet és döntéshozatali rendszer ma az egyik lehetséges modellnek számít: a felülről lefelé haladó döntési folyamat a „racionális-hatékony” pártokra, míg a fordított információs áramlás a „pártdemokráciát” előtérbe helyező politikai csoportokra igaz (Wright [1971]). A kétféle szervezeti és informális struktúrát végletesebb kategória-párral, a professzionális - amatőr politikai pártok típusainak megkülönböztetésével is leírják. A párton belüli demokráciára épülő szervezetben a párt demokratikus legitimitásának biztosítása szempontjából továbbra is perdöntő a formális tagság, sőt, a jelentős létszámú tagság és a sok erős helyi szervezet, míg a racionális-hatékony pártoknak tulajdonképpen minimális tagságra van csak szükségük (Wright [1971] p. 42).

Ezt alátámasztja a demokrácia elitista felfogása is, amely szerint normatív szempontból elegendőnek tekinthető, ha a demokrácia nem a pártokon belül, hanem a pártok között működik. Az érvkészlethez hozzátartozik, hogy a demokrácia éppen akkor szenvedne csorbát, ha a kormányzati pozícióba emelkedett pártok politikáját a párttagság határozná meg és nem a szélesebb szavazóközönség, amelytől a párt valójában kormányzati felhatalmazását kapta. Akármilyen állásponton is vagyunk a párton belüli demokrácia kérdését illetően, mivel a közgondolkodásban komoly hagyománya van a nép általi kormányzás és újabban a részvételi demokrácia eszméjének, ezért még a legcentralizáltabb politikai szervezetek is gyakran igyekeznek olyan benyomást kelteni, mintha döntéseiket a párton belüli széleskörű vita alapján hoznák meg. A demokrácia versengő felfogása ugyanakkor a pártok közötti küzdelemre koncentrálnak fölöslegesnek, sőt károsnak tekinti a pártaktivisták komoly befolyását, a részvételi demokrácia elvének képviselőivel szemben pedig – többek között - felhozható az az érv, hogy a participációnak a pártokon belül is természetes módon gátat szab a szervezet mérete. A demokrácia tanácskozó (deliberative) modelljében azonban Jan Teorel szerint elméletileg is védhetővé válik a párton belüli demokrácia követelménye. Az állam és a civil társadalom között elhelyezkedő pártok választási programjuk összeállításakor, pénzügyeik megvitatásánál és képviselőik kiválasztásakor pedig bevezethetnék a párton belüli egyeztető szavazás módszerét (Teorel [1999]).

A politikai pártok szervezeti rendjével, intézményesülésével és változásaival foglalkozva Angelo Panebianco fogalmazott meg alapvető elméleti igényű téziseket. A tudományos általánosítás igénye ellenére a pártelemzésnek szerinte mindig “vissza kell mennie a párt induló szakaszáig és meghatározónak kell tekintenie a történelmi dimenziót” (Panebianco [1988] p. 143), mert a szervezet születése, majd konszolidációja döntően befolyásolja későbbi jellegzetességeit. A tiszta hatékonyságot előtérbe helyező oligarchikus szemlélethez képest Panebianco a szervezetek vezetőinek korlátozott racionalitását, a döntések következményeinek kiszámíthatatlanságát hangsúlyozta. A nemzetközi szakirodalomban abban ráadásul egyetértés mutatkozik, hogy “a vezetők hivatalba maradása idejének hosszúságát az oligarchizáció egyik indikátorának tekintik” (Machos [1998] p. 344). A politikai pártok saját ‘alkotmányukban’; szervezeti és működési szabályzatban fektetik le belső jogrendjük elveit és normáit, írják le a szervezet felépítését, választják el az egyes testületek közötti kompetenciákat, sorolják fel a tagok és a tisztségviselők jogait és kötelességeit, határozzák meg a döntéshozatal formális szabályait és dolgozzák ki a garanciák-szankciók rendszerét. Az szmsz mindazonáltal a belső hatalmi viszonyokról, az erőforrások fölötti rendelkezés

elosztásáról is sokat elárul: nem mindegy, hogy mekkora politikai önállósággal rendelkeznek a helyi csoportok, miként hívható vissza pozíciójából a pártelnök, melyik fórumnak számolnak be a pénzügyekkel foglalkozó személyek és hová fellebbezhet a kizárásra ítélt renitens párttag. A svéd szociáldemokraták esetében például regionális kongresszusokon döntenek a parlamenti képviselőjelöltek kiválasztásáról, ahol a helyi alapszervezetek küldöttei szavaznak és az országos pártvezetésnek gyakorlatilag nincs beleszólása a folyamatba (Aylott [2001]). A szervezeti változtatások mögött ugyanakkor gyakran az aktuális hatalmi harc szempontjai húzódnak meg. 1975-ben a brit konzervatív párt parlamenti frakciója jogot kapott ahhoz, hogy a pártvezérrel szembeni bizalmatlansági indítványt kezdeményezzen. A 'demokratizálást' az ebben a testületben többséggel rendelkező jobboldali áramlatok sürgették: „a pártvezér a konzervatív képviselők túszává vált. Ez a szervezeti változás magyarázza meg a 'Thatcher-jelenséget', vagyis a párt politikájának jobbra tolódását” (Panebianco [1988] p. 251).

A szervezeti szabályzatot így is gyakran megkerülik, 'nem veszik figyelembe' vagy egyenesen megsértik, azaz "egyértelmű, hogy túl kell lépnünk a formális szervezet tanulmányozásán annak érdekében, nehogy elkerülje figyelmünket a párt belső dinamikáját meghatározó alapvető szféra" (Appleton [1994] p. 29). Andrew Appleton szerint nem csak a szokásos működés idején, hanem válsághelyzetben is fontosabbak az informális kapcsolatok és szabályok az írásban rögzített formális eljárásoknál. Franciaországi eseteket feldolgozó tanulmányában öt olyan szempontot sorolt fel, amelyek a párton belüli informalitás kultúrájának kialakulását és elsőbbségét segítik: 1. A pártdinamika informális szabályainak mindig láthatatlannak kell maradniuk a választók előtt. Amint a formális szabályok megsértése kiderül és a közvélemény odafigyel a konfliktusra, vissza kell térni hozzájuk, amivel éppen a rugalmas informális megoldások lehetősége vész el. 2. A szervezeti konfliktusok szereplői gyakran anyagi előnyökre törekszenek – ide tartozik az információs vagy a választási források kontrolljának kérdése. 3. A párt notabilitásai, olyan személyek, akik nem tagjai a pártnak, de tekintéllyel rendelkeznek, erőteljesebben befolyásolhatják a döntéseket. 4. Privilegizált kapcsolatokkal helyettesíthetik az anyagi előnyszerzés vágyát. 5. Kölcsönös haszon reményében a célok harmonizációja könnyebben megteremthető. (Appleton [1994] p. 43).

A kezdetekben a politikai szervezetek 'alapító atyái' meghatározó szerepet játszanak a közös célok kitűzésében és a kollektív identitás kialakításában. Később a politikai párt intézményesülésének fokától függ, hogy a domináns csoportok milyen mértékig ellenőrzik a szervezeti folyamatokat. Angelo Panebianco megfigyelései szerint

„minél intézményesebb a párt, annál kevésbé szervezettek belső csoportjai” (Panebianco [1988] p. 60) - vagyis az olasz kereszténydemokraták pártja a második világháborútól a pártrendszer összeomlásáig, a kilencvenes évek elejéig viszonylag alacsony fokon intézményesedett. A szervezetet a klikkesedés jellemezte: a klikkek élen egy-egy nagyhatalmú főnök állt, akik helyben minden forrást ellenőriztek. Szó sem volt tehát a pártvezetőkől álló domináns és tartós politikai koalíciókról, sőt, a klientúrarendszer működése évtizedekig azzal a következménnyel járt együtt, hogy a legbefolyásosabb patrónusok „párton belüli versenyének eredményén múlik, melyik csoport ellenőrzi a kormányzati pozíciókat” (Zuckerman [1975] p. 34).

Mindazonáltal demokratikus politikai pártok aligha lehetnek meg olyan szervezeti szabályzat nélkül, amely ne kísérelne meg határt szabni a vezetői önkénynek. A tagság alapvető jogainak biztosításán túl a párton belüli demokráciát a belső viták intellektuális ereje és tisztázó szerepe is minősíti. A sikeres választási szereplés érdekében elengedhetetlen pártegységre és pártfegyelemre hivatkozó hatékonysági érvek ellenére számos politikai pártban működnek egymással versenyben álló, ideológiai alapon szerveződő platformok. Hozzá kell tenni, hogy formális platformszabadság hiányában sem igen titkolható el – legalább is a média figyelmét ritkán kerüli el – a csúcspolitikusok közötti tartós nézeteltérés, a domináns koalíción belüli csatározás és alkudozás, vagy a pártelit kisebbségben lévő csoportjainak alternatív tevékenysége. Belső hatalmi harcok idején aztán az egyes politikai koalíciók klientúrájának kiterjedtsége vagy a támogatói kör informális hálózatának sűrűsége válhat kulcskérdéssé.

A bázisdemokrata hagyományú szervezetek, mint például „a világ egyik ideológiailag legelkötelezettebb pártja” (Lawson [1994] p. 289), a németországi Zöldek különösen komolyan veszik a formális eljárásokat és a belső ellenőrző mechanizmusokat. A párton belüli részvételi demokrácia követelménye azonban könnyen összeütközhet a hatékony vezetés szempontjaival és a csúcspolitikusok érdekeivel. A valóságban a Zöldek esetében tíz évvel megalakulásuk után, a nyolcvanas években az informális hatalmi viszonyok szerepe egyre nőtt a szervezeten belül. „Számos látszólag ésszerű szabály, mint a funkcióhalmozás tilalma, a tanácskozások nyilvánossága, a hozzászólók listájának sorsolással való összeállítása, a pártkongresszusokon az indítványok beadásának joga húsztagú csoportok esetében, tematikus munkacsoportok felállítása, amelyek a külső párt és parlamenti képviselői között a kapcsolatot biztosítják. Ezek a szabályok nem akadályozták meg a pártelitek által vezetett frakciókat, hogy olyan módszereket alkalmazzanak és gondoljanak ki (mint

amilyen a sürgősségi javaslatok gyakori használata, illetve a struktúrán kívül – előszobákban vagy bárókban kötött – megállapodások), amelyekkel manipulálhatják és ellenőrizhetik a párt belső döntéshozatali folyamatait” (Lawson [1994] p. 293). A parlamenti frakció tagjai a párt szövetségi tanácsától kötött mandátumot kaptak, hogy egyéni karriervágyaikat visszafogják. Ez a módszer viszont ellentmondott az NSZK alaptörvényének, amely megállapítja, hogy a képviselők csak a személyes lelkiismeretüknek tartoznak elszámolással (Poguntke [1994]). A Zöldek fundamentalista és realista szárnya közötti küzdelem során a professzionalizálódás hívei több győzelmet arattak, de a 2002-es sikeres választási szereplést követően a parlamentbe jutott politikusok helyett új arcok kerültek a pártvezetésbe a változatlanul érvényes összeférhetetlenségi szabályok értelmében.

A karizmatikus szervezet a bázisdemokrata párttal szemben a másik véglet. Máskülönben nem csupán annyiból tér el a bürokratikus és a hagyományos szervezetek ideáltípusától, hogy vezetője különleges presztízsével és tekintélyével uralja a szervezetet, amit gyakran ő alapított, hanem maga a szervezet rendelkezik „forradalmi” jellegzetességekkel, fejtegette Angelo Panebianco. Max Weber még úgy gondolta, hogy „nincs más választás: vagy gépezettel működő vezéri demokrácia, vagy vezér nélküli demokrácia, azaz a hivatásos politikusok uralma, akiknek nincs elhivatottságuk, nincsenek olyan belső, karizmatikus tulajdonságaik, amelyek vezérré tesznek valakit” (Weber [1995] p. 112). A karizmatikus szervezet küldetését mindenképpen a karizmatikus vezető testesíti meg és ő az, aki a funkciókat önkényesen a lojalitás alapfeltételének eleget tevő tagoknak delegálja. Weber felfogásában ez önkéntes hiten alapult: a hatalom „alapja a vezér tisztán személyes karizmája iránti engedelmes odaadás” (Weber [1995] p. 57). Az ilyen pártokban, még ha rendelkeznek is apparátussal, a fontosabb végső döntéseket maga a pártvezér hozza meg. A karizmatikus pártvezető ugyanis a szervezet doktrínájának egyetlen hivatott értelmezője, személye pedig a program jövőbeni megvalósításának záloga: „a vezető imidzsének és a párt identitásának tökéletes átfedettsége a karizmatikus hatalom sine qua nonja” (Panebianco [1988] p. 145).

Az erősen centralizált demokratikus pártokban az ambiciózus párttag előtt “csak egy út áll a párton belüli karrier lehetőségét tekintve: a központ kooptálhatja” (Panebianco [1988] p. 60), ezért felfelé való mobilitásának mindennek előtt az az előfeltétele, hogy viselkedésével és nézeteivel a felsőbb vezetők kívánságaihoz, a domináns elitesoport által felállított normákhoz igazodjon. A karizmatikus vezető uralta pártban már az alvezérek sem kérdőjelezhetik meg a hatalmi struktúrát pártkarrierjük -

esetleg politikai pályafutásuk - kockáztatása nélkül. Hasonlóan veszélyes kimenetele lehet, ha a pártelit tagjai és a funkcionáriusok a pártvezérrel szembeni 'összeesküvéssel'; palotaforradalommal, vagy akár frakciónszervezéssel próbálkoznának, mert a karizmatikus vezető végső esetben a tagsághoz fellebbezhet az 'árulókkal' és 'eretnekekkel' szemben. Amíg pártjának élén áll, addig a karizmatikus vezetőt a média figyelme állandóan követi, ami benne és híveiben egyaránt tovább növelheti pótolhatatlanságának illúzióját. „A verseny a különböző irányzatok között akár nagyon intenzív is lehet, de csak a vezér szintje alatt” (Panebianco [1988] p. 145). Azért a karizmatikus vezető gondolhatja úgy, hogy nem árt az óvatosság: „Meciar abszolút ellenőrzését pártja fölött 2000. márciusában a nagyszombati kongresszuson megerősítették, amikor az elfogadott új alapszabály a pártelnöknek (vagyis Meciarnek) biztosította az alelnökök jelölésének kizárólagos jogát” (Haughton [2001] p. 754).

A karizmatikus pártok politikai ideológiai irányultsága bármilyen lehet - konzervatív vagy progresszív, reakciós vagy forradalmi, liberális vagy szocialista. Nem ez számít, mert a karizma természete magyarázza meg a szervezet pártellenes jellegét és bonapartizmusát Panebianco szerint. Franciaországban hatalomra kerülve a tábornok személyének összetartó erején túl a gaullista pártnak kezdetben nem is volt más „identitása és belső élete” (Panebianco [1988] p. 153). A hatvanas években aztán a párt többé-kevésbé „tárgyasította karizmáját”, fokozatosan intézményesedett, majd túlélte Charles De Gaulle visszavonulását - végül is sikeresen elvált egymástól a szervezethez és az alapító pártvezetőhöz fűződő lojalitás. A párt mindazonáltal a hetvenes évek közepétől már nem tudta olyan folyamatosan magánál tartani sem a köztársasági elnöki, sem a miniszterelnöki posztot, mint a tábornok idején (Haskó [1999] p. 155).

3.2. Identitás és csoport

Az egyéni, kollektív és társadalmi identitás kialakulása és fejlődése egymástól nem függetleníthető folyamat. A szakirodalomban uralkodó megközelítés szerint egyik esetben sem velünk született tulajdonságokról, vonzalmakról, hanem olyan kulturális konstrukciókról van szó, amelyek értékeket, szimbólumokat, világszemléletet tartalmaznak. Ezek segítségével értelmezzük saját helyünket az univerzumban, mindenekelőtt más egyénekekkel és csoportokkal való kapcsolataink révén. „Az ismérvek, amelyek által megismerjük a világot, különlegesek; inkább egy csoportra jellemzőek, mint egy másikra, egymástól különbözőek, és folyamatosan újratermelődnek, máskülönben káosz keletkezne” (Schöpflin [2002] p. 19). Mindazonáltal a csoport nagysága, amellyel azonosulni lehet, a néhány fős egységtől az olyan elképzelt

közösségeken át, mint a nemzet, egészen az európai szintű identitásig terjedhet, de a világpolgár-kozmpolita életérzés sem okvetlenül az elidegenedés terméke. Helyesebb identitásokról beszélni, többes számban: a növekvő individualizáció korában egymást kiegészítő, vegyes, "hibrid" identitások alakulhatnak ki (Kohli [2000]), úgy, hogy az egyes ember különböző identitásai jól megférhetnek, de konfliktusba is keveredhetnek egymással. Ráadásul "az identitás soha nem befejezett. Ahelyett, hogy életünk egy adott pillanatában 'belépünk' a felnőttkor végleges állapotába, egy egyértelműen rögzült és stabil állapotba, az emberi lét inkább 'egymást követő belépések' sorozatának tűnik" (Muxel [1999] p. 101). A kollektív identitás megszilárdulását segítheti és erodálódását feltartóztathatja a múlt eseményeire, emlékeire vonatkozó közös narratíva intézményesítése és kanonizálása. Mindazonáltal „az önazonosság megerősítése, akár egy egyén, akár etnikai vagy vallásos csoport által történik, mindig magában hordozza a mások feletti dominancia iránti vágy feltámadásának veszélyét" (Kolakowski [2003] p. 15).

A posztkommunista országok politikai viszonyainak drámai átalakulása nyomán a korábban megszokott normák, szokások, értékek és a társadalmi hálók meglazultak, felbomlottak, így az új demokratikus rendszer keretei között egymással versengő politikai szervezetek friss identitásválasztékkal keresték az állampolgárok szimpátiáját és támogatását. A nemzeti és etnikai érzéseket felkeltő, tömegeket mozgósító identitáspolitika látványos sikereket ért el a régióban (Breslauer [1996] p. 4). Magyarországon mintha óvatosabban reagált volna a közvélemény: "minden új párt, politikai mozgalom és önszerveződési alakzat vadonatúj identitás-kereteket kínál tagjainak s a vonzáskörébe került személyeknek. Ám ezeket valamiképpen még meg kell emésztetni, s szervesen be kell építeni az egyén önmagáról formált képzeiteinek (énképének) ingataggá vált rendszerébe" (Pataki [1993] p. 44). Az identitáspolitikai ajánlatokat el is utasíthatják a társadalom tagjai: a posztkommunista országok választóinak több mint háromnegyede aktív pártellenes volt vagy a 'nem tudom' kategóriába tartozott egy 1993-94 fordulóján végzett nemzetközi összehasonlító kutatás szerint (Rose [1995] pp. 553-554). A kommunista korszakból származó „bizonyos identitások szűkítik a kialakuló politikai pártok és az általuk köthetők koalíciók fajtáit és korlátozóan hatnak a választókörzetek sajátosságaira": Lengyelországban a politikai elitek közötti posztkommunista - poszt-Szolidaritás törésvonal és a választók politikai identitás keresése egyre kevésbé felelt meg egymásnak a kilencvenes évek közepén (Castle [1996]). Mindazonáltal kognitív eszközként az állampolgárok „régii kapcsolódásai és értelmezési keretei racionális mechanizmust" és könnyítést nyújtanak

a pártválasztáshoz (Bielasiak-Blunck [2002] p. 579). Ezt a leegyszerűsítést elősegítette a magyarországiétól eltérő fejlődési folyamat: politikai szervezetek és politikusok táborváltása Lengyelországban „ritkaságszámba ment” (Mildenberger [2000]). Mégis, „a 2000-es elnökválasztás és a parlamenti választások a következő évben egyaránt az antikommunizmus gyenge relevanciáját bizonyították és megerősítették az SLD széles demokratikus legitimitását”, az utódpart elfogadottságát (Millard [2003] p. 71). Az alig több mint 46 százalékos választási részvétel⁷ mellett a hagyományos jobboldal és a liberálisok be sem jutottak a parlamentbe, ugyanakkor több radikális populistá csoport is átlépte az öt százalékos küszöböt: a lengyelek politikai identitása és pártidentifikációja továbbra is törékeny, ami instabillá teszi a pártrendszert.

Az új politikai identitásmenták kihordásában a posztkommunista országok európai uniós csatlakozása is segíthet. Rövid távon azonban nincs garancia az áttörésre: Andrei Plesu szerint “[n]ekünk, keletieknek, a vasfüggöny leomlása után, Európa nem csupán ígéret, hanem látens neurózis... Ilyen pszichológiai állapotban – ami hasonlít arra az emberére, aki attól fél a vásárban, hogy be fogják csapni – nem csoda, hogy esetlenül, bizonytalanul, provinciálisan mozgunk” (Plesu [1997] pp. 54-55). A kilencvenes évek második felében az Európai Unióba történő belépést elhúzódó és bizonytalan folyamatként élte át a magyar politikai elit, a média és a közvélemény: a történelmi távlatok helyett mindinkább a remélt közvetlen anyagi előny vált motivációs erővé ebben az „europesszimista” hangulatban (Hegedűs [1999]). Másrészt Schöpflin György szerint „[a] Nyugat nem készült fel rá, hogy magáévá tegye az európai kibővítés szimbolikus és historikus dimenzióját, amely létfontosságú eleme a közép-európai önbecsülésnek – következésképpen az európaiság távoli és elvont marad” (Schöpflin [2002] p. 28).

Akár nagy a távolság a pártok és a nép között, akár mélyebbnek tűnik a politikai elit társadalmi beágyazottsága, a politikai pártokhoz való állampolgári kötődés gyakran csupán laza, leginkább a választásokon manifesztálódó identifikáció. Az erőteljesebb azonosulás kifejeződhet szervezeti tagság révén, ami semmilyen, elhanyagolható mértékű, vagy ellenkezőleg, jelentős időt igénylő önkéntes munkával párosulhat. A politikai szervezetek vezetői már más kategóriába tartoznak. A hivatásos politikusok foglalkozásszerűen űzik a napi politizálást: egyéni ambícióikat összekapcsolják az adott szervezet sikerével. Mégis, bármennyire hajlékony profi politikai vállalkozók, döntéseiket nehezen tudják függetleníteni saját kulturális értékrendjüktől, ideológiai

---

⁷ Az alacsony részvétel nem szokatlan: a választási jogukkal élők aránya 1997-ben is csak megközelítette a 48 százalékot.

nézeteiktől és személyiségjegyeiktől. Pártpolitikai identitásukat pedig a saját szűkebb testületükben uralkodó 'légköri' viszonyok alapvetően befolyásolhatják: a párteliten belüli konfliktusok megerősíthetik vagy gyengíthetik kötődésüket. Rájuk is illik Mérei Ferenc elemzése: "A csoport csak bizonyos mértékig képes az egyén védelmére. Azzal biztosan védi, hogy erősíti benne egyénisége értékeit. Az együtteség a különállás feszültségeit kelti, a közösség uniformizáló hatásának veszélye a személyiség hangsúlyát, kiemelését indítja. Ezért az egyéniség fokozott értéke és igénye az érett személyiség egyik lehetséges válasza az együtteségre. A magányossággal vagy annak veszélyével szemben az összetartozás szükséglete alapvető, életben és kapcsolatokban megtartó érték. Az együtteség és különállás feszültségeinek, konfliktusainak megoldása igen nehéz, mert minden történés hol az együtteséget, többséget, közösséget, demokráciát, hol pedig az autonómiát, önálló döntést, személyes véleményt és igényt fenyegeti" (Mérei [1985] p. 247).

A rendszerváltás kezdetén feltűnően gyakran robbant ki az új politikai szervezetek szűkebb vezetésén belül éles hatalmi harc Magyarországon és másutt is a posztkommunista országokban. Ez egyrészt különböző egyéniségek vetélkedésének és összeütközésének következménye, valamint a heterogén ideológiájú pártok világnézeti letisztulásának elkerülhetetlen velejárója volt. Másrészt viszont demonstrálta a politikai elit tapasztalatlanságát és a konfliktuskezelés demokratikus hagyományainak hiányát. A kölcsönös bizalmatlanság légkörében bűnbakképző mechanizmusok léptek működésbe és olyan összesküvés-elméletek, 'tördöfés-legendák' születtek, amelyek megakadályozták az együttműködő stratégiák kialakításának esélyét. „A Szolidaritást nem politikai ellenfelei verték szét, akik 1989 után teljesen diszkreditálódtak és defenzívába kerültek. A Szolidaritást saját vezetői temették el, akik a szabadság feltételei közepette immár egymással kezdtek el rivalizálni” (Mildenberger [2000]). Magyarországon az újjászerveződő történelmi pártok öröksége körül azonnal torzsalkodás támadt, de később a parlamentbe került egyetlen párt sem kerülhette el a hasonló belharcokat. A közös cselekvés kényszere, az egységes fellépés óhaja és az egymástól eltérő vélemények hangoztatásának joga közötti feszültség a pártokon belüli domináns koalíciók rendszeres átszerveződésével járt, majd szakadáshoz, kizárásokhoz és korábban jelentős szerephez jutott vezetők kilépéséhez vezetett. A csoportdinamikai folyamatok ezekben az esetekben átvitták a hatalmi harcok résztvevőinek identitását: a 'mi és ők' megkülönböztetése most már szervezeten belül, az egyes pártfrakciók között vált hangsúlyossá, ami nagyban megkönnyítette számos politikus 'új otthonra' találását más pártokban.

A konfliktuskezelés kultúráját is jelzi, hogy a pártvezetők, a párton belüli alegységek, érdekcsoportok és frakciók versenye a koalícióalkotást ösztönzi és a kisebbségben lévő csoportokkal szemben az 'élni és élni hagyni' mentalitást erősíti fel vagy 'a ki kit győz le' logikája érvényesül a válságok idején 'totálisan' mozgósított szervezeten belül. A párt hanyatlását vagy személyes motivációjuk csökkenését érzékelő tagok, tartozzanak a pártelithez vagy a második-harmadik vonalhoz, esetleg a szakértői gárdához, a tisztségviselői karhoz vagy legyenek a helyi hatalmi intézményekben pártképviselők, de akár a 'mezei' aktivisták is általában a lojalitás, tiltakozás, kivonulás stratégiái közül választhatnak (Hirschman [1995]). Válsághelyzetben viszont a pártelit domináns csoportja és a vele vitában álló irányzatok ösztönzőkkel és fenyegető szankciókkal – 'a mézesmadzag és a korbács politikájával' –; kollektív identitást és anyagi előnyöket ígérnek párton belüli támogatóiknak, tudván, hogy végső soron a tagság küldöttei dönthetnek a pártvezetés összetételéről.

A külvilággal való kapcsolattartás, a támogató társadalmi csoportoktól érkező megerősítő és kritikai jelzések értékelése mindenekelőtt a pártelit feladata. A fragmentált pártvezetés cselekvésképtelenségéhez képest a másik végletnek tekinthető az egymással egyébként nagyszerűen szót értő, de a külső kontrollt elhárító, a veszélyes helyzetekben a valóságtól elszigetelődő; a „csoportgondolkodás” (Janis [1989] p. 61) csapdájába került csapat belső döntéshozatali logikája. A politikai helyzetértékelés hibáit tovább növelheti, ha a bezárkózó politikusi gárda a közéletet 'barátra és ellenségre' felosztó mechanikus világképpel rendelkezik.

4. Szervezeti és ideológiai változás: fordulat és reform

Angelo Panebianco dinamikus modelljében a párton belüli verseny főszereplői nem a tagok, hanem a pártelit szembenálló frakciói. A közöttük folyó vetélkedésben akkor következhet be fordulat, amikor a "környezeti kihívás hirtelen nyilvánvalóvá teszi a szervezet tagjai számára, hogy a domináns koalíció már nem képes a bizonytalanság szervezeti zónáit ellenőrizni" (Panebianco [1988] p. 246), amelyek közé a pénzügyeket, a technikai szakértelmet, a tagfelvételt, a külvilággal való kapcsolattartást, a kommunikáció feletti és a szabályok értelmezését biztosító ellenőrzést sorolta. Ha új csoport veszi át az irányító szerepet a pártban, az elitek horizontális hatalmi játszmájában történt fordulat érinti a vertikális viszonyokat, mindenekelőtt a tagságnak nyújtható ösztönzők elosztásának ellenőrző pozícióin keresztül, ami gyakran együtt jár a kollektív identitás újrafogalmazásával, súlyos válság idején pedig nem csak a politikai

stratégia átalakításával, hanem új, ‘végső’ ideológiai célok kinyilvánításával. A változást nem okvetlenül az addigi első ember bukása jelzi, hanem az új domináns koalíció létrejötte, amelyre mostantól a pártelnök támaszkodik: valójában az esetek jelentős részében a párteltek egymással inkább összeolvadnak és nem váltják egymást, azaz ritkán következik be az elitek Pareto által leírt ‘körforgása’ (Panebianco [1988] pp. 248-249).

A széles értelemben vett szervezeti változás magyarázatát illetően “a politikai fejlődés fogalma sokkal realisztikusabb és meggyőzőbb, mint az evolucionista perspektíva” (Panebianco [1988] p. 240). Azaz a biológiai analógiára épülő teoretikus modell, amely a fejlődést úgy magyarázza, hogy a stabilitást segítő, ösztönös méretnövekedésből következik a szervezeti komplexitás fokozódása és a belső differenciálódás, nem teljesen kielégítő. Mivel nem minden szervezet törekszik expanzióra és a vezetők presztízsmotivációja sem elegendő indok, Panebianco szerint a fundamentális változásnak számos egyéb oka és módja lehet. A változás magyarázatául szolgáló legmeggyőzőbb hipotézis értelmében “a legtöbb esetben egy külső hatás (környezeti vagy technológiai) egyesíti erőit olyan belső tényezőkkel, amelyek már maguk is aláásták a hatalmi struktúrát”, vagyis a külső stimulus az átalakulás katalizátoraként funkcionál (Panebianco [1988] p. 242).

A menedzserek-vezetők innovációs lépései a szervezeten belül ugyanakkor rendszerint ellenállásába ütköznek, az elmaradt döntések viszont ugyanúgy válsághelyzetet eredményezhetnek, a tényleges változás pedig végül a tudatos szándékok és a kontrollálhatatlan következmények keverékéből áll össze. Ami összeköti az egyes eseteket, hogy a szervezeteken belül az aktorok közötti szövetségi kapcsolatok átrendeződnek és ez mindig érinti az erőforrások fölötti ellenőrzés és a szervezeti rendszer egészének kérdését. Vagyis a politikai pártok körében “a szervezeti innováció politikailag soha sem semleges” folyamat (Panebianco [1988] p. 260), hiszen mindig összefügg a hatalom belső elosztásának problémájával.

A politikai pártok sokféle körülmény következtében változtathatnak ideológiai céljaikon, követendő stratégiájukon és belső felépítésükön. Frank Wilson szerint a “francia tapasztalat azt mutatja, hogy a pártok átalakulásának nincs egyetlen mélyebb oka, inkább számos tényezőnek lehet közvetlen vagy közvetett befolyása, úgy mint a társadalmi-gazdasági változások, politikai kultúra, alkotmányos vagy intézményi átalakítás, a pártverseny feltételeinek módosulása, valamint a pártvezetők és a reformerek hatása” (Wilson [1994] p. 263). Válságok és reformkorszakok idején a személyi és politikai alternatíva kidolgozásának lehetősége, az eltérő stratégiák

ütköztetésének módja, vagyis a versengő elitok konfliktuskezelő kultúrája lehet a szervezet megújulási és innovációs képességének záloga. Fontossá válhat, hogy az egyes élpolitikusokat karaktervonásaik, értékrendjük és motivációjuk alapján inkább a hivatalorientált vagy a programorientált ideáltípushoz sorolhatjuk-e (Enyedi-Körösenyi [2001] p. 23). Márpedig az Osztrák Szocialista Pártban Wolfgang Müller szerint a külső sokkhatáson túl a megújulásnak két – egymással összefüggő – feltétele volt az utóbbi évtizedekben: a vezetőségváltás, illetve az elitcsoportok közötti dominanciaviszonyok átrendeződése. A szervezeti inercia leküzdése nem ment magától: „az összes innovációs elképzelés ellenállással találkozott és csak késve vagy félszívvvel fogadták el őket” (Müller [1997] p. 293). A külvilághoz történő intézményes alkalmazkodás és változás, a szervezeti reformok és az új politikai stratégia kidolgozása, illetve gyakorlati megvalósítása mindig belső akadályokba ütközik. A váltás ráadásul ugyanúgy kockázatos, mint a semmittevés, hiszen új választórétegek megszólításával a régi szavazók egy részének leválását érhetik el.

Különösen akkor lehet nagy a szervezeten belül az ellenállás, ha a változás a párt alapvető politikai ideológiájának átszabását, a távlati célok újrafogalmazását is jelenti. Panebianco értelmezésében az ötvenes és a hatvanas évek fordulóján a belső válság eredményeképpen a „tradicionalista” pártfunkcionárius csoport fokozatosan teret veszített a pragmatikus „új szocialistákkal” szemben: a küzdelem az 1957-es stuttgarti kongresszus programvitájában és a vezetőségválasztáson dőlt el. Az SPD modernizálása egyrészt a marxizmussal való szakítást és új kollektív célok megfogalmazását jelentette, másrészt Willy Brandt kancellárjelölt 1961-ben John F. Kennedyre emlékeztető, a tömegmédiát használó kampánya révén látványosan javult a párt választási eredménye és ezzel megnyílt az út a kormányzati hatalom későbbi elnyerése előtt (Panebianco [1988] pp. 254-257).

Frank Wilson négy ország szociáldemokrata pártját hasonlította össze abból a szempontból, hogy a nyolcvanas években az egyes elitok le tudták-e vezényelni a konzervatív politikai erők előretörését követően pártjuk szükségessé vált ideológia fordulatát. A francia szocialisták esetében François Mitterand személyisége és stratégiája játszott döntő szerepet: míg a hetvenes években a szocialista párt „a szocializmus doktriner verziójának kötelezte el magát” és 1981-ben már minden öt kommunista szavazóból három hajlandó volt átszavazni, amint ezt a célt elérte, Mitterand pragmatikusan az „új konszenzus bajnokaként” lépett fel, egyben véget vetve a párton belüli ideológiai vitáknak is (Wilson [1994] p. 276). A spanyol PSOE vezetője, Felipe González 1979-ben még vereséget szenvedett reformelképzeléseivel, ekkor lemondott,

de négy hónap múlva győzedelmesen visszatért, amikor elfogadták a mérsékelt pártprogramot. „Az évtized végére, csekély belső szakítás árán, a marxizmustól eljutottak a neoliberalizmusig” (Wilson [1994] p. 278). A brit Munkáspárt viszont 1982-ben megint balra nyitott: „megnövelték a radikálisok hatalmát, meggyengítették a pártvezetést és a parlamenti frakciót, ugyanakkor elkedvetlenítették a párt támogatóit a választók szélesebb körében” (Wilson [1994] p. 278). Neil Kinnock reformjai sem hozhattak még áttörést: a „New Labour” csak a kilencvenes évek közepére született meg. A német szociáldemokrata párton belül az élpolitikusok közötti elhúzódo vetélkedés akadályozta a reformokat és az ideológiai „revizionizmus” kibontakozását (G. Márkus [1990]), hozzájárulva a tizenhat éves Helmut Kohl-korszakhoz. A helyzet sokáig alig javult Brandt és Schmidt ellentéte óta, amikor is Willy Brandt egyszer így nyilatkozott⁸: „Nem igaz, hogy nem jövök ki jól Helmut Schmidttel. A tény az, hogy ragyogóan kijövök vele - egészen addig, amíg nem beszélünk politikáról” (idézi Wilson [1994] p. 279).

Összefoglalva: „a német SPD története a francia és spanyol vezetés sikeressége, illetve a brit pártvezetés mozgásképtelensége közé sorolható” (Wilson [1994] p. 276). A politikai reformok és a szervezeti átalakulás keresztülvitelében tehát a pártvezetésnek kulcsszerepe van a bürokratikus és a mozgalmi szemléletű, a hagyományokhoz ragaszkodó belső ellenállással szemben: „fontos hangsúlyozni a változás emberi, tudatos és manipulatív természetét” (Wilson [1994] p. 281). Nicholas Aylott szerint a svéd szociáldemokratáknál a pártvezetés hajtotta végre azt a keserű feladatot, amely a gyűjtőpárti stratégiának megfelelően a szakszervezetektől történő szervezeti elszakadást írta elő, noha addig a szociáldemokraták úgy tekintettek pártjukra, mint a svéd munkásosztály politikai szárnyára; ráadásul a közös tagság megszüntetésével automatikusan elveszítették a párttagok – amúgy passzív - kilencven százalékát (Aylott [2001]). Ugyanígy, a pártszövetségek tartóssága sem végtelen: „Egyetlen indítványon múltott a kongresszuson, hogy 1998. május 16-án a Démocratie Libérale (DL) húsz év után felmondta a ‘mérsékelt szövetséget’ és kivonult a konföderációból”, a mérsékelt jobboldali Union pour la Démocratie Française-ből és önálló liberális politikai programot hirdetett meg. A folyamat a 2002-es választásokon látványosan folytatódott és ezúttal már a francia pártrendszer teljes jobboldalát érintette. Az összezsugorodott UDF nem kérdőjelezheti meg a Jacques Chirac támogatására létrejött UMP, a Népi Mozgalom Unió hegemoniáját, amelyen belül viszont a gaullisták vannak domináns pozícióban a liberálisokhoz képest. Kérdés, hogy a szervezeti mozgások és a

⁸ Hamburger Abendblatt, 1981. december 13.

pártrendszer szerkezetében bekövetkező átalakulások a jövőben is hasonló kölcsönhatásban lesznek-e egymással (Sauger [2003]).

Robert Harmel és Alexander C. Tan elméleti igényű tanulmányukban hét esetet, összesen öt német és brit politikai párt⁹ domináns koalícióját érintő mozgásokat hasonlított össze. Mivel úgy vélték, belső tényezők akkor is okozhatják a pártok jelentős átalakulását, ha külső – másképp fogalmazva: környezeti vagy kontextuális – hatás nem érhető tetten, abból indultak ki, hogy olyan nagy szervezetek esetében, mint a politikai pártok, a lényeges identitásváltáshoz és a szervezeti átformálódáshoz mindenképpen komoly indok és megfelelő hatalmi konfiguráció szükséges. Feltételezték tehát, hogy amennyiben a párton belüli rivális frakciók között nagy a távolság preferenciáikat tekintve¹⁰, akkor az új domináns koalíció egyértelmű győzelme után valószínűleg erősen motivált a látványos ideológiai fordulat és szervezeti átalakítás végrehajtásában. Úgy gondolták, hogy kisebb az esély a változásokra, amennyiben a nyertes koalíción belül erős a verseny és csekély a belső kohézió vagy a pozícióját (egyelőre) megőrző régi vezetés vonakodik az új domináns frakció által javasolt reformok megvalósításától. Vizsgálódásaik igazolták, hogy a jelentős belső változásokat nem mindig előzte meg külső sokkhatás, illetve új domináns frakció hatalomra kerülése (conformation change) sem okozott okvetlenül komoly szervezeti átalakulást és identitásváltást. Mindazonáltal nem találtak kapcsolatot a frakciók közötti (előzetes) belső ellentétek intenzitása és a domináns frakció lecserélődését követő változások mértékében. Mégis, amikor a nyertes koalíción belül erős volt-maradt a kohézió és a csoport ellenőrzése alá vonta a pártot, illetve reformer politikus került az elnöki székbe, akkor a párt politikájában mindig szignifikáns fordulat következett be¹¹ (Harmel-Tan [2003]).

5. Értelmiségiek, politika, média

Társadalomtudományi viták visszatérő témája a modern értelmiségiek sajátos társadalmi helyzete, kitüntetett ideológiaképző és kritikai funkciója, szellemi függetlensége és a (párt)politikában játszott szerepe. A demokratikus közélet konfliktusaiban a hivatásos politikai szereplők mellett a vezető értelmiségiek nézetei

⁹ A hét eset: az FDP 1968-ban, az SPD 1979-ben, az FDP 1981-ben, a brit konzervatívok 1977-ben, a Munkáspárt 1973-ban, a brit liberálisok 1972-ben és az SPD 1957-ben.

¹⁰ Mind a hét vizsgált esetben a frakciók közötti ellentétek elsősorban „ideológiai-tematikus” természetűek voltak és kevésbé a „stratégia-taktika” vagy a „vezetés-személyiség” kérdései körül forogtak.

¹¹ Elképzelhető hogy a változás intenzitása viszont összefüggött a megelőző belső párton belüli küzdelem hőfokával. Habár a leglátványosabb változás a hét eset közül a német szociáldemokraták már emlegetett 1957 utáni ideológiai fordulata, amit a rendkívül gyenge választási eredmény is indokolhat...

rendszeresen nagy nyilvánosságot kapnak. Politikusok és értelmiségiek között ugyanakkor gyakran látványos szemléleti különbségek mutatkoznak meg a politikai folyamatok és a döntéshozatal eredményeinek, főleg morális következményeinek megítélésében. Magyarországon sokszor idézik fel Max Weber fejtegetéseit a kétféle hivatás eltérő belső szabályairól és egymásnak ellentmondó szereplehetőségeiről (Dessewffy [2003]). Mégis, a két 'foglalkozás' közötti átjárás a rendszerváltás kezdete óta, ha csökkenő intenzitással, de továbbra is megfigyelhető a magyar politikai életben. A politikai pártok körében ugyanakkor több példát találunk a kritikai értelmiségiekkel szembeni fenntartások kialakulására, a nyílt értelmiségellenes retorikára.

Az elmúlt évtizedekben a tömegmédia, főleg a televízió megjelenése forradalmi módon átformálta a közéletet és benne a pártok magatartását, a politikusok és a választók kapcsolatát. Mediatizált világunkban (Mazzoleni [2002]) nem csak a szakirodalomban, hanem a mindennapokban is sokat vitatkoznak arról, miképpen hat a média a közvéleményre, az állampolgárok politikai nézeteire, sőt pártválasztására, illetve fordítva, mennyit számít a politikusok professzionális politikai kommunikációja a választók sikeres 'manipulálásában'. A politikai átmenet idején, majd a kommunista rendszerek bukását követően a sajtószabadság kivívásának ügye, illetve a média feletti politikai ellenőrzés megszerzését célzó törekvések kiélezett belpolitikai küzdelmeket hoztak szerte az új demokráciákban (Jakubowicz [1996]). A magyarországi rendszerváltás során a sajtó meghatározó szerepet játszott a demokratizálódás elősegítésében (Horvát [1997]), illetve a kilencvenes évek legelején kitört médiaháború (Hankiss [1993]), majd az egymást követő kormányzatok – eltérő intenzitással és módszerekkel végrehajtott – beavatkozásai a média területén állandóan napirenden tartotta a média és a politikai pártok kapcsolatának kérdését. A jobboldali politikai pártok valóságértelmezésében a konfliktusok nyomán mélyen rögzült a baloldali-liberális (vagy csak liberális) média túlsúlyának tételezése (Tökéczki [2002]).

A két összefüggő problémakör azért is releváns a számunkra, mert először is a Fidesz és a véleményformálónak tekintett értelmiségi csoportok, mindenekelőtt a vezető liberális értelmiségiek viszonyának átalakulása a párt történetének egyik meghatározó fejezete. A kilencvenes évek elején a Fiatal Demokraták Szövetsége – pontosabban annak Orbán Viktor vezette többségi szárnya - és az intellektuelek baráti-szövetségesi kapcsolatai fokozatosan elhidegültek, sőt, 1993-ra egyre élesedő, mind gyakrabban nyilvánossá váló ellentétek robbantak ki közöttük. A párton belül győzedelmes főáramlat politikusainak értelmiségképe radikális változáson ment keresztül, ami az értelmiségiekkel szembeni erős ellenszenvbe torkollott. Másodszor is a média

autonómiáját hirdető addigi liberális elveket háttérbe szorítva a Fidesz elitjén belül mind népszerűbbekké váltak a média hatalmáról szóló jobboldali elméletek. A két párhuzamos folyamat katalizátorként segítette a szervezet ideológiai jobbra tolódását. Az 1994-es választási vereséget követően pedig a pártvezetés a kudarc egyik fő felelősének egyenesen a sajtót kiáltotta ki. A médiától és az értelmiségeiktől elszenvedett 'sérelem' hatása a Fidesz-Magyar Polgári Párt immár vezető kormányerőként 1998-ban meghirdetett politikai koncepciójában, az új „médiaegyensúly” megteremtésének programjában (Hegedűs [1999]), illetve a négy éves korszak konfrontációs politikai irányvonalában egyaránt tetten érhető.

5.1. Ki azok az értelmiségiek?

“Az értelmiségelméletek mindenekelőtt a politikai harc változó feltételeit és szükségleteit tükrözik” (Huszár [1975] p. 8) - ez az álláspont, amely gyakorlatilag a Kádár-korszak hivatalos tudományos-politikai felfogásának tekinthető, talán éppen magára a kommunista ideológia apologetikus hármass munkás-paraszt-értelmiségi társadalomképére illik a legjobban. Eredetileg a tulajdonviszonyok elsőbbségéből kiinduló klasszikus, tizenkilencedik századi “marxizmus kifejezetten elutasította, ahogy az ‘idealista’ utópista szocializmus a tudást és a tudományt a hatalom forrásának tekintette” (Gouldner [1975-76] p. 28) és ezért az értelmiségi társadalmi tevékenységet az alapnak tekintett termelősférőkhöz képest alárendelt helyzetben lévő felépítmény szintjére helyezte. Mannheim Károly tudásszociológiai megközelítésében a modern műveltséggel rendelkező értelmiségi réteg helyzetéből viszont “két út következik, s a szabadon lebegő értelmiség valóban megindult rajtuk: egyfelől a messzemenően szabad választásból adódó csatlakozás a legkülönbözőbb és egymással mindenkor küzdelemben álló osztályokhoz, másfelől a saját gyökerekre való ráeszmélés, a saját küldetés keresése – predesztinált ügynökkévé lenni az egész szellemi érdekeinek” (Mannheim [1996] p. 183).

A szakirodalomban az értelmiség fogalmának általában nem szokás olyan statisztikai-szociológiai definíciót adni, amely minden felsőfokú iskolai végzettséggel rendelkező személyt besorolna ebbe a kategóriába. Ugyan politikailag látszólag korrekt megoldás lenne, de éppen az a többlet veszne el, amit a diplomás vagy a professional társadalmi csoportjaihoz képest a hétköznapi szóhasználat amúgy is sugall. Ebben a szigorúbb felfogásban az az állatorvos vagy operaénekes, aki szakmai tevékenységén túl nem mutat különösebb érdeklődést a közügyek iránt, aligha számíthat az intellektuel

megjelölésre¹². Sőt, Raymond Aron szerint „a nem fizikai munkát végzők számának növekedésével emelkedik az értelmiségi cím elnyeréséhez szükséges képzettség szintje” (Aron [1962] p. 205). Joseph Schumpeter megoldása korábban még úgy hidalta át a problémát, hogy “bárki, akinek magasabb végzettsége van, potenciális értelmiségi és a kevés kivételtől eltekintve senki sem az, akinek nincsen”, noha így folytatta: „a tény, hogy agyuk hasonlóan van berendezve, megkönnyíti számukra egymás megértését és a csoportképződést” (Schumpeter [1946] p. 147). Vagyis az értelmiségi különleges típus, értett egyet ezzel a felfogással Alwin Gouldner, aki szerint míg “a normál tudósok lényegében rutinos, rejtvényfejtő technikusok” és a korszak adott paradigmáján belül maradva kutakodnak, addig az értelmiségiek áthágva a konvencionális határokat a profánnal szemben mindig a szentséget keresik, miközben “a modern értelmiségi egy olyan világméretű kultúrának a tagja, amely mindinkább elválasztható a sajátos helyi kontextusoktól” (Gouldner [1975-76] pp. 19 és 23). Robert Michels értékelése szerint az értelmiségiek egyszerre idealisták és ideológusok (Michels [1937]).

Az értelmiségi fogalma történelmi kategória: az orosz dekabristák csak „protoértelmiségiek” (Malia [1961]). A megkésett fejlődésből pedig még a huszadik század második felében is az a kockázatos szerepvállalás fakadt, hogy “az intelligencia (jellegzetes kelet-európai kifejezés) szokás szerint a még nem létező társadalom ‘nevében’, más szóval a társadalom helyett beszélt” (Fehér-Heller [1994] p. 72) - régiókban elsősorban lateiner-humán értelmiségiek vállalták ezt a feladatot. Alwin Gouldner nem tekintette osztálynak az értelmiséget, “mivel az értelmiségiek a politikai spektrum különböző részeihez csatlakoznak, ez a tény pedig megerősíti azt a nézetet, hogy olyan társadalmi réteget alkotnak, amely történelmi ügynököket keres magának (shopping) és ezért nem kötelezi el magát végérvényesen egyetlen osztályszövetségnek sem” (Gouldner [1975-76] p. 8). Konrád György és Szelényi Iván a hetvenes években viszont úgy látták, a kommunista országokban a pártfunkcionáriusok uralmát felváltja majd a technokráciával szövetséges értelmiség osztályhatalma (Konrád-Szelényi [1979]). “Ha létezik jóslat (nem az egyetlen), melyet az 1989-et követő időszokról jövendöltek, s mely látványosan megbukott, az Konrád és Szelényi próféciaja az értelmiség hatalomra jutásáról a kommunizmus romjain”, állapította meg Fehér Ferenc és Heller Ágnes (Fehér-Heller [1994] p. 73). A híres könyv szerzőinek változó véleményét saját prognózisuk érvényességével kapcsolatban a ’nem, de azért’ típusú megfontolások jellemezték a kilencvenes évek elején: „a hanyatló bürokrácia és a

---

¹² Az értelmiségi és az intellektuel kifejezést szinonimaként kezeljük, bár számos szerző különbséget tesz közöttük.

felemelkedő, ám még gyenge tulajdonos polgárság mellett a művelt középosztály vitathatatlanul az uralkodó elit, ha nem maga az uralkodó osztály”, mindazonáltal fölöttük „futballbíróként” viselkedve „[a] posztkommunista átmenet legelső szakaszában az értelmiség inkább médiakráciaként szilárdította meg pozícióját”, amely hamarosan „politokráciává” válhat. Ide azok kerülhetnek be, „akik gördülékenyen használják az új kritikai vita kultúráját, és ez alkalommal jók az esélyeik arra, hogy a csúcsig meg se álljanak”; vagyis az új elit szerepére „[a]z értelmiség az egyetlen komoly jelölt” (Konrád-Szelényi [1992] pp. 142 és 156).

Akár panaszkodó jobboldali publicisták is megfogalmazhatták volna, amit Konrád György egyedül vetett papírra, csak hogy a regényíró büszkeséggel szólt a véleményformáló értelmiségiek szimbolikus hatalmáról: “Az értelmiségi hatalom a beszéd, a körülöttünk zajló beszéd. Aki a beszéden uralkodik, az uralkodik a társadalmon. Ehhez az uralomhoz nem elég a közlőszervek monopóliuma, valami összefüggően értelmes dolgot kell mondani rajtuk. Az értelmiség győz: az eddigiek helyett most más értelmiségiek fognak beszélni, vagy ugyanazok másképpen” (Konrád [1993] p. 222). Ámbár az értelmiségiek fejlődéstörténetét normatív keretbe ágyazva osztályhatalom helyett most már a polgárság és az értelmiség történelmi kibékülésének perspektíváját vázolta fel Konrád: “A kíváncsi az volna, ha az értelmiség visszatérne a polgárság kebelébe, ha a tékozló fiú visszatérne az atyához, és egyesült erővel fenntartaná a céget, ha a fiú megértené, hogy örökös, és neki is örökösei lesznek, ha megértené a helyét és a felelősségét a láncolatban, ha illő szerénységgel a rámaradt örökrész gondozásával foglalkozna, és nem akarná felfuvalkodásában mindenáron azt hinni, hogy vele kezdődött a történelem...” (Konrád [1993] p. 234).

Korábban, a hatvanas-hetvenes évek amerikai művészeti életének forrongását és a súlyos társadalmi feszültségek következményeit Irving Kristol úgy értékelte, hogy a (baloldali) értelmiség saját ellenkultúráját kényszerítette rá az ország elitjére. Ezt a felsőoktatási intézményekben betöltött pozícióját kihasználva tehette meg, ahol a diákok “az oktatás során ismerkednek meg az értelmiségiek ellenkultúrájával, amely kétségbe vonja az uralkodó civilizációs értékrendet és ideálokat - és ez a mértékű diszfunkcionalitás előzmény nélküli a világtörténelemben” (Kristol [1983] p. 28). Ennek nem mondott ellent Kristol szerint, hogy a populáris kultúra terjedésével párhuzamosan az értelmiségi státusz általában viszont leértékelődött. Herbert Gans szerint az értelmiségiek modern tömegkultúra-kritikája mindig akkor erősödött fel, “amikor az értelmiség elvesztette hatalmát és a hatalommal járó rangját, majd szinte elnémult, valahányszor hatalma és rangja megerősödött” (Gans [1998] p. 116), vagyis a

demokraták győzelme, Kennedy és Johnson elnöksége idején. Zygmunt Bauman úgy találta, hogy az értelmiségieknek nincs többé olyan társadalomformáló küldetése, mint amelyet Gramsci idején még betöltött: az értelmiség a fogyasztói társadalom és a piaci viszonyok nyomása alatt, illetve a médiokrácia győzelme nyomán dezintellektualizálódott (Bauman [1992]).

Pierre Bourdieu felfogásában az értelmiségi mező “a politikai mező sajátos típusában helyezkedik el, meghatározott pozíciót jelöl ki az értelmiségi és a művészfrakció számára” (Bourdieu [1975] p. 154). A mezőelmélet szerint a művészek társadalmi helyzetének értelmezéséhez nincs szükség az elhivatottság romantikus kategóriájára: “ez ugyanis csak egy meghatározott művészcsoport és a kereslet (tehát a piac) közötti viszony egyszerű ideológiai transzfigurációja”. Az egyéni életpályák “alkotóelve az a habitus, vagyis az ösztönös képességeknek az a rendszere, amelyet objektív struktúrák bensővé tétele alakít ki” (Bourdieu [1975] p. 167). A francia szociológus egyik interjújában az értelmiségiek ravaszságán elmélkedve talán arra a megfigyelésére utalt, hogy a társadalmi játékszabályokkal tudni kell játszani: “Az értelmiségiek haladáspártiak, mivel alávetettek az uralkodó rétegnek. Persze, birtokukban van sok minden, ami az ’uralkodók’ sajátja: sokan közülük polgári származásúak, és tőkéjük is van, kulturális tőkéjük, amely profitot hoz nekik. De mint alávetettek szívesen törnek borsot a fölöttük állók orra alá. Ezért aztán a még alávetettebbekre támaszkodnak, hogy felrázzák az uralmon levőket, még ha csak felemás módon is. Következésképpen nagyon gyakran cserbenhagyják vagy kihasználják a forradalmakat.” (Bourdieu [1993]).

5.2. Értelmiségkritika

Értelmiségkritikát többnyire értelmiségiek fejtenek ki értelmiségiekkel szemben: az eltérő szubkulturális attitűdökkel rendelkező vagy más politikai ideológiát hirdető értelmiségiek egymást bírálják. A helyzet mégsem ilyen egyszerű: értelmiségiek nagy csoportjainak többször állított csapdát a történelem és váltak tömegesen radikális politikai nézetek foglyává, modern, jobb- és baloldali totalitárius ideológiák képviselőivé-terjesztőivé: „A huszadik század forradalmai nem proletárforradalmak voltak, hanem értelmiségiek gondolták ki és hajtották végre őket” szögezte le Raymond Aron. Márpedig „a fennálló rend bírálatának szokása, hogy is mondjam, az értelmiségiek foglalkozási betegsége” (Aron [1962] pp. 322 és 210). Mannheim szerint az értelmiségi fanatizmusban “a társadalmi-vitális kötelék hiányának szellemi kompenzációja dokumentálódik, valamint a saját és az idegen bizalmatlanság legyőzésének

szükségessége” (Mannheim [1996] p. 184). Max Nomad “permanens forradalom” elmélete szerint a tömegek igényeit kielégíteni nem tudó politikai elitek és értelmiségiek egymást váltják a hatalomban és ugyanígy cserélgetnék saját politikai ideológiájukat is, ha a helyzet úgy kívánná: “Mussolini, ha sarokba szorítanák, nem habozna bolsevikkéválni, ha így megőrizhetné pártja uralmát – az olasz intelligencia legelszántabb csoportjának uralmát.” (Nomad [1960] p. 342).

Friedrich August von Hayek határozott értelmiségkritikájában leginkább az értelmiségiek gondolkodásmódjának filozófiai gyengéit feszegette. Hayek mindenekelőtt Arisztotelészt bírálta, amiért a kereskedelmet, a nyereségért való termelést természetellenesnek bélyegezte meg, s akinek doktrínái “uralták a filozófiai és a vallásos gondolkodást a következő kétezer évben” (Hayek [1992] p. 55). Hayek elvetette a Descartes színre lépése óta elterjedt szűk racionalizmust is, amit konstruktivizmusnak és szcientizmusnak nevezett. A kulturális evolúcióról szóló saját felfogása, amely az erkölcsöt, illetve a tulajdon, a szabadság és az igazság intézményeit nem az emberi racionalitás teremtményeinek tekinti, ellentétbe került a huszadik század uralkodó intellektuális világgépével. Ennek oka Hayek szerint elsősorban az, hogy “minél intelligensebb egy művelt ember, annál valószínűbb, hogy nem csupán racionalista lesz, hanem szocialista nézeteket vall... A racionalisták általában intelligensek és intellektuelek; és az intelligens intellektuelek általában szocialisták” (Hayek [1992] p. 61). Márpedig “napjaink egyik legbefolyásosabb politikai mozgalma, a szocializmus, bizonyíthatóan téves premisszákra épül és annak ellenére, hogy jó szándékok ihlették és a mozgalmat korszakunk legintelligensebb képviselői vezették, mégis csak veszélyezteti a létező népesség igen nagy részének életszínvonalát, sőt magát az életet is” (Hayek [1992] p. 16). Hayek szerint kiváló tudósok is beleestek a konstruktivista racionalizmus csapdájába, de igazán az idézőjelbe tett úgynevezett intellektuelekre haragudott, akiket saját bevallása szerint nem túl kedvesen “profí ‘használtgondolat-kereskedőknek’” nevezett: “tanárok, újságírók és ‘médiaszemélyiségek’, akik miután felszívták a tudomány folyosóin keringő pletykákat, kinevezik magukat a modern gondolkodás képviselőinek, úgy állítják be magukat, mint akiknek a tudása és erkölcsi tisztasága felsőbbrendű mindazokéval szemben, akik változatlanul nagy becsben tartják a hagyományos értékeket, olyan emberekként tetszelegnek, akiknek a kötelességük az, hogy új gondolatot mutassanak a nyilvánosságnak, és akik számára – annak érdekében, hogy árujuk újszerűnek tűnjön – kötelező a konvencionálist megvetéssel illetni” (Hayek [1992] p. 63).

Az értelmiségi osztály jellemző funkciója Hayek felfogásában más, mint "az eredeti gondolkodóé, illetve valamelyik sajátos gondolkodási terület kutatójává vagy szakértőjévé. A tipikus intellektuel nem ilyen: nincs szüksége semmilyen különleges tudás birtoklására és különlegesen okosnak sem kell lennie ahhoz, hogy szerepét a gondolatok terjesztésének közvetítőjeként eljátssza" (Hayek [1990] pp. 6-7). Nem arról van tehát szó, hogy a kutató, amint kilép szűk szakmai területéről és a közügyekben hallatja hangját, értelmiségivé válna, hanem megszűnik kutató lenni, amint az egyes kérdéseket nem sajátos értékeik alapján, hanem "az értelmiségiek jellegzetes modorában, csupán bizonyos divatos nézetek fényében ítéli meg" (Hayek [1990] p. 9). Mintha sajátos kontraszelekció lépne fel: hiába cáfolta meg a tudomány az uralkodó tévképzeteket – a közgazdászhallgatók között egyébként is kisebbségben vannak a szocialista tanok hívei – a nagyobb nyilvánosság előtt a korszellem legtehetségesebb képviselőként léphetnek fel amatőrök, sőt, csalók. Az értelmiségi ugyanis, amíg a nagy ideában hisz, egyszerűen félresöpri a specifikus kérdésekben ellentmondó, bizonyító erejű érveket.

Hayek gúnyolódása végül is nem csapott át vad értelmiségellenességbe. Bár értelmiségkritikája némileg emlékeztet a magyarországi jobboldali politikai publicisztikának a baloldali és liberális 'véleményformálókkal' szembeni ellenszenvére, Hayek mintha inkább az intellektuális középserrel és színvonaltalansággal hadakozott volna. Éles kritikai megjegyzései ellenére nem az értelmiségi mentalitás és létforma teljes elutasítását hirdette, hiszen új liberális utópia megfogalmazását sürgette, ehhez pedig "értelmiségi vezetőkre van szükségünk, akik képesek ellenállni a hatalom és a befolyás hízelgéseinek, hajlandóak egy eszményért dolgozni, akármilyen csekélyek is gyors megvalósításának kilátásai". (Hayek [1990] p. 26).

Hasonló szemléletű Irving Kristol neokonzervatív ideológiájú értelmiségkritikája az amerikai '68-as nemzedékkel szemben: "A szocializmus (bármelyik fajtája) romantikus szenvedély, amely racionális keretben működik", magyarázta, de a marxista 'tudományosság' romantikus racinolizmusellenességgel párosulhat, amikor az értelmiségi belső emigráció bohém világában "a modern művészek a transzcendenciát a szekulárison belül keresik", ami viszont végül az unalomhoz és a nihilizmushoz vezet (Kristol [1983] pp. 33 és 39). Kristol felidézte azt az anekdotát, amely szerint egyszer megkérdezték Bertold Brechtet, mivel magyarázza kommunista lojalitását, miközben darabjait a Szovjetunóban nem jelentetik meg és nem is adják elő, nyugati színházi sikerei viszont gazdag emberré tették, mire Brecht kapásból azt válaszolta: "Nos, legalább ott komolyan vesznek" (Kristol [1983] p. 32). A pszichológiai motiváción túlmenően az értelmiségi

mozgalmak Kristol szerint arisztokratikusak és paternalisták, amikor azt állítják magukról, az emberek érdekeit képviselve bírálják az Egyesült Államok motorizált civilizációját, de nem beszélnek arról, hogy a Szovjetunióban csak a privilegizált kevesek rendelkeznek autóval. A baloldali-marxista értelmiségiek világnézeti egyoldalúságát vette górcső alá könyvében Paul Hollander is, felelevenítve a sztálini Szovjetunióban vagy a szandinisták által irányított Nicaraguában tett „zarándokútjaikat”, magyarázatként pedig hozzáfűzte, hogy „minél inkább elidegenedettebb egy nyugati értelmiségi a maga társadalmától, annál valószínűbb, hogy más, a sajátjával ellentétes társadalmi-politikai rendszerek csodálatához jut el” (Hollander [1995] p. 23).

Ezt az értelmiségi típust, ha árnyaltabban is, nem csupán konzervatív bírálat érte. „A Sartre-féle neodialektikusok számára a szovjet ‘praxis’ a maga tökéletlenségében is a hegeli-marxi egyetemes világeszmét helyezte a megvalósítás síneire”, értelmezte Kende Péter Sartre ambivalens magatartását az 1956-os magyar forradalommal kapcsolatban (Kende [1991] p. 63). Franciaországban a második világháborút követően az értelmiségiek domináns részének gondolkodását a baloldaliság, a forradalom és a proletariátus köré szövődött mítosz határozta meg (Aron [1962]). Lukács György munkássága ugyanakkor François Furet szerint „arra a politikai hitvallásra nyújt példát, amely több mint fél évszázad megfigyelését, sőt tapasztalatát is túlélte, miközben önmagát egyfolytában igazolni igyekezett a történelmi ész bírósága előtt” (Furet [2000] p. 210). A közép- és kelet-európai értelmiségiek jellegzetes magatartását, mint Bertold Brechtét, Timothy Garton Ash felfogásában mégis inkább a kompromisszumok, kételyek és racionalizálások keveréke jellemezte a szovjet megszállás idején (Ash [1991] p. 50).

Mindazonáltal mindenekelőtt értelmiségiek voltak azok is, akik leleplezték a radikális és totalitárius ideológiák valódi természetét. Rosa Luxemburg már 1904-ben észrevette, hogy a lenini elképzeléseknek megfelelő új orosz forradalmi párt „szélsőséges centralizálásának megvan az a veszélye, hogy a proletariátust egy értelmiségi oligarchiának rendeli alá” (Furet [2000] p. 149), ami akkor is igaznak bizonyult egy-két évtizedig, ha „az élcsapat-szervezet, különösen ahogy Lenin beprogramozta, valójában inkább leértékeli az önmagában végződő vitát és alárendeli a politikai gyakorlatnak” (Gouldner [1975-76] p. 17). Gyakran olyan intellektuelek váltak a legbátrabb máskéntgondolkodókká, akiket korábban magával ragadott a gyilkosnak bizonyult kommunista utópia. Boris Souvarine szembefordulása a szovjet rendszerrel 1926-ban az első lépés: „[e]kként indul el, már a kezdet kezdetén, egy, a kommunizmus történetével párhuzamos történet, a kommunizmussal való szakításé, amely egyben

elválaszthatatlan tőle” (Furet [2000] p. 207). Míg Nyikita Hruscsov szovjet pártvezető Sztálin-kritikája után a magyar revizionista értelmiségiek Petőfi-köri vitáinak szervezői és résztvevői 1956-ban, a forradalom kitörése előtt még hittek a szocializmus megreformálhatóságában, addig huszonöt évvel később, a lengyelországi szükségállapot bevezetését követően “az ellenzéken belül az értelmiségiek növekvő szerepe sajátos pozíciójukból és tapasztalataikból fakad... Hasonlóan fontossá vált az intelligencia hagyományos éthosza, amelyet a tizenkilencedik századi szabadságharcok óta őriztek” (Smolar [1991] p. 193). A lengyel alkotó értelmiségi körök akcióképessége megmaradt a statárium bevezetése után is: a televízió és a sajtó bojkottja a társadalom szemében az ellenállás hőseivé tettek ismert rendezőket, színészeket és újságírókat. Csehszlovákiában a rendszer elutasítását a Prágai Tavasz eltiprása után a Vencel téren 1969-ben magát felgyújtó Jan Palach egyetemista mártírhalála szimbolizálta. „1968 után nagyjából félmillió ember került ki önként vagy kizárás révén a pártból: minden harmadik párttag. Ha feltételezzük, hogy mindegyiküknek van hozzátartozója, akkor a dolog a teljes népesség tíz százalékát érintette. Filozófusok, ügyvédek, írók lettek kőművesekké, pincéreké, hivatalnokká. A kitaszítottak már létező köréhez csatlakoztak: azokhoz a keresztényekhez és nem kommunistákhoz, akiknek a lecsúsítása az 1948-as kommunista hatalomátvétellel kezdődött. És még mindig csatlakoznak hozzájuk. Az az ablaktisztító ott Wittgensteinről írta a disszertációját” (Ash [1991] p. 81).

A végletekig vitt értelmiségkritika, amely kultúrharcos vagy pártpolitikai meggyőződésből, esetleg öngyűlöletből fakad, végül is nem nyújt színvonalasabb elemzést, mint például a politikai pártokkal szembeni differenciálatlan ellenszenv megnyilvánulásai. Gyakran viszont éppen a pártpolitikusok szembesülnek azzal, hogy adott történelmi pillanatokban vezető értelmiségiek kitüntetett szerephez juthatnak a politikai élet befolyásolását illetően – mint Magyarországon a rendszerváltás idején és az első szabad választásokat követően. Az általános értelmiségellenesség azonban éppen az intellektuelek sokféleségét, az irányzatok és a személyiségek belső vitáit és megosztottságát, a történelmi kontextust és a korszellem hatását, illetve az egyéni életutak dinamikáját, a fejlődési pályák különbözőségét és a korrekciós lehetőségeket negligálja. A politikai értelmiségellenesség rokon vonásokat mutat a köznapi elitellenességgel, gyakran populista módon rá is játszik¹³, bár érvkészlete jóval színesebb. Nem képes viszont megragadni azt a küzdelmet, amit intellektuelek a Jóval és a Rosszal vívnak: „az értelmiségieknél legérdekesebb megfigyelni a jelenséget, egész egyszerűen azért, mert ők tiszta választásként élik meg a kommunista forradalmat, vagy,

ha úgy tetszik, olyan hitrendszerként, amely elkülönül saját társadalmi tapasztalatuktól; önmaguk tagadásaként élik tehát meg, ami önmaguk beteljesítésének feltétele, ahogy az a vallásos aszkétáknál szokás. Náluk találja meg legteljesebb kifejeződését az a mazochista öröm, amely akkor adatik meg az embernek, ha teljesen belevész egy ügy szolgálatába. Következésképpen náluk ölti legbrutálisabb formáját az önmagukhoz való visszatalálás is” (Furet [2000] p. 207). Vagy Konrád összefoglalásában: “[a] kommunista-bürokratikus kaland, ez a nem nagyon hosszú és nem nagyon sikeres kaland, kitérő volt az értelmiség kollektív karrierjében. Volt számos értelmiségi, aki vonzódott a kommunista radikalizmushoz, ahogy a háború előtt vonzódott a fasiszta radikalizmushoz. Sok tehetséges ember átadta magát mindkét kísértésnek vagy csak az egyiknek. Olyanok is voltak, akik elhárították mind a két kísértést, de nem sokan. Mind a két házasság válással végződött, egyik sem volt az értelmiség kiteljesedése, mind a kettő kollektivista szolgálatot hozott, és ez csak a középszerűeknek kedvezett. Elismerendő, hogy a középszerűek többségben vannak” (Konrád [1993] pp. 222-223).

5.3. Értelmiségiek és politikusok - függetlenség és pártosság

“A magyar politikai gondolkodásban a ‘szakember’ mellett a másik, a (párt)politikussal szembeállított és felértékelt szereplő a ‘független’ értelmiségi. A nyers hatalmi politikával szemben az értelmiségi a morálisan helyes rend őrzője, azaz a szakemberekhez hasonlóan szintén a politikus felett áll” (Körösenyi [2000] p. 102), állapította meg Körösenyi András. Valóban, a közfelfogásban, habár nem csak Magyarországon, hanem sokfelé a világban, a politika, különösen a pártpolitika piszkos dolognak és gyakran minden baj forrásának számít - rosszabbul már csak az ideológia fogalma járt. A politikamentes szakmai döntések utáni vágy ugyanakkor nem csupán illuzórikus elképzelés, hanem a demokratikus közélet lényegének mond ellent, mivel éppen a pluralizmust, a versenyt, a vitát és a nyilvánosságot küszöbölnék ki a korporatív-bürokratikus testületeken belül született alkuk. Persze a köznapi szóhasználat pontatlan: minden nem magántermészetű döntés, ’definíció szerint’, eleve politikai.

Mindazonáltal, ami az értelmiség társadalmi presztízsét és közéleti fellépésének jellegzetességeit illeti, ez egészen más problémakörnek tűnik. Igaz, számos intellektuel hajlamos súlyos erkölcsi ítéletek kinyilatkoztatására és a moralizáló beszédmódra: Vajda Mihály szerint Antipolitika című könyvében “Konrád nem elemez. Konrád prédikál. Már azzal is ki tud kergetni a világból, amikor a politikusoknak magyarázza, hogy mit kéne tenniük, de persze még sokkal idegesebb leszek, amikor azt tudom meg, mit kell

---

¹³ Horn Gyula miniszterelnök nevéhez fűződött az emlékezetes kijelentés: „Nálunk túl sok a filozófus”.

nekem, a független értelmiséginek, a közép-európainak, a magyarnak tennem” (Vajda [1992b] p. 73). Az intellektuelek stílusa és ízlése tehát nagyon is különböző lehet. A patetikus modor valójában nem értelmiségi sajátosság, éppen ellenkezőleg: az emelkedettség és a kinyilatkoztatásokra való hajlam legalább annyira politikusbetegség, akárcsak az önreflexivitás és az önirónia hiánya.

Hasonlóan szálla sokak szemében, hogy “az értelmiségiek azok az emberek, akik a mondott és írott szó hatalmát gyakorolják, miközben másoktól, akik ugyanezt teszik, jellegzetesen megkülönbözteti őket a gyakorlati ügyekkel kapcsolatos teljes felelősség hiánya” (Schumpeter [1946] p. 147). Mintha ez a jellegzetesség furcsa módon megtestesítődne Konrád György autonóm értelmiségi típusában, csak ezúttal pozitív tulajdonságként. Konrád értelmiségije ugyanis Vajda értelmezésében “kétfajta. Egyik fajtája alkotja a politikai osztályt, ez az ‘állami ember’, a másik fajtája pedig az antipolitikus, az író értelmiségi, az ‘autonóm ember’” Csakhogy “[a] modern társadalom egyedeinek (vagy éppenséggel a modern társadalom értelmiségi egyedeinek) Konrád-féle felosztása olyanokra, akik hatalomra vágynak, és olyanokra, akik az autonómia szerelmesei, teljes képtelenség” (Vajda [1992b] pp. 74 és 76). A hetvenes-nyolcvanas évek közép-európai ellenzéki jei a civil társadalom eszmélésébe és a (kommunista) államtól való függetlenedésébe vetették reményüket (Ash [1991] pp. 186-187) és “ahogy Václav Havel és Konrád György műveiben olvasható - a politikától való teljes eltávolodás” jegyében nem nevezte magát politikai pártnak a lengyel Szolidaritás sem, vagyis ezt “nemcsak a szovjet megtorlástól való félelem motiválta, hanem az a mélyről fakadó, az intézményekkel és az intézményi diskurzusokkal szemben megnyilvánuló bizalmatlanság is, amely Kelet-Európa hagyományos pusztító kórságának számít” (Tamás [1999] pp. 297-298). Búcsú a jobboldaltól? című híres tanulmányában Tamás Gáspár Miklós ugyanakkor hozzátette, hogy Kis János “tisztában volt azzal a veszéllyel, amelyet az emberi jogok eszméjének antipolitikai használata jelenthetett: de nem az ő álláspontja érvényesült” (Tamás [1994] p. 595). Ez azért nem egyértelmű: szamizdat folyóiratok megindítása, a másként gondolkodók csoportjának polgárjogi ellenzékké szerveződése a marginális értelmiségi politizálásból való kitörést jelentették Magyarországon: Kis János 1982-ben jelentette meg híres cikkét a Beszélőben¹⁴, “amelyben azt állította: itt az ideje, hogy ez az értelmiségi ellenzék politikaivá váljon, mert így értelmes alternatívákat kínálhat a válságba jutott társadalomnak. A vitában én is azt az álláspontot képviseltem, hogy valódi ellenzék nem jöhet létre marginális

¹⁴ Kis János: Gondolatok a közeli jövőről. In: Beszélő összkiadás 1981-1989. I. kötet, AB-Beszélő Kiadó, 115-122. o. Sajtó alá rendezte Havas Fanny 1992-ben.

csoportokból... Ma ezt kell mondanom: Kisnek egyértelműen igaza volt, az akkori úgynevezett demokratikus ellenzék képes volt egy ellenzéki párt létrehozására”, emlékezett vissza Vajda Mihály (Vajda [1992b] p. 158). Ráadásul ami a csehszlovák helyzetet illeti, Petruska Sustrova szerint a Charta ’77, ha nem is politikai pártként működött, de a társasághoz tartozó "különböző nézetű egyéneknek meg kellett tanulniuk, hogy együttműködjenek, kompromisszumot kössenek és amennyiben konszenzusra jutottak, a csoport konszenzusos álláspontját képviseljék és ne személyes nézeteiket”; a kommunista korszak csehországi ellenzéke egyáltalán nem volt egységesen intézményellenes (Sustrova [1994] p. 78).

A belső viták és lamentálások ellenére a demokratikus ellenzékéből kinőtt Szabad Demokraták Szövetségét politikai vetélytársai éppen hogy kitűnően szervezett politikai erőnek, fegyelmezett élcsapatnak látták a rendszerváltás környékén. Az értelmiségiek által vezetett párt jelentős értelmiségi hátszínigot tudott maga mögött. Az SZDSZ politikai vetélytársai alighanem mind kevésbé hittek volna Hayeknek, aki úgy vélte, a modern tömegdemokráciákban rövid távon az értelmiségiek nincsenek komoly hatással a politikai döntésekre. „Némileg hosszabb távon viszont valószínűleg soha sem volt még olyan nagy a befolyásuk, mint ezekben az országokban. Ezt a hatalmat a közvélemény formálása révén gyakorolják” (Hayek [1990] p. 5). Hayekkel ellentétben úgy látták, hogy a liberális értelmiségiek rövid távon is képesek a közvélemény befolyásolására, annak ellenére, hogy az 1990-es választásokon legerősebbnek bizonyult politikai tömörülés, a Magyar Demokrata Fórum szintén jelentős értelmiségi elittel rendelkezett. A két vezető párt és a két értelmiségi csoport között kirobbant kultúrharc, a történelmi népi-urbánus ellentét fellángolása nyomán közkeletűvé vált az a nézet, hogy független, kritikai értelmiségi nem létezik, mert az intellektuelek kulturális szekértáborokba tömörülve valójában politikai pártok szellemi holdudvarát alkotják. Aki ezt nem vallja be, a legjobb esetben talán csak nem veszi észre, hogy ’objektíve’ mégis valamelyik pártot segíti politikai állásfoglalásával. Pokol Béla messzebb ment, mint Körösi: „Nem lehet ma Magyarországon ’független értelmiséginek’ maradni annak, aki rendszeresen foglalkozik szellemi-politikai kérdésekkel. Legfeljebb annak lehet álcázni a semmitmondást vagy a félelem miatti öncenzúrát” (Pokol [1995] p. 152).

Ez a felfogás a szabadon lebegő értelmiségi koncepciójának teljes tagadását jelenti, hasonlóan az egykori marxista bírálathoz: “A tőkés társadalom – mint ezt a polgári szociológia más, realisztikusabban gondolkodó irányzatai is felismerték – a ‘nagy szervezetek társadalmává’ vált, s a monopolizált társadalomban a ‘szabadon lebegő értelmiségi’ eszméje vagy illúzió, vagy megtévesztő elmélet” (Huszár [1975] p.

12). Mannheim óvatos feltevésével szemben felhozható, hogy sajátos társadalmi helyzete, szándéka és tudása ellenére is kétséges, hogy az értelmiség valóban felülről tekinthet-e a körülötte (és részvételével) zajló társadalmi és politikai küzdelmekre és folyamatokra. A társadalomtudományi pozitivizmusba vetett remény csökkenése óta kevesen hihetnek abban, hogy az intellektuel és a politikai megfigyelő nézetrendszere, viselkedése elszakadhat az adott kor hagyományaitól és kultúrájától, a mentális környezeti hatásoktól, saját szocializációjától, műveltségétől és értékrendjétől. Mégis, az értelmiségiek állítólagos 'függetlenségén' ironizálóknak mintha nem ezen a szinten támadt volna gondjuk, amikor elkerülhetetlennek tekintették az értelmiségiek pártosságának kialakulását. A kulturális vagy a politikai életben aktív értelmiségiek jelentős részét viszont nem lehet és nem is érdemes valamely szellemi és politikai irányzat hívei, esetleg képviselői közé besorolni. Raymond Aronról írta Roger Kimball: „Abból a tényből, hogy Aront gyűlölte a baloldal, nem következik, hogy a jobboldal katonája lett volna. Ellenkezőleg: bizonyos mértékig baloldalinak tartotta magát, csak (későbbi éveiben mindenképpen) ez nála marizmus előtti erősen liberális baloldaliság volt” (Kimball [2001] p. 5). Autonómiára való erős készítésük következtében ráadásul akár baloldali, akár liberális vagy konzervatív szemléletű értelmiségiekről van szó, sokszor még a politikai pártokkal való szakértői jellegű együttműködést sem vállalják. Mindez nem zárja ki, hogy adott kérdésben saját felfogásuk összeessen az ideológiailag hozzájuk közel álló párt hivatalosnak tekinthető politikájával, programjával. Mások ugyanakkor politikai meggyőződésből és közéleti ambícióiknál fogva csatlakoznak pártokhoz vagy mozgalmakhoz, pártideológusnak állnak, esetleg 'sajtómunkásként' vesznek részt a belpolitikai vitákban - Pokol Bélák talán ezt a típust keverték egybe a markáns politikai véleménnyel rendelkező, de pártokhoz szorosan nem kötődő értelmiségiekkel.

Kiélezett belpolitikai küzdelmek és társadalmi feszültségek idején persze előfordul, hogy pártpolitikusok és ismert értelmiségiek a nyilvánosság előtt együtt szerepelve demonstrálják közös vagy hasonló politikai nézeteiket és célkitűzéseiket. A kilencvenes évek első felére jellemző felfokozott, izgalmi állapot és a hagyományos értelmiségi aktivizmus valóban a mozgalmi politizálást és a politikai táborképző logikákat erősítette meg Magyarországon. „Konrád a Chartában politizáló értelmiségiként, a demokrácia 'mágusaként' volt jelen, s az SZDSZ Országos Tanácsának is főként hírneve miatt, meritokratikus és baráti alapon lehetett tagja: inkább értelmiségiként, mint politikusként. Konrád a korábbi 'antipolitikusból' 1989 után 'metapolitikussá vált' (Bozóki [2003] p. 365). Mindazonáltal pártpolitikusok és

'mozduló' értelmiségiek széles koalíciója inkább csak rövidtávon és kormányzati nyomással szemben jön létre, mint ahogy a Demokratikus Charta története gyakorlatilag véget ért az 1994-es hatalomváltást követően.

A közéleti vitákból ismert másik érv értelmében a politikusi és értelmiségi szakmák szétválasztására lenne szükség, hiszen a két csoport normális esetben két külön világot alkot. Így például Kiss Balázs szerepzavarnak tekintette a 'médiaértelmiségiek' tipikus viselkedését: ők azok a politológusok, a televízió által elcsábított médiasztárok, akik nem a politikai eseményeket és folyamatokat kutatják-elemzik szakmai alapon, hanem valójában politizálásra használják fel helyzetüket. (Kiss [2003]). Vajda Mihály hasonló problémát vetett fel: „nekem is az a véleményem, hogy nem szabad a politikusi és az értelmiségi foglalkozást összekeverni. Mindenkinek el kell döntenie, hogy (legalább is életének egy meghatározott szakaszában) értelmiségi-e avagy politikus, mert - úgy gondolom - értelmiségiként másképp kell megítélnünk a dolgokat, mint politikusként” (Vajda [1992b] pp. 74-75). Vajda tehát nem zárta ki az (időszakos) átjárást a két foglalkozás és mentalitás között, őt inkább az zavarta, amikor „értelmiségek nem akarják tudomásul venni, hogy régi reprezentatív funkciójuk a demokráciában nem létezhet tovább”, másrészt inkább azt tartotta nevetségesnek – fordítva, mint Kiss -, hogy az új demokratikus garnitúra számos képviselője már ismert (bár gyakorlatlan) pártpolitikusként továbbra is elsősorban értelmiséginek tekintette magát és úgy is viselkedett: „[e]gy értelmiségiből lehet politikus. Egy bukott vagy elfáradt politikus, ha eredetileg értelmiségi volt, visszatérhet eredeti pályájára. Ha azonban a politikus azt hangoztatja, hogy ő most is értelmiségi, akkor ez - legalább is közép-európai összefüggések között - csak egyet jelenthet: ő nem egy szokványos politikus, aki a maga hatalmi játékait játssza. Ő az, aki - végre eltérően a többiektől - az igazság birtokában vezeti a népet” (Vajda [1992b] pp. 156-157).

Az SZDSZ-t hosszú évekig erősítette értelmiségi beágyazottsága, de a szabad demokraták elhúzódó válságával összefüggésben a magukat már politikusként definiáló pártvezetők többségét mind jobban zavarta a párttag és szimpatizáns értelmiségiek nyomtatásban megjelenő kritikája. Igen kategorikusan fogalmazott Pető Iván ügyvivő a szabad demokraták irányvonalát nyilvánosan bíráló Bauer Tamás fellépéséről: a pártfegyelem eltérő értelmezése körüli vitában az egyik értelmiségi politikus érvelésébe a másikkal szemben némi értelmiségellenes íz is vegyült. Pető szerint a politikus szervezeti ember, aki belső kompromisszumokat kötve képviseli a közös álláspontot és viseli döntésének felelősségét, ellentétben a szabad értelmiséggel: „Akit azonban formális kapcsolatok is fűznek egy párthoz, annak - úgy hiszem - el kell tudnia döntenie,

mi a fontosabb számára: ez a kapcsolat, vagy az, hogy személyes véleményét fel tudja mutatni... Az ilyen 'kint is vagyok, bent is vagyok' magatartás számomra morálisan is elfogadhatatlan" (Pető [2002]). „És ha valaki nem azért szegül szembe a pártvezetés stratégiájával, hogy függetlenségét hangsúlyozza, hanem azért, mert fontosnak tartja pártja jó választási szereplését, és világosan látja, hogy ez a stratégia csak kudarcra vezethet?”, kérdezte Eörsi István, nem beszélve arról, hogy „[e]gy értelmiségi firkász például könnyebben ismerheti fel, hogy mikor kell szakítani a kormányzati pozícióval, mint miniszteri székében a pártvezető” (Eörsi [2000] p. 117). Mindazonáltal Bauer Tamással kapcsolatban a pártfegyelem és a sajtónyilvánosság megítélésében hasonló konfliktus már korábban is kialakult – csak éppen a kilencvenes évek elején Bauer gyakorlatilag fordított szerepet játszott (F. Havas-Solt [1995]). Egy évtizeddel később úgy vélekedett: „Amely párt hatalomra kerülve elveszíti értelmiségének támogatását, elveszíti a következő választást is – fontos tanulsága ez az elmúlt másfél évtized magyar politikájának” (Bauer [2003]). Pető Iván szigorú álláspontját egy másik vitával kapcsolatos megjegyzése árnyalja: „Egy olyan léptékű ügyben, mint az SZDSZ MSZP-vel kötött koalíciója például, nem kérhető számon, ha valaki, mint Kőszeg is, aggodalmait, párton belül kisebbségben maradva, a nyilvánosság elé tárja” (Pető [2000b] p. 125)¹⁵. Fodor Gábor szerint mindenekelőtt azt kell megérteni, hogy „a doktrinárság és pragmatizmus (értelmiségi vs. politikusi hozzáállás) közötti álvita” a választók számára érdektelen (Fodor [2003]).

Mannheim még úgy látta, hogy a politikai pártok “közjogi testületek, harci szervezetek. Ez már eleve dogmatikus irányba kényszeríti őket. Minél inkább pártfunkcionáriussá váltak az értelmiségiek, annál többet veszítettek abból az érzékenysükből és rugalmasságukból, amellyel korábbi, labilis helyzetükben rendelkeztek” (Mannheim [1996] p. 50). A gyűjtőpártok megjelenésével kirajzolódó kép azért árnyaltabb: az ideológiai háborúk korának lezárultával a politikai pártok vezetői és stratégiái rugalmasabban viselkednek. Ma már a hivatásos politikusokat tekinti a közvélemény pragmatikusnak (bár aligha érzékenynek) és nem az értelmiségieket. Ezzel Vajda Mihály is egyetértett: „Garton Ashsel együtt magam sem szeretem az értelmiségieket a bársonyszékben. Doktrinerek, és képtelenek elvtelen kompromisszumokat kötni” (Vajda [1992b] p. 66). A politikai érzékeléssel kapcsolatban mindazonáltal érdemes elkerülni a dogmatizmust: Fejtő Ferenc anekdotája szerint

¹⁵ Csalog Zsolttal az SZDSZ cigánypolitikáját illetően támadt Pető Ivánnak konfliktusa, amiről így nyilatkozott: „Csalog íróember, időnként felbukkan az SZDSZ-nél, időnként eltűnik..., de az nem várható el, hogy az SZDSZ is úgy pulzáljon, ahogy ő pulzál..., álláspontja viszont lefordíthatatlan a politika nyelvére (Pető [2000a] pp. 279-281).”

Párizsban kifejtette Rajk Lászlónak „mennyiben tartom döntő fordulat jelének a francia politikában a kommunista miniszterek eltávolítását. Másnap felhívott telefonon, barátságos, de csúfondáros hangon: 'Már megint bebizonyítottad nekem, te javíthatatlan értelmiségi, hogy fogalmad sincs a politikáról. Most jártam Thoreznél, hosszan magyarázta, hogy a kommunisták megerősödve fognak visszatérni a kormányba, nincs okom rá, hogy kételkedjem benne.' 'Majd meglátjuk' – válaszoltam. Az értelmiséginek lett igaza, a politikus tévedett" (Fejtő-Serra [2002] p. 217). A megoldáshoz közel járhat a politizáló értelmiségi és az értelmiségi politikus megkülönböztetése (Bozóki [2003] p. 314, illetve Dahrendorf [2000] p. 38), vagy a rendszerváltás kavalkádjában felbukkanó még finomabb altípusok szerinti csoportosítás a profik, a küldetésstudatúak, a tépelődők és a gyors visszavonulók 'családjába' (Bozóki [2003] pp. 319-321). A későbbi tapasztalatok alapján ismét feloszthatnánk az érintetteket: mind gyakoribb 'a kívülálló értelmiségi', bár még mindig létezik 'a politikába tévedt intellektuel', akárcsak „a politikus publicista” (Kőszeg [2000b] p. 28), miközben egyre több 'a szakpolitikus', aki egészen más szerepet tölt be, mint 'a háttérbe vonult pártideológus' vagy maga 'a nagytudású államférfi'. Számos (diplomás) közéleti szereplő persze ezekbe a némileg karikatúraszerű kategóriákba sem illenék bele, ami Fejtő történetének relevanciáját mutatja, kiegészítve azzal, hogy a legárnyaltabb klasszifikáció sem lehet teljesen életszerű. Akkor viszont visszatérhetünk ahhoz az általánosításhoz, hogy „a politikus nagyon kötődik a status quóhoz. Nem igazán lehet kritikai a beállítódása”, úgy, ahogyan az értelmiségiek viszonyulnak a világhoz”, vélte Vajda Mihály (Vajda [1992a p. 81].

Max Weber A politika mint hivatás című előadásában az újságírók társadalmi felelősségét felvetve úgy fogalmazott, hogy „az újságírói pálya a hivatásszerű politikai tevékenység egyik legfontosabb útja marad” (Weber [1995] p. 87). Később némely orosz és német értelmiségiek „üres romantikáját”, forradalmi radikalizmusát bírálva úgy érvelt, hogy a politikusoknak a szenvedély mellett felelősségérzettel és arányérzéssel is rendelkezniük kell. „A 'távolságtartás hiánya', pusztán mint olyan, minden politikus esetében halálos bűn, és az egyik olyan tulajdonság is, amelynek kinevelése az értelmiség következő nemzedékét alkalmatlanná fogja tenni a politizálásra” (Weber [1995] pp. 115-116). Max Weber további fejtegetései Ralf Dahrendorf értelmezésében „igen zavarosak és zavarba ejtőek”; mindent és mindennek az ellenkezőjét is ki lehet olvasni belőlük, de akkor válnak igazán problematikussá, amikor kiderül, felfogásában „mély különbség van a tiszta elvek és gyakorlati következmények etikája között. Borzalmas tézis ez, amely a szent tehetetlenségére és a reálpolitikus oportunizmusára egyaránt igazolásul szolgálhat. A kettős morál elmélete ez...” (Dahrendorf [2000] p. 39).

Mintha Dahrendorf túl messzire ment volna kifogásait illetően: Weber leginkább a „lelkiismeret-etika” korlátait mutatta meg, vagyis a világot jóra és rosszra felosztó, a „nemes szándék” erejében hívő, de a „diabolikus” következményekkel – például a bolsevik hatalomgyakorlás módszereivel - nem számoló naív, romantikus nézetekkel hadakozott. Végül is Weber úgy vélte: „a lelkiismeret-etika és a felelősség-etika nem abszolút ellentétek, hanem egymás kiegészítői, s csak együtt teszik az igazi embert, azt, akinek ’hivatása’ lehet a politika” (Weber [1995] p. 136).

Talán az értelmiségi közbeszédben leegyszerűsített Weber-interpretációkból indult ki Debreczeni József, amikor úgy gondolta, legalább is Orbán Viktorról szóló könyve megírása idején, hogy értelmiségi és politikus egymástól teljesen eltérő morális elveket követ. Ezért idővel be kellett látnia, magyarázta Debreczeni, hogy amikor a Fidesz – Magyar Polgári Párt 1996-ban Orbán korábbi ígérete ellenére nem a mérsékeltebb MDNP-vel szövetkezett, hanem a jobboldalibb MDF-fel, akkor „helyesen döntött. Hogy jól mérte föl az általa megtett - és meg nem tehető - lépések várható következményeit. Hogy helyes döntést hozott a politika és a politikai erkölcs szabályai szerint is: minthogy az eredmény őt igazolja” (Debreczeni [2002] p. 307)¹⁶. Weber azonban aligha ’a cél szentesíti az eszközt’ jelszó és mentalitás mellett érvelt, amikor a politikusok hatalmi törekvéseiről szólva kifejtette: „[h]ivatása szent szellemét a politikus akkor sérti meg, amikor ez a hatalmi törekvés nélkülözi az ügyet és a személyiség nárcisztikus mámorának tárgya lesz”, ami nem más, mint felelőtlenség (Weber [1995] p. 117). Orosz István meg is jegyezte, hogy ha a politikában csak az eredmény számítana „akkor semmi másról nem lenne értelme beszámolni, mint a lapok leosztásáról és a játszmák aktuális lejátszásáról, megnyitási változatokról, elrontott közép- és végjátékokról, ahol semmi más nem érdekes, csak a nyereség. Politikai elemzésnek ez a szempont túlságosan bornírt. Sakk-könyvekbe, bridzs-versenyekre való.” (Orosz [2002] p. 119). Hozzátehetjük: a politikai tevékenység tartalmi kérdéseinek vizsgálata nélkül még az is csak statisztikai értelemben számíthat sikernek, ha valaki hosszú éveken keresztül állhat a kormányruánál.

Az értelmiségiek - és az értelmiségi jellegű pártok - politikai szerepének és befolyásának általános visszaszorulása a kilencvenes évek derekára vált észlelhetővé Lengyelországban és a felbomló Csehszlovákiában (Fehér-Heller [1994] pp. 72-73). „Azok a társadalomtudományi értelmiségiek, akik aktívan részt vettek a rendszerváltás kulturális és politikai csatáiban, most visszavonultak a frontvonalból. A ’moralizáló’

¹⁶ Debreczeninek 2003-ban ismét komoly aggályai támadtak az orbáni politika taktikai és tartalmi részét illetően, lásd Debreczeni József [2003b].

értelmiségi 'politokráciát' leváltották a 'status quo' 'amorális' hivatásosai" (Bozóki [1999] p. 275). Magyarországon a folyamat a Szabad Demokraták Szövetsége népszerűségének drasztikus csökkenésével párhuzamos ment végbe. A liberális értelmiség kiábrándulása, „álmatagsága” (Eörsi [1996]), belső kohéziójának meglazulása legkésőbb 1996 óta megfigyelhető: a szétszilárdás azóta több hullámban folytatódott. Mára Magyarországon a bal- és jobboldali értelmiség a jobboldali radikalizmussal szemben meglehetősen passzivitásba süllyedt (Kende [2003]). Richard Rorty tanácsának megfelelően talán jobb is lenne, ha az értelmiségiek nem távoli perspektívájú új mozgalmat indítanának, mert az „a legjobbat a jobb ellen fordította. Sok intellektuális és szellemi energiát vesztegettünk el mozgalmak meghatározására, amit kampányok lefolytatásában jobban hasznosíthattunk volna" (Rorty [1995] p. 67) - a kampányok ugyanis nem transzcendensek, hanem belátható horizonttal rendelkeznek és konkrét társadalmi ügyeket karolnak fel. Vajda szerint a posztmodern és poszttotalitárius világban „[h]a kritikusak vagyunk is, márpedig miért ne lennénk, kritikánk akkor sem célozhatja a totalitást. S ezzel az univerzális értelmiségi feladata valóban kétségessé vált (Vajda [1992a] pp. 90-91).

A korlátozott értelmiségi szerepfelfogásra sorolhatjuk a példákat. Ahogy Dahrendorf fogalmazott: „az értelmiség a szabad társadalmak immunrendszere, amely akkor lép akcióba, ha veszély fenyeget” (Dahrendorf [2000] p. 42). Vezető értelmiségiek részvétele a nemzetközi politikai élet súlyos dilemmáinak végiggondolásában megnövelheti az intellektuelek presztízsét, mint amikor „a koszovói válság idején heves vita rázta meg az európai politizáló értelmiséget. Havel és Michnik, az egyik mint államférfi, a másik mint befolyásos közíró, habozás nélkül a háború pártjára állt. Magukra vállalták a felelősséget a rosszért, aminek megcselekvése nélkül nem lett volna mód a sokkal rosszabbat elkerülni. Az erőszakmentes ellenállás két bajnoka az erőszak mellett tört lándzsát”, írta Kis János (Kis [2000] p. 36). Mindenesetre az értelmiségiek közötti, így a liberális táboron belüli fragmentálódás és polarizálódás, úgy tűnik, elkerülhetetlen. Seres László szerint „az értelmiség és a média egy része mintha nem fogná az 1944-es adást, mellest ebből a szempontból már létre is jött az Európai Unió keleti bővítése. A német Zöld Párt bázisdemokratáitól kezdve a bleeding heart liberal szociáldemokratákon és a keresztény pacifistákon át egészen Konrád Györgyig erőszakot egyenlősítenek erőszakkal, egy lélegzetvételben, azonos morális vehemenciával ítélik el a szerb hatósági genocídiumot és a NATO légicsapásait” (Seres [2000] pp.193-194). Négy évvel később, az iraki válság idején Eörsi István viszontvádja hasonlóan keményen csengett: Havel, Michnik – és ezúttal

Konrád¹⁷ is – “fenntartás nélkül Amerika jelenlegi elnökét és háborúját” támogatták, valószínűleg azért, mert “az egykori ellenzék tagjai korábbi emberjogi beállítottságukat zárójelbe téve ahhoz a mentalitáshoz csatlakozott, amely a XX. században meghatározta geopolitikai zónánk politikai gyakorlatát” és “mindig a legerősebb elérhető hatalom felé tájékozódtak” (Eörsi [2003]).

Az értelmiségen belüli politikai viták, régi és új szereplőkkel (Dessewffy [2003a]), folytatódnak. A publicisztikai politológia művelői pedig különböző szerepekben szólalnak meg: olyanokban, mint a küldetés, a küzdelem, az elemzés és a tanítás (Szabó Márton [2002] p. 79). Az egymással hadakozó intellektuelek Magyarországon ugyanakkor egyelőre nehezen tolerálják a véleménykülönbségeket, márpedig a rendszerváltások nyomán „[a] korábbi egyetlen nagy konfliktusnak sok apró konfliktus lépett a helyébe” (Ash [1991] p. 252). A vitakultúrára ráadásul teherként nehezedik a másutt is hagyományos moralizáló beszédmód: „a vietnami háborúról folytatott vitákban a konzervatívok gyakran keserűen panaszkodtak, hogy nem lehetett igazán racionálisan érvelni. Ez azért következett be, mert a kritikus értelmiség erkölcsi okokra hivatkozva nem engedte meg, hogy szó essék az amerikai részvétel szükségességéről a délkelet-ázsiai politikában” (Konrád-Szelényi [1992] p. 153)¹⁸. A politikussá vált értelmiségieknek viszont akár sikert is hozhat új szakmájukban, ha nem engednek intellektuális igényeikből: Joschka Fischer német külügyminiszter 2000-ben a Humboldt Egyetemen elmondott beszéde (Fischer [2000]) feltehetőleg bevonult az Európai Unió jövőjével foglalkozó kontinensméretű szellemi dialógus alapulvasmányai közé.

5.4. Média és politika

A politikai pártok szempontjából gyakran korlátnak tekinthető a szabad sajtó működése és ellenőrző szerepe: míg az egyik politikai párt, tapasztalva a nyilvánosság súlyát demokratikus viszonyok közepette, a sajtóval való együttélésre rendezkedhet be, addig egy másik politikai erőt a konfrontálódás felé sodorhatja az a szervezeten belüli uralkodó meggyőződés, hogy a sajtó eleve ellenséges közegként veszi körül a nép

¹⁷ Konrád György cikke a Frankfurter Allgemeine Zeitung 2003. július 12-i számában jelent meg először. Eörsi szerint Konrád azért értett egyet az amerikai kormány politikájával, mert „őt a közel-keleti konfliktus megítélésében tanúsított egyoldalú Izrael-pártisága arra csábítja, hogy az iszlám radikalizmust történelmi, szociális és politikai okainak figyelmen kívül hagyásával a fasiszta és kommunista totalitarizmus mellé emelje”.

¹⁸ Kérdés, hogy ha a vélemények az újabb és újabb bonyolult ügyekben mind szerteágazóbbak és néhány fundamentális tételen túl nincs többé egységesen elfogadott vezérfonal a vitázók számára, akkor az elvi-moralizáló érvelést kiszoríthatja-e az eltérő álláspontokat is józanul mérlegelő diskurzus.

akaratából megválasztott kormányt. A szakmai vitákban és a publicisztikai polémákban ráadásul élesen ellentmondó nézetekkel találkozhatunk annak megítélésben, hogy a média, illetve az általa felállított politikai játékszabályok miképpen befolyásolják a pártok és a politikusok küzdelmeit.

A különböző médiakritikai iskolák hívei között jelenleg áthidalhatatlanok a nézetkülönbségek. Előzetes feltevéseik és megközelítési módjaik különbözősége – túl a gyakori közvetlen belpolitikai összefüggéseken – meglehetősen nehézzé teszi megfigyeléseik és álláspontjuk egyértelmű összevetését. A média hatalmáról szóló heterogén elméletek közül máris három, többé-kevésbé önálló alcsoportot különíthetünk el. Az első felfogás képviselői szerint a médiahatalmat egy zárt médiaelit tartja kézben, a második megközelítés hívei a modern média sajátos technológiai jellegét hibáztatják, míg a harmadik nézőpont követői a tulajdon- és piaci viszonyokat teszik felelőssé a média káros hatásaiért. Mindannyian egyetértenek abban, hogy a tömegmédia nem csupán kiválogatja és értelmezi a politikai élet híreit, hanem el is torzítja a közügyekről szóló információkat. Hasonló felfogást vallanak a médiaimperializmus teóriáját felállító szerzők, akik szerint „a globalizálódó média hatására egész nemzetek veszítik el korábbi kulturális identitásukat, és válnak a médiával szövetséges politikai erők játékszerévé” (Bajomi-Lázár [2001b] p. 70).

Magyarországon Pokol Béla vetette fel először elméleti szinten a médiaelit tudatos politikai tevékenységét leleplező régi-új radikális koncepciót. Korábban Kónya Imre megállapítása – „az újságírók közül a hangadók többsége eleve az MDF politikai ellenfeleivel rokonszenvezett” (Kónya [1991] p. 762) - csupán a konzervatív kormányzat ellenzéke és a szerkesztők-riporterek közötti feltételezett ideológiai kapcsolatra utalt. Pokol azonban túllépett ezen az állításon, amikor úgy fogalmazott, hogy a médiaelit szociológiai hátterét, mint a „fokozatosan kijegecesedő szabaddemokrata médiahatalom és a vele szorosan összefonódó bankárcsoportok egységes politikai szerkezetét mutattam fel” (Pokol [1995] p. 7). Pokol értelmezésében az MSZP és az SZDSZ politikai, valamint gazdasági hatalmával rokonszenvező néhány száz budapesti értelmiségi csoport tartja kezében az országos média kulcspozícióit, amelynek tagjai ugyanolyan szocializációs háttérrel rendelkeznek, ugyanazokba az iskolákba jártak, azonos nemzedékhez és szubkultúrához tartoznak. „Az 1994-es parlamenti választások után a nemzeti oldalt érintő tisztogatások és a tovább aktivizálódott illetve bővült szabaddemokrata háttérbázis révén ma már markánsan előttünk áll a médiahatalom és a fölötte diszponáló személyi csoportosulás, amely a médiákba ágyazódott politikai és szellemi-kulturális élet fölött bénító hatalommal rendelkezik”: a pártpolitikában az

SZDSZ fővárosi vezérkara képviseli ezt a tábor (Pokol [1995] pp. 149-150). A médiaegyensúly szükséges alkotmányos garantálása mellett a hátrányban lévő konzervatív oldal sajtójának központi támogatást kellene nyújtani. Mivel a hirdetések fölött „gazdasági-politikai csoportok döntenek, és a számukra nem kívánatos politikai célokat támogató lapokat a hirdetések megvonásával rövid idő alatt tönkre tehetik” (Pokol [1995] p. 196), ezért az állami támogatás forrása a baloldali-liberális újságokra kivetett hirdetési adó lenne. A kilencvenes évek közepén Debreczeni József még Pokol Bélához hasonló véleményét fejtegette politikai publicisztikáiban. A sajtó manipulációs eszköztárát leleplezve azt a tézist fogalmazta meg, hogy „[a]kik birtokolták a médiát, azok birtokolták a közélet nyelvét, s ezen keresztül az erkölcsöt és az igazságot is” (Debreczeni [1994]).

A korai elitelméletekből származtatható médiaelit-teóriával szemben közkeletű válasz annak összeesküvés-elméleti jellegét hangsúlyozni. Robert Dahl pluralista kritikája szerint az elitelméletet védelmezők egy végtelenített oksági lánc segítségével mindig újabb és újabb színpadok mögötti vezető csoportokat tudnak leleplezni (idézi Balázs [1998] p. 38). „A véleményformálók befolyásolják az emberek álláspontját, de korántsem irányítják közvetlenül a közvéleményt. Sok nehézséget tudnak okozni a nem kedvelt politikusoknak, de az igazán rátermettek céljaiknak megfelelően mozgatják az újságírókat”, állította Tölgyessy Péter, Torgyán József példáját felhozva: „Kevesen kapnak több megvetést a médiaelitől, mint a kiskasdavezető, mégis máig fut utána az egész magyar sajtó” (Tölgyessy [1999] p. 33). Hozzátehetjük: amikor a populisták politikai szerencsecsillaga leáldozik, a sajtó érdeklődése villámgyorsan elpárolog. „A sajtó egy része kétségkívül rokonszenvezett és rokonszenvezik a szabaddemokratákkal. De még a rokonszenvező újságírók se tudták ’feljátszani’ a pártot és a vezetőit. A szerkesztők akkor se tudnak egy miniszterelnök-képes vezetőt kreálni, ha megfeszülnek. A köztársasági elnököt a sajtó csak megtalálta, de semmiképpen se a sajtó találta ki. És a mai miniszterelnök kifejezetten rossz sajtója ellenére miniszterelnök-képes maradt a választók szemében”, írta Lengyel László 1993-ban.

Ráadásul a médiaelit hatalmáról szóló prekonceptió aktuálpolitikai következményeit tekintve éppen a média területén megvalósított napi pártpolitikai-kormányzati beavatkozásokat – „demokratikus ellenintézkedéseket” – kívánja legitimálni: „[a] jelenlegi politikai helyzet rendkívül átideologizált. Nyugat-Európával ellentétben, ahol a politikai pártok között meglehetősen stabil hatalmi egyensúly jött létre, a kelet-európai új kormányok antikommunista és antibolsevista poggyászát még a hatalom elvesztésétől való félelem is nehezíti. A legbefolyásosabb nemzeti médiát

különösképpen úgy tekintik mint a korábbi hatalmi elitnek alapzatát” (Splichal [1994] p. 49). Ráadásul ha a kormányzati beavatkozások következtében “a kormány iránti lojális erők nem bírálhatják a kormányt, csak az ellenzék és hívei, akkor ez – sajnos – nem lesz vita, hanem csata” (Tamás [1994] pp. 284-285). A kilencvenes évek nyílt és lefojtott médiaháborúinak valóban az lett az eredménye, hogy Magyarországon számos jelentős újság, illetve különösen a közszolgálati televízió és rádió jóval pártosabb, mint általában a nyugati országokban. Másrészt az ezredforduló táján a politikai élet polarizálódása nyomán a politikai spektrum jobboldalán alapvető követelménnyé vált a táboron belül a vezető kormányerővel, a Fidesz - Magyar Polgári Párttal szembeni feltétlen lojalitás, ami adott esetben a Kádár-korszak sajtóirányítási technikájára, a „kézi vezérlésre” (Hegedüs [2001a]) emlékeztető mechanizmusokat is működésbe hozott. A politikai klientalizmus jelensége egyébként nem ismeretlen a média területén a néhány évtizede demokratizálódott dél-európai országok esetében sem (Hallin [2000]). Mindazonáltal a médiahatalom elmélet feltételezésével ellentétben nem volt szükségszerű, hogy a posztkommunista országokban az előző rendszerben már létezett (és jelentős átalakuláson átesett) napilapok maradjanak domináns pozícióban az új piaci viszonyok közepette: ebből a szempontból Magyarország nem követte a lengyel utat, hiszen ott az egykori ellenzék által indított Gazeta Wyborcza a legolvasottabb újság (Michnik [1999]).

Önmagában attól, hogy egy ország sajtója inkább konzervatív politikai szellemiségű, mint Angliában (Negrine [1994]), a választásokon még nem mindig a jobboldal győz. Körösi András véleménye szerint Pokol Béla elemzésében összekeverte a politikai uralom problematikáját a demokráciákban természetes politikai befolyás mértékének kérdésével (Körösi [1995]), míg Tölgyessy Péter úgy gondolta, hogy a szabaddemokrata elitnek „[t]ávolról sem irányítják közvetlenül a magyar tömegkommunikációt, hatásuk a médiavilágban inkább a nyelvi azonosság, a közös értékek következtében érvényesül” (Tölgyessy [1999] p. 207). Az alapvető szemléleti különbség a liberális megközelítés és a médiahatalom tézisének képviselői között Kovács Zoltán szerint ott húzódik, hogy amennyiben a sajtókoncentráció mértéke már valóban a vélemények szabad áramlását veszélyeztetné, akkor érdektelen, hogy milyen ideológiájú tulajdonos tesz szert piaci erőfölényre (Kovács [1996]) - a közmédiában pedig bármilyen színezetű kormányzati beavatkozás vagy pártpolitikai nyomásgyakorlás elfogadhatatlan (White [2002]).

A tömegmédia negatív politikai-társadalmi következményeit taglaló más nézetek a technológiai fejlődés sajátosságaiban vélnek felfedezni a problémák gyökerét és

Marshall McLuhan korai megfigyeléséből - „a média maga az üzenet” (McLuhan [1964]) - kiindulva a primitív kultúrát terjesztő „show business” terjedését bírálják: csendben megvalósult Aldous Huxley „szép új világa” (Postman [1985]), illetve a fogyasztói társadalom térhódításával létrejött a magyarra „debilokráciának” fordítható rend (Mosley [2000]). A médiakritika hagyományos baloldali iskolája a politikai rendszer alappilléret jelentő magántulajdonosi kemény profitérdekkeltséggel magyarázza a színvonalromlást: „a szuperhatalmú korporációk, amelyek menedzserei, igazgatói és nagy részvényesei – valamint, természetesen, a legfontosabb hirdetőik – egyetlen dolgot tartanak észben, és ezt a Piac-valamit olyan alaposan-elszántan képviselik, ahogy még sohasem a televízió cifra történetében” (Miller [1998]).

A médiaelemzők másfajta gondolkodásmódot képviselő csoportja ugyanakkor jóval óvatosabban közelít ahhoz a kérdéshez, hogy a média egyáltalán milyen módon és mértékig képes befolyásolni a politikai folyamatokat és a közvéleményt. A tömegkommunikációs eszközök tulajdonlása és ellenőrzése először is nem feltétlenül biztosít mások feletti hatalmat (McQuail [1995]). Másrészt Daniel C. Hallin úgy vélte, a média hatalmáról, a „médiokrácia” kialakulásáról szóló mai konvencionális felfogás éppen olyan leegyszerűsítés, mint a hatvanas évek minimalista „tükrözési elmélete” (Hallin [2001]). A média által nyilvánosságot kapó események és hírek elsősorban a korszellemet, a közös tudásunkat kifejező „kulturális termékek és nem valamilyen politikai cselekvés” gyümölcsei (Schudson [1995] p. 3). Még ha el is fogadnánk a médiatulajdon koncentrációját és a műsorstruktúra, illetve a tartalom homogenizálódását kifogásoló megállapításokat – noha ellentétes tendenciák is megjelentek a fragmentálódó médiapiacokon -, akkor sem magától értetődő, hogy „a média” egyszerűen manipulálná az állampolgárokat. A médiaimperializmussal szemben felhozható ellenérvek a médiahatalom koncepciójával szemben is meggyőzőnek tűnnek: az egyes társadalmi csoportok médiafogyasztási szokásai nem azonosak, a közönség nem egyformán reagál az üzenetekre, a „dallaszizálódás” – a kommercializálódás-sematizálódás és az amerikanizálódás – nem ugyanolyan intenzitású folyamat az összes médiában, illetve a néző-olvasó nem hisz el mindent, amit lát vagy olvas, hanem „médiatudatos” vált, válogat és védekezik (Bajomi-Lázár [2001b] pp. 68-69).

A médiaelemzések során előszeretettel használt „napirend-összeállítás” vagy „tematizálás” (agenda-setting) kifejezéssel körülírt koncepció, akárcsak a „keretezés elmélet” (issue framing) ma már egyáltalán nem abból a feltevésből indul ki, hogy a politikai döntéshozók mindig a média által felvetett kérdésekre reagálnak és ezeket vitatja meg aztán a széles közvélemény - mindez fordítva is bekövetkezhet (Graber

[1997]). Politikailag plurális társadalmakban a kérdésfelvetés módja sem egyoldalú: a tipikus vitákban a lényegét definiáló „központi szervező gondolat alakítja a keretet” (Hagendorn és Kantorová [2000] p. 10) és ekörül forognak a pro és kontra érvek. Az ellentétes álláspontoknak az egymással versenyben álló és sokszor eltérő szellemi-politikai beállítottságú sajtóorgánumok adnak többnyire teret – vagy vetik fel maguk is az új szempontokat. Még a közéleti viták leegyszerűsítésére, noha egyidejűleg feltupírozására hajlamos kereskedelmi média sem egyetlen álláspontot közvetít. Így a többszintű vízesés analógiáját elfogadva, amellyel Karl Deutsch a közösség tagjai közötti politikai információ áramlásának módját festette le, arra a kérdésre, ki alkotja azt a véleményt, amit közvéleménynek nevezünk, Giovanni Sartori úgy vélte, hogy „[m]iután számba vettük a vízesésmoделl elágazásait, megmutattuk a lentől indult áramlatokat, s megemlítettük, hogy a vélemények forrása esetleg csoportidentifikáció, a sokféle referenciacsoport, a válasz csak az lehet, hogy mindenki és senki” (Sartori [1999] p. 58). Mindez abban az esetben igaz, ha a gondolatszabadság és a vélemények kifejezésének szabadsága biztosított, illetve a médiastruktúra policentrikus.

A huszonegyedik század fordulójára felgyorsult a politikai kérdések „médiatisítása”, de nincs bizonyíték arra, hogy a politika kilépett volna a hagyományosan a politikai pártok által uralt területekről: „azt az érvet, miszerint a politikai rendszer alárendelődik a média rendszerének, csupán a képzelet szötte” (Mazzoleni [2000] p. 39). „Az amerikai elnökválasztásokon a republikánus és a demokrata országos konvenciók kétségtelenül olyan események, amelyeket a média produkciós mintái szerint rendeznek meg, de az igazi hatalmi játék, ami ott zajlik, nincs a média kezében. Így tehát a média feltételezett királycsináló szerepe fiktív” (Mazzoleni-Schulz [2002] p. 153). A 2001-es brit választások mediatizáltak voltak, de a Munkáspárt – előre várt – győzelmét nem a média okozta, hanem elsősorban a toryk saját hibái: “Rossz kampány volt, rossz témákban: a konzervatív támogatói mag csökkenő csapatához imádkozott és nem szólította meg a többséget, amely jobb közszolgáltatásokat akart, még adóemelés árán is” (Norris [2001] p. 4). Azok a vádak pedig, hogy a média „betegségeket” okoz, így például a negatív hírek, a „cinizmus” terjesztése nyomán nő a politikai ügyektől való civil távolmaradás mértéke, nem igazolhatók: a politikai eseményeket egyáltalán nem követőkhöz képest „a hírmédiát és a pártkampányokat figyelők egyértelműen többet tudnak, nem pedig kevesebbet, jobban bíznak a kormányzatban és a politikai rendszerben és nem kevésbé, illetve inkább részt vesznek a választási küzdelemben” (Norris [2000] p. 314).

A sajtó szabadságáról és függetlenségéről szóló liberális felfogás nem a média állami megiregulázásának szükségességéből indul ki, hanem éppen ellenkezőleg, a média alapvető feladatának tekinti a politikai rendszer folyamatos ellenőrzését, a választott tisztségviselők esetleges visszaéléseinek leleplezését: a „házőrző kutya”, vagyis a közvéleményt ’felrázó’ funkció betöltését. A demokratikus és minőségi újságírás gyakorlói ugyanakkor sokszor egymással konfliktusban álló normákkal és célokkal szembesülnek: „Feszültség van például a szerkesztői autonómia elve és azon eszmény között, hogy egyének és csoportok számára a médiához rendszeres hozzáférést kell biztosítani” (Gurewitch-Blumler [1990] p. 271). A szakmán belül ráadásul folyamatosan változik az egyik alaponorma, az objektivitás kategóriájának megítélése - különösen a fogalomnak a pártatlanságot magában foglaló része: „tudásszociológiai szempontból nem túlzás azt állítani, hogy az újságírás az objektivitás utolsó menedékhelye” (Rosen [1993] p. 49), ráadásul értelmezési keret nélkül a magára hagyott olvasó nem talál támaszt a közösség ügyeiről szóló viták színvonalas feldolgozásához (Petőcz [2000]).

Mivel a modern politikai élet számos eseménye – a pártok képviselőinek vitái, kormánypárti, illetve ellenzéki rendezvények - a politizáló közvélemény nagy nyilvánossága előtt zajlik, a politikusok alkalmazkodtak az új körülményekhez. Ötven évvel ezelőtt Clement Attlee brit miniszterelnök még megengedhette magának, hogy a televízió riporterének kérdésére, van-e valami mondanivalója a választások előestéjén, csak annyit válaszoljon: "Nincs." (Blumler-Kavanagh-Nossiter [1996] p. 49). Az utóbbi évtizedekben a politikai kampány gyakorlatilag folyamatosná vált: "a politikus nem csak azért kampányol, hogy hivatalhoz jusson, hanem a pozíciója arra való, hogy kampányoljon" (Nimmo [1996] p. 36). A kutatók ugyanakkor a politika tartalmi kérdéseit vizsgálva a média strukturáló hatását rögzítették: „A fejlett nyugati társadalom politikai változásait általánosan jellemző tendencia, hogy a médiabehatolás következtében a reálpolitika háttérbe szorul a szimbolikus politizálással szemben” (Seisselberg [1996] p. 721). Ez az átalakulás viszont egyformán érinti az összes politikai pártot és nem támasztja alá az ellenséges médiakörnyezetről szóló hipotézist: „[m]ivel a politikailag elkötelezettek a média általában mérsékelt alapállását saját pártos politikai nézeteiktől való elhajlásként értékelik, ez megmagyarázhatja, miért támadja a bal- és a jobboldal ismétlődően és párhuzamosan a médiát elfogultsága miatt” (Dalton-Beck-Huckfeldt [1998] p. 121). Ami pedig az amerikai elnökválasztási kampányokat illeti, úgy tűnik, hogy a média hosszabb távon és nemzeti méretekben nem vádolható demokrata párti vagy a republikánusok iránti elfogultsággal, hanem inkább azzal, hogy

kicsit a mindenkori kihívónak kedvez az elnöki székben ülő, már befutott politikussal szemben (Janda-Berry-Goldman [1996] p. 151).

6. Átmenet, posztkommunizmus, pártok

A közép- és kelet-európai kommunista egypártrendszerek bukását, illetve a Szovjetunió felbomlását kevés politikus és tudományos kutató - kremlinológus - látta előre (Lipset–Bence [1994]). Azóta is vitatott kérdés maradt, hogy milyen tényezők okozták az összeomlást (Jowitt [1997]), mennyiben feleltek meg a megvalósult szocializmusok a totalitarizmus kritériumainak (Rupnik [1990]), valamint összevethető-e a kommunista utópia és a fasiszta eszme, illetve a két szélsőséges rendszer megvalósult gyakorlata (Besançon [1999]). A nyolcvanas évek tranzitológiai munkáiban, így Alfred Stepan összehasonlító elemzésében és tipológiájában még fel sem vetődött a kommunista rendszerek demokratizálódásának lehetséges forgatókönyve az autoriter politikai rezsimek alosetei között (Stepan [1986]). Philippe Schmitter és Terry Karl ugyanakkor néhány évvel a közép- és kelet-európai politikai átmenetek után a hagyományos tranzitológiai és „konszolidológiai” megközelítést gyümölcsözőnek tekintették a kommunista államok vizsgálatánál is. A pártállam különleges súlya és az országspecialitások ellenére, legalább is a kezdetekben, az átmenet „koncepción és elméletileg” (Schmitter–Karl [1994] p. 184) megegyezett a világ más térségeiben korábban végbe ment demokratizálódási hullámok jellegzetességeivel.

Adam Przeworski négyszereplős modelljében a hatalmi elit keményvonalasokból és reformerekből áll, míg az ellenzék mérsékeltekre és radikálisokra oszlik. A diktatúrából a demokráciába vezető tárgyalásos politikai átmenet elengedhetetlen feltétele, hogy a régi rend reformerei és a mérsékelt ellenzékiek megegyezzenek abban, hogy „olyan intézményeket hoznak létre, amelyek biztosítják az általuk képviselt társadalmi erők szignifikáns politikai jelenlétét a demokratikus rendszeren belül” (Przeworski [1991] p. 68). A megoldáshoz a demokráciát átmenetileg korlátozó garanciák beépítésére is sor kerülhet, mint a Pinochet utáni Chilében vagy az 1989-es lengyel kerekasztal megállapodásai értelmében.¹⁹ Az áttöréshez ugyanis elengedhetetlen, hogy a hatalom berkein belül a reformerek megnyugtassák vagy semlegesítsék a keményvonalasokat, a mérsékeltek pedig ellenőrizzék vagy bevonják a

¹⁹ Mivel a demokratikus rendszerekben a politikai folyamatok végkimenetele nyitott, a megállapodásokban rögzített korlátozások, így a reformkommunistáknak a múlt lezárására tett ígéretek betartására nincs igazi biztosíték.

folyamatba a radikálisok ellenzéki csoportokat, miközben rájuk hivatkozva nyomást gyakorolhatnak a reformerekre. Viszont a reformerek egy ideig még hozhatnak olyan stratégiai döntést, ami visszavezet a keményvonalasokkal kötött szövetséghez és az autoriter rendszer fenntartásához, csak hogy nem lehetnek egészen biztosak abban, hogy a régi rend ortodox hívei nem nyújtják-e be nekik a számlát politikai könnyelműségükért. Vagyis létre jöhet olyan egyensúlyi helyzet, amelynek végeredménye a demokrácia születése lesz.

A tekintélyelvű rendszer uralkodó rétegén belül a keményvonalasokkal küzdelmet folytató és alkudozó 'liberalizálók' téves feltevései is hozzájárulhatnak ahhoz, hogy belőlük 'demokratizálók' legyenek és a politikai átmenet szereplőivé váljanak. „Lehet, hogy a liberalizálók valóban készen álltak arra, hogy elinduljanak a demokrácia irányába, de el kellett rejteniük igazi szándékaikat, lehet, hogy menetközben felismerték, már késő a represszió eszközéhez nyúlni, vagy úgy találták, nem veszíthetnek olyan sokat, mint ahogy eleinte gondolták, és az is lehet, hogy nem maradt más választásuk és jó képet vágtak az eseményekhez”. A politikai átmenet résztvevői „vágyaikat hitekké alakítva figyelmen kívül hagyhatják a kellemetlen információkat” (Przeworski [1991] p. 65). Ez hozzájárulhat a megállapodáshoz: 1989-ben nem csak a lengyel reformkommunisták, hanem a Szolidaritás vezetői is meglepődtek az ellenzék első győzelme láttán - ha előre sejtik a félig demokratikus választások végeredményét, lehet, hogy egyik fél sem fogadta volna el a kompromisszumot. Végül pedig a társadalom félre is értheti a rendszer mérsékeltjeinek politikai lépéseit és azt hiheti, „ha szerveződni kezd, a liberalizálók az átmenetet választják, de ők mégis az elnyomás mellett döntenek” (Przeworski [1991] p. 66) - ez történt a Tienanmen téri diákmozgalom vérbefojtásakor. Przeworski racionális elméleti modelljében ráadásul nem ismétlődő döntési helyzetekről van szó: a szereplők néhány évtized alatt általában kicserélődnek.

A politikai átmenet során a fő törésvonal az ellenzéki csoportok ellentétei ellenére a régi rend képviselői és a társadalom új erői között húzódik, állította 1989-ben Adam Michnik (Michnik [1989]). Magyarországon is az állampárt és az Ellenzéki Kerekasztal szervezetei között zajlottak a tárgyalások a békés átalakulás feltételeiről²⁰, ám a radikális és mérsékelt ellenzéki csoportok között 1989. őszén látványos szakadás következett be (Bozóki [1995]). Bruszt László és David Stark szerint tévedés a magyarországi ellenzék viszonylagos gyenge szervezettségéből és eleinte csekély társadalmi támogatottságából levont „hagyományos bölcsesség, miszerint a

rendszerátváltást felülről kezdeményezték. Épp ellenkezőleg: a magyar reformkommunistákat csak az ellenzék szervezett fellépése ösztökélte végre cselekvésre” (Bruszt-Stark [1992] p. 95). Igaz, „az erős állammal farkasszemet néző erős társadalom képe helyett az 1989-es kelet-európai változások kapcsán a gyenge állammal szembenálló gyenge társadalom képét” tartották tipikusnak, ráadásul az erőviszonyokat sem lehetett pusztán a keményvonalasok és a reformerek régi eliten belüli, illetve a mérsékelték és a radikálisok ellenzéken belüli statikus arányaival megragadni, mivel a szereplők politikai-szervezeti identitása a politikai erőterbe belépett többi csoport rivális stratégiájával és a közöttük alakuló interakciók révén állandóan módosult (Bruszt-Stark [1992] pp. 88-89). Ebből a szempontból „az egyik legérdekesebb kérdés az átmenet ügyében annak eldöntése, hogy ki fog kormányozni az interim időszakban” (Linz [1990] p. 149). Csehszlovákia 1989. november-decemberi ‘bársonyos forradalma’ a kommunista vezetés gyors és teljes összeomlásával járt együtt: a hatalom átadásán túl “az egész folyamatnak a politikai stratégia vagy irányvonal szempontjából nem volt világos értelme egyik oldalról sem. Az események sodrában és gyakran egyenesen a börtönből kikerülve, az 1969-es ‘normalizálás’ óta kiszolgáltatott mentális állapotban (a klasszikus eset Jiri Dienstbieré, aki kazánfűtőből lett külügyminiszter egyik napról a másikra, a szó szoros értelmében), az ellenzék tagjai, a Civil Fórumon belül és kívül, éppen olyan zavarodottak voltak, mint a legyőzött kommunisták, akiknek helyét átvették” – Václav Havel kivételével (Judt [1992] p. 100). A lengyel és a magyar ‘tárgyalásos forradalom’ forgatókönyvétől eltérő módon omlott össze a rendszer az NDK-ban, ahol az egyéni kivonulási-kivándorlási és a közösségi tiltakozási stratégiák végül együttesen vezettek a fordulathoz (Wende), a berlini fal leomlásához (Hirschman [1993]), majd a kerekasztal tárgyalásokhoz és a két német állam egyesüléséhez, míg Romániában a hatalomátvétel erőszakos és véres jellegét a “szultáni” egyszemélyi diktatúra következtében nem lehetett elkerülni (Eyal [1990]).

“Új eszméket nem hoztak 1989 ‘reforradalmi’ (‘refolutions’), sőt, egynémely olyan elem, amelynek ilyen szerepet tulajdonítottak - a politikai egyeztetés új mechanizmusai, a ‘fórum’, a ‘civil társadalom’, amelyek a régi típusú pártpolitizálás helyébe léphetnek - nos, ezek rövid idő alatt elenyésztek” (Ash [2000] p. 48). “Az ellenzéki értelmiségiek számára a szólásszabadság volt az első, a legfontosabb emberi jog” fejtette ki Tamás Gáspár Miklós, ám Közép-Európa forradalmi szerinte sem termeltek ki új politikai ideákat: “az ellenzékiek eszméje a liberális-demokratikus Nyugat volt, emiatt nem is volt saját ideáljuk” (Tamás [1999] p. 301 és 305). Ami nem

---

²⁰ A tárgyalásokon az úgynevezett Harmadik oldal nem játszott lényeges szerepet.

baj, sőt, pozitívum, magyarázta Fehér Ferenc és Heller Ágnes: „a társadalmi kísérletek elutasítása ‘1989’ Történelem elleni lázadásának filozófiailag talán a legtudatosabb aspektusa” (Fehér-Heller [1994] p. 75). Hasonlóan fogalmazott Ralf Dahrendorf: a rendszerváltozások jelentősége éppen ott ragadható meg, hogy “az 1989-es forradalom nagy felszabadításként véget vetett az ideologikus gondolati rendszerek dominanciájának” (Dahrendorf [1999] p. 26). A rendszerváltások döntően békés jellegét pedig az magyarázza, hogy „[a] közép-európai ellenzéki elit stratégiáját alapvetően az 1945 utáni korszakból leszűrt történelmi tanulságok határozták meg, a tudat mélyebb rétegeiben pedig 1789 és az azt követő forradalmak tanulságai. Ez a tanulság pedig nem volt más, mint hogy a végkifejletet nem lehet elválasztani a módszerektől és eszközöktől” (Ash [2000] p. 48).

Ebből is következik, hogy a régi rendszer számos funkcionáriusa már a politikai átmenet idején gazdasági vagyonaiba forgathatta át politikai tőkéjét: a nagyvállalatok és ingatlanok tulajdonjogának megszerzését nevezte Hankiss Elemér “a pénzmosás szocialista útjának” - „kis túlzással és maliciózan szólva, a tizenkilencedik századi marxizmust fokozatosan és alattomosan felváltotta a tizenkilencedik századi konzervatív liberalizmus”, a felemelkedő nagyburzsoázia új ideológiája (Hankiss [1991] pp. 35-36). Vajda Mihály szerint viszont az a legfontosabb, hogy még „[h]a a felső párt- és állami bürokrácia, az összes szocialista topmenedzser átmenti is magát az új rendszerbe”, akkor is új társadalom jön létre (Vajda [1992b] p. 56) - amúgy pedig sokkal valószínűbb forgatókönyvnek látszott, hogy az új gazdasági elit tagjai csak részben rekrutálódnak a volt kommunista vezető rétegből. A kilencvenes évtized tudományos és közéleti vitáiban a piacgazdasághoz vezető átmenet során olyan koncepciók, mint - a második gazdaságban dolgozó kisvállalkozóknak a kommunista rendszerrel szembeni „felforgató” tevékenysége ellenére - a komoly középosztály kialakulásának és stabilizáló funkciójának hiánya (Róna-Tas [1996]), az elitek „metamorfózisa” (Szalai [1995]) vagy a magán és állami „kereszttulajdonlás” (Stark [1996]) keveredtek a privatizáció társadalmi következményeinek és a külföldi befektetők, a multinacionális cégek megjelenésének és térhódításának (Mihályi [1998]) taglalásával. Számos posztkommunista országban ‘az eredeti tőkefelhalmozás’ korának bonyolult fejlődéstörténeti és morális problémáit visszatérően feszegették elkeseredett és elszánt pártpolitikai küzdelmekben, illetve arról vitáztak, hogy az utódpártok politikai és választási sikereit erős gazdasági hálózatszerkezetük, valamint kádereik gazdasági tőkéjének politikaivá való visszakonvertálása tette-e lehetővé - miközben egyre aktívabbakká váltak a piac- és globalizációellenes nézetek képviselői a politikai életben.

Magyarországon a korábbi eredetű konzervatív-liberális megosztottság, majd a szociáldemokrácia megjelenésével már három politikai ideológiai irányzat szembenállása után, az első világháborút követően bontakozott ki a népi-urbánus ellentét a harmadik utas népi mozgalom tagjai és a nyugatos orientáció képviselői között (Vajda [1992b] pp. 160-161). A viszály 1945 után túlélte a kommunisták kezdeti erőszakos homogenizáló törekvéseit, majd Aczél György paternalisztikus 'művelődéspolitikája' közreműködésével rendeződött ismét a magyar alkotó értelmiség jelentős része kulturális-politikai csoportosulásokba a nyolcvanas évek végére (Balassa [1999]). A Magyar Demokrata Fórum és a Szabad Demokraták Szövetsége közötti politikai feszültségek kiéleződésével párhuzamosan fellángolt a népi-urbánus vita is és egészen 1994-ig az új demokrácia szellemi életét a két elit gyakran a második világháború előtti időket idéző kulturális és ideológiai csatái jellemezték. Az MDF jobbszárnyának 'liberálbolsevista' vádjaival szemben a szabaddemokraták kemény hangon válaszoltak: "A demokrácia nem ismer kormányideológiát és ezt kifejező hivatalos álláspontot. Ez jellegzetesen a diktatúrák szemléletmódja. A mai magyar kormány csupán már azzal, hogy hivatalos kormányideológiája van, diktatúravészelyt jelent", sőt a magyar jobboldal "[k]onzervativizmusa és politikai klerikalizmusa ismeretlen a mai nyugati világban.... Olyasféle konzervativizmust, amit ma az MDF jelenít meg, Nyugaton utoljára talán a német Papen-kormány; a 'bárók kormánya' képviselt. A mai világban hasonló csak olyan helyeken maradt még fenn, mint Bokassa császársága", közölte Szabó Miklós (Szabó [1995] pp. 308 és 328).

A konzervatív koalíciós kormány politikájával és ideológiai törekvéseivel szemben 1991-ben értelmiségi és tömegmozgalmat hívtak életre Magyarországon (Bozóki [2003]). "A Demokratikus Charta nem párt, nem is pártkoalíció, és nem kívánja elvenni a pártok kenyerét. Nincsenek tagjai, csak aláírói, nincsenek küldöttei, és nem lesznek képviselői, nincs elnöke és hierarchiája, aki a Charta színpadán szól, az mind a maga nevében beszél, és amit mond, azt a többiek vagy elfogadják, vagy nem", jellemezte a szervezetet az egyik alapító atya, Konrád György (Konrád [1993] p. 412). A szerveződés mögött mindazonáltal leginkább a szabaddemokraták álltak. A Magyar Demokrata Fórum radikalizálódásával és a szélsőjobboldal utcára vonulásával szemben fellépő, az ellenzéki egységet jelképező Demokratikus Charta a (többnyire az 'átkos' rendszerben szerepet vállaló) baloldali és a liberális értelmiségiek közeledését is magával hozta. A Charta azóta szűnni nem akaróan a jobboldali publicisztika állandó célpontja: „a Demokratikus Chartáról kiderült, hogy a szocialisták és a velük kollaboráló szabad demokraták fiókszervezete, amelynek egyetlen célja a diktatúrában szerzett

vagyonát átmentő baloldali politikai elit visszatuszkolása - akár nemtelen eszközökkel is - a hatalomba” (D. Horváth [2003]. A hivatalosnak tekinthető szabad demokrata értékelés szerint a chartás együttműködés mögött, amelyben eleinte a Fidesz is részt vett, nem húzódtott meg az MSZP és az SZDSZ közös győzelemre segítésének szándéka - a szocialisták és a liberálisok koalíciója inkább a jobboldal súlyos választási vereségének, a Fidesz összeomlásának és az utódpart előretörésének nem tervezett következményeként jött létre 1994-ben (Pető [2000a]). “Az MSZP-t nem a Charta, nem is a tb-önkormányzati választáson elért siker hozta ki a karanténból, hanem a kommunisztázás, a hajszával való fenyegetés, az ‘igazságtétel’-hisztéria. Milliónyi volt párttag számára már csak az utódpart választási győzelme jelentett biztonságot. S a számot még hárommal meg is szorozhatjuk, ha a rokonokat, hozzátartozókat is hozzávesszük” (Szabó [1995] p. 333), állította Szabó Miklós.

Vagyis nem egyértelmű, hogy a klasszikus nyugati demokráciák politikatörténete és mintái milyen mértékig rendelkeznek magyarázó erővel a közép- és kelet-európai országok kibontakozási pályáit illetően. A diktatúrák megrendülését, bukását és a rendszerváltások politikai fordulatait és a gazdasági transzformációt nyomon követő elemzések nem zárták ki, hogy a szovjet befolyási övezetből kiszabadult, önállósodó, de csak közepes vagy gyenge gazdasági teljesítményre képes, a múlt örökségét cipelő társadalmak a piaczgazdasági modelltől és a politikai demokráciától elkanyarodó, sajátos modernizációs útra léphetnek. A nemzetközi szakirodalomban rendszerint az átmenet sikerét veszélyeztető problémának tekintették, hogy a nyílt érdekütközésekkel járó demokratikus-alkotmányos rendszer kiépítése és a fájdalmas gazdasági átalakulás egyidejűleg zajlik, miközben a civil társadalom erőtlen, az új vezető elitek tapasztalatlanok és csábító hatása lehet az olcsó populizmusnak. A demokrácia konszolidálódásához nem elegendő a szabad választások kiírása és a szabad piac megteremtése, hanem az is elengedhetetlen, hogy „a demokrácia rutinná váljék és mélyen internalizálódjon a társadalmi, intézményi, sőt pszichológiai életben, valamint a sikerre törő politikai kalkulációkban” (Linz-Stepan [1996]). Juan Linz és Alfred Stepan szerint tévedés az átmenetben fontos szerepet játszó civil társadalmi erők ellenőrző szerepét a ’politikai társadalom’ demokratikus intézményeivel és normáival, mindenekelőtt a politikai pártok versenyével és konfliktusaival szembe állítani: a demokrácia konszolidációjához és működéséhez mindkét szférára szükség van.

A potenciális nehézségekkel szemben Giuseppe Di Parma új Zeitgeist születését érzékelte és a politikai szereplők attitűdjeinek (akár kényszerű) megváltozásában, alkalmazkodóképességében, a tanulási folyamat gyorsaságában, a demokrácia iránti

bizalom tartós fennmaradásában és az ellenzéki polgárjogi hagyományok erejében bízva jóval optimistábban értékelte az új demokráciák megszilárdulásának kilátásait (Di Parma [1991]). „A mai magyar valóságban”, írta kevésbé derűlátóan Pataki Ferenc a rendszerváltás idején, „jól kitapinthatók a neoilluzionizmus és neomessianizmus súlyos tömbjei. Létrejöttükhöz bizonyosan hozzájárulnak a magyar történelmi tudat zavarai és bizonytalanságai, a történelmi ismeretek – számos empirikus vizsgálatban rögzített – súlyos hiányai, ‘fehér foltjai’. Mindenfajta illuzionizmus egyik fő forrása a történelmi idő ‘megerőszkolhatóságának’ képzete: az a hiedelem, hogy a politikai akarat – tekintet nélkül a körülményekre – a maga nyomásával tetszés szerint képes felgyorsítani a kívánt állapotok létrejöttét” (Pataki [1993] p. 38). „Az új demokráciáknak nem szabad elfelejteniük tekintélyelvű múltjukat, az átmenet és a konszolidáció nehézségeit” viszont „nyilvánvaló a csábítás, hogy az új demokráciák minden nehézségét a múlt örökségének tulajdonítsanak... és bizonyos érdekeket az autoriter rendszerhez kössenek” (Linz [1990] pp. 159-160). Ráadásul „[m]ivel az átmenet békés volt és tárgyalásos úton ment végbe, az emberek nem érezték a forradalmi katarziszt”, elemezte a helyzetet tíz év múltán Timothy Garton Ash (Ash [2000] p. 49).

Ahogy a rendszerváltás ‘füstje’ felszállt, két összefüggő politikai kulturális jelenség kezdte aggasztani az elemzőket. Az egyik, a politikai közösségen belüli tolerancia hiánya, ami „az Európához felzárkózás’ legnagyobb akadálya” (Vajda [1992b] p. 24), a másik hasonló mozzanat pedig a bizalmatlanság: „[a]nnak kockázata, hogy az egyes polgár a többi polgár döntését a ‘többség zsarnokságaként’ éli meg, honos a demokráciákban, de az új demokráciákban ... szinte kézzelfogható. Talán még rosszabb, hogy ‘én’ nemcsak függök az ‘összes többitől’, és nemcsak ki vagyok szolgáltatva a szavazataiknak, de még csak kommunikálni sem tudok velük”, állapította meg Claus Offe (Offe [2000] p. 56). A nacionalizmus előretörése (Mandelbaum [2000]), illetve a balkáni háborúk, a formálisan demokratikus, de valójában nem liberális posztkommunista államok létrejötte (Zakaria [1997]) pedig a nyugati vonzáskörből és orientációtól történő teljes elszakadásra nyújtottak példát.

6.1. Megújulás és válság: pártok az új demokráciákban

A posztkommunista fejlődés eltérő vonásait a régió politikai pártjainak megszületése, konszolidációja, illetve a pártrendszerek stabilizálódásának folyamata is felveti. Vagy fordítva: az új demokráciák politikai tagoltságát vizsgáló kezdeti elemzések a pártok ideológiai különösségének tézisének fogalmazták meg: Herbert Kitschelt a libertariánus-autoriter törésvonal mentén helyezte el a megújult és friss

politikai formációkat (Kitschelt [1992]). Mások a nemzeti jellegzetességeket, a történelmi múlt sajátosságait vagy az „útfüggőség” jelentőségét hangsúlyozták. Vagyis továbbra is kérdés, vajon a posztkommunista országokban a pártok társadalmi szerepe, illetve politikai és ideológiai jellegzetességei mennyiben egyeznek meg a nyugati országokban működő hasonló szervezetekével. Egyrészt azokkal a többpártrendszerrel fontos az összevetés, amelyek stabil, hagyományos demokráciákban találhatók, mivel ezek jelentik az alapmodelleket a világ számára, másrészt azokkal az államokkal, amelyek szélsőjobbaldali diktatórikus rezsimek nem forgatták fel annyira a társadalmi viszonyokat, mint a kommunista uralom. Enyedi Zolt szerint nem árt az óvatosság a tudományos összehasonlítások területén: a nyugati szaktudományos kategóriák és az alapvető elméleti megállapítások átvétele, a pártpolitológiai „utazó koncepciók” eddig kevés innovációhoz vezettek, viszont alapvető félreértéseket okozhatnak, akár a törésvonal-elméletet, akár a kartellizáció koncepcióját tekintve, miközben paradox módon „a keleti politikai pártok relatív társadalmi befolyása meghaladja a nyugatiékat” (Enyedi [2003]). Mindez összhangban van azzal a megfigyeléssel, hogy a posztkommunista közép-európai országok civil társadalmi erőtleneke, pártrendszerük meglehetősen instabilak, a választói pártpreferenciák illékonyak, ráadásul a politikai erők alapvetően konfliktust kereső stratégiákat követnek, ellentétben a hagyományos demokráciák régi és betagozódott pártjainak többségével (Mair [1997]).

Az új, demokratikus politikai szervezetek tipikus intézményesülési útjának tekinthető, ahogy a hosszabb-rövidebb ideig tartó mozgalmi működést felváltotta a hierarchikus pártszerkezet. Ez mindenütt konfliktusokkal, belső fragmentálódással és szakadásokkal járt. 1991-ben a csehszlovák Civil Fórumot ernyőszervezetté alakították át, de nem lehetett megakadályozni, hogy az új pártformációk teljesen önállósodjanak és végül a Václav Klaus vezette irányzat került ki megerősödve a küzdelemből (Blahoz [1994] p. 244). A kilencvenes évek elején Stanislaw Gebethner a lengyel pártrendszer rendkívül fragmentálódása ellenére ideológiájuk és programjuk alapján hagyományos ’nyugati’ politikatudományi kategóriák szerint osztotta négy nagyobb csoportba a parlamenti mandátummal rendelkező politikai erőket, megkülönböztetve a liberális demokratákat, a nemzeti katolikusokat, a szociáldemokratákat és a populistákat (Gebethner [1993]).

Ennek elengedhetetlen feltétele volt, hogy a magyarországi politikai átmenethez hasonlóan a nevet változtatott lengyel utódpártban a „demokratikus centralizmus” bolsevik gyakorlatát felszámolták, a pártközpont jogait megnyirbálták, a vezetőségben

pedig jelentős személycseréket hajtottak végre. 1990. januárjában lett pártelnök Aleksander Kwasniewski és főtitkár Leszek Miller: „Kwasniewski a párt értelmiségi köreit képviselte és őt támogatták a reformerek, miközben Miller, aki korábban középutas politikát folytatott, a háta mögött tudta a pártapparátus reformista szárnyát” (Wiatr [1994] p. 259). A posztkommunista pártok „frakciós jellege az alkalmazkodást a párton belüli erők közötti egyensúly eltolódásának kérdésévé tette” (Waller [1995] p. 488). A lengyel szociáldemokraták, akárcsak a magyar szocialisták, négy év múlva már (koalíciós) kormányt alakíthattak és sikerült magukat a nemzetközi porondon elfogadtatniuk. Mindez ellentétben áll a Franco-rendszer utódpartjának tekintett spanyol Néppárt történetével, amelynek húsz évet kellett várnia a demokratikus átmenet követően a hatalomba kerülésig. Inotai Edit értékelése szerint a választási siker előfeltétele a generációváltás, a jobboldal szétagrozottságának megszüntetése és a mérsékelt választókat megszólítani képes centripárti politikai program volt (Inotai [2002]).

A különbségek és a perifériális helyzet ellenére a posztkommunista országokban a közéleti vitákban mindinkább jelen vannak azok a politikai kérdések is, amelyek a fejlettebb országokban erőteljesen strukturálják a közvéleményt és a pártszimpátiákat. Az alkalmazkodás és a felzárkózási szándék nyilvánvaló jele, hogy az új demokráciák nagyobb politikai pártjai, kilépve a nemzeti politikai küzdőtérrel, többségükben már a kilencvenes évek első felében a hagyományos nemzetközi politikai családok és internacionálék rendes vagy társult tagjaivá váltak. Betagozódásukat felgyorsította az Európai Parlament egyes ideológiai pártfrakcióit tömörítő európai pártokhoz történő csatlakozásuk, majd „bekapcsolódásuk az EU politikaformáló testületeinek munkájába, ahol előnyt szereznek az itteni politikai szaktudásból, miközben ugyanezeket a csatornákat a csatlakozási folyamat befolyásolására is felhasználják” (Pridham [2001] p. 17). Az elhúzódo demokratikus átmenet lezárultával várhatóan nyolc, az egykori keleti blokk területén található ország belépése az Európai Unióba 2004. május elsején a nyugati intézményrendszerekbe való integrálódást minden valószínűség szerint visszafordíthatatlanná teszi ezeknek a szervezeteknek az esetében.

Magyarországon az elitértelmiségi csoportok meghatározó szerepet játszottak a legjelentősebb 'alulról jövő' politikai szervezetek megszületésekor, a politikai átmenet, majd a többpártrendszerű politikai rendszer konszolidálódása idején (Csizmadia [1992]). Az első és a második szabadon választott magyar parlamentbe ugyanaz a hat párt - a Magyar Demokrata Fórum, a Szabad Demokraták Szövetsége, a Független Kisgazdapárt, a Kereszténydemokrata Néppárt, a Fiatal Demokraták Szövetsége és a

Magyar Szocialista Párt - jutott be, aminek hatására számos elemző a magyar pártrendszer viszonylagos stabilitásának tézisért állította fel. A hat szervezet valójában három; a baloldali-szocialista, a liberális és a konzervatív politikai ideológia mentén csoportosítható és ugyanígy három hasonló nagyságú szeletet képeznek a választók értékrendszerük, attitűdjeik alapján (Körösenyi [1998]). 1998-ban azonban a szélsőjobb oldali Magyar Igazság és Élet Pártja egy ciklus idejére bejutott a parlamentbe, miközben a jobboldal a baloldalt követve gyorsuló ütemben blokkosodott (Angelusz-Tardos [2000]), a liberális centrum pedig mindinkább kiürült. 2002-től már a jobboldalnak is van egy nagy pártja a parlamentben, a Fidesz - Magyar Polgári Párt (2003-tól Szövetség) - a jelenlegi tendencia alapján akár a kisebb parlamenti pártok által sem 'zavart' kétpártrendszer is létre jöhet.

A kilencvenes évek közepén a Körösenyi András által felvetett vallásos-szekuláris, nómenklátúra-antikommunista és vidék-város törésvonal-elmélet (Körösenyi [1998]) komoly vitát váltott ki a politikatudomány művelői között: az ellenérvek szerint „[a] törésvonalnak ez a koncepciója elsősorban a rendszerváltás pártartikulációjában és vezetői-tagsági összetételében tűnik empirikusan igazolhatónak” (Hülvely [2002] p. 191), de nem magyarázza meg a választói magatartás valóságos tendenciáit. Hülvely István megfogalmazása értelmében ugyanis a magyar politikai kultúra második világháború utáni sajátos modernizációja nyomán csak „szekularizált” politikai pártok tudják tartósan sikeresen megszólítani az állampolgárok többségét. A 2002-es parlamenti választások két fordulójának közötti tömeges 'vallásos' érzelmek felszínre törése és a jobboldali mozgalmi politizálás átmeneti sikere azóta némileg megkérdőjelezte ennek a megállapításnak a meggyőző erejét.

Ami a szervezeti és politikai megújulást illeti, a magyarországi rendszerváltó pártok közül a Szabad Demokraták Szövetségének belső küzdelmei mindig a pártelnök személyének megválasztása körül kulminálódtak. Először is, amikor Tölgyessy Péter az 1991 végén még önálló tényezőnek számító és sikeresen mozgósított tagság támogatásának köszönhette elnökké választását az első pártelnök, Kis János lemondása nyomán. A régi disszidentekből álló 'kemény mag' egy év múlva Pető Iván révén revansot vett a régi elittel szemben fellázadt Tölgyessyn a párt küldöttgyűlésén²¹. Másodszor pedig 2000-ben, amikor Demszky Gábor szakított társai többségével, Magyar Bálint azonnal lemondott, majd a Fodor Gábort jelölő 'ellenállókkal' szemben a párt megerősödésében - Fodorék szerint „a csodában” - reménykedő tagság szavazatai

segítségével Demszky meg is nyerte a belső vetélkedést. 'Frontálisan' konfrontálódó stílusa azonban megnövelte ellenzékének létszámát: hamarosan erős koalíció formálódott a párteliten belül, amelynek nyomása alatt Demszky jóval mandátumának lejártá előtt lemondott pártelnöki tisztségéről és Kuncze Gábor 2001-ben vetélytárs nélkül szerezte meg újra a pozíciót. Harmadszor, amikor a párton belüli szövetségesek csapatmunkája a 2002-es választási kampányt követően felbomlott; a belső kohézió már a szocialistákkal folytatott koalíciós tárgyalások során meggyengült és hamarosan ismét kitört a belviszály. Az önállóbb és karakteresebb politizálást követelő kisebbségi csoport egyik képviselője, Bauer Tamás azonban 2003. elején alulmaradt a posztján megerősített Kunczéval szemben és még a pártvezetés tagjának sem választották meg²².

Az SZDSZ régi vezető garnitúrája és a nemzeti kerekasztal-tárgyalások során az ismert szabad demokraták közé emelkedő Tölgyessy Péter között kiobbant ellentéteket sokféleképpen értelmezték. Kis János szerint egyáltalán nem volt természetes, hogy Tölgyessy „a saját pártjában semmilyen testülettel ne tárgyaljon arról, amiről Antall-lal és Kónyával beszél, s hogy vezető társai számára is rendre akkor derüljön ki, miben egyezett meg – ellenzéki frakcióvezetőként - a miniszterelnökkel és a vezető kormánypárt frakcióvezetőjével, amikor megmondta a képviselőknek, hogy mi következik a megállapodásból” (Kis [2000] p. 50). A konfliktust Tölgyessy is ugyanebből a konfliktusból eredeztette: „Azért távolítottak el frakcióvezetői tisztekből, mert mint egy képviselőtársam megjegyezte, azt hittem, én vezethetem a párt parlamenti csoportját s nem a parlamenten kívüli pártelnök²³”, márpedig az országgyűlési frakcióban „megformálódni látszott az alapítók által csak korlátozottan ellenőrizhető vezetési központ” (Tölgyessy [1999] pp. 88 és 203). Amikor Tölgyessy egy év múlva versenybe szállt a pártelnöki posztért, az egykori demokratikus ellenzékiek többsége elfogadhatatlannak tekintette, hogy a párt vezetője ne saját köreiből kerüljön ki. Tölgyessy 1992-ben erről úgy nyilatkozott, hogy „van egy hatalmi igény, amely szerint csak a másik irány lehet a meghatározó az SZDSZ-ben” (Tölgyessy [1999] p. 92). Kis Jánossal mindazonáltal „[a]z alapértékekben egyetértünk.... Nagyon sok stratégiai és taktikai ügyben volt köztünk ellentét. Biztos, hogy ezek személyes ellentétté is váltak az idők folyamán” (Tölgyessy [1999] p. 81).

²¹ Pető lemondását négy és fél esztendővel később a folyamatos népszerűségvesztés, Kuncze Gáborét pedig a súlyos választási vereség indokolta 1998-ban, de egyik esetben sem történt markáns változás a pártot irányító domináns frakció összetételét tekintve.

²² Az ügyvivői testületen belül viszont szinte kiegyenlítődtek az erőviszonyok a Fodor-vezette pártellenzék, illetve a Kuncze-Magyar-Pető hármas és követőik között.

²³ Kis János ugyanis nem vállalt parlamenti képviselőséget.

Most is felvetődik a klasszikus kérdés: mi volt előbb, a személyes ellenszenv kifejlődése, az erős egyéniségek ütközése, netán az 'egyszerű' munkahelyi-hatásköri – azaz a belső hatalmi viszonyokat érintő – vita vagy az ideológiai szakadás és a politikai alternatíva megjelenése? Tamás Gáspár Miklós eleinte még úgy vélte, „[n]em igaz az, hogy Tölgyessy valamiképp 'kevésbé' liberális lenne, mint Kis János vagy e sorok írója, vagy hogy közelebb állna az MDF-hez, mint bármelyikünk. Ez közönséges rágalom. Ideiglenes vesztés pozíciójában azonban Tölgyessy – teljesen jóhiszeműen – a párt tagságához fordult támogatásért... Tölgyessy nem politikai nézeteiben – amelyek néhány sallangtól eltekintve azonosak a mostani pártvezetés politikájával – fordította maga ellen a liberális értelmiséget és a liberális politikusokat nemcsak az SZDSZ-ben, hanem azáltal, hogy megtestesíti jelenlegi támogatóinak a modern liberális politikától idegen, fenyegető szellemet” (Tamás [1994] pp. 322-323)²⁴. Pető Iván pedig azt nyilatkozta: „Én semmilyen politikai pozíció megszerzése érdekében nem fogadtam volna el olyan támogatásokat, amilyeneket ő elfogadott” (Pető [2000a] p. 321). Vagyis a régi pártvezetés és a tagság aktivista, radikális része között a kulturális és ideológiai szakadék a megváltozott politikai helyzetben elmélyült, amit úgyis értelmezhetünk, hogy a vezetők nem tudták a szervezet kulcsterületeit ellenőrzésük alatt tartani, ez pedig korlátozta önálló politikai mozgásterüket. A kialakult bizonytalanságot használhatta fel a marginalizálódott pártpolitikus arra, hogy sikeres belső kampányt folytasson.

Kis János Kőszeg Ferencsel vitázva azonban a világnézeti különbségeket hangsúlyozta: Tölgyessy „1991 őszén, elnökválasztási kampánya során került összeütközésbe az SZDSZ ideológiai hagyományaival” (Kis [2000] p. 50). Mégpedig azért, mert a párt eszmevilágának négy tartópilléréből - melyek a demokratikus jogállam, a kapitalista piacgazdaság, az emberi jogok és a magyar progresszió -, csak az első kettő képviselője volt számára „evidencia”. Vitapartnere, Kőszeg ezzel szemben azt állította, „[a]z 1991-es elnökválasztási kampányban az SZDSZ hagyományos vezetése azt igyekezett igazolni, hogy a két irányzat között lényeges elvi, politikai különbségek vannak” (Kőszeg [2000b] p. 28), amit sem Tölgyessy „szabadelvű néppárt” jelszava, sem az egyházakkal, sem a párt 'patriotizmusával' kapcsolatban kifejtett új javaslatok nem bizonyítottak meggyőzően. Maga Tölgyessy úgy érezte, hogy az első elnökválasztási kampányban „a másik oldal a különbségeket hisztérikusan felnagyította” (idézi Kőszeg [2000b] p. 29). Nem maradt adós a válasszal: „Van egy eszmei-ideológiai szinten tapasztalható különbözőség. Én egy gyakorlatias középpártot szeretnék. Vannak

²⁴ Tölgyessy Péter évekkel később így látta: „A fővárosi lebegő értelmiség zárt szubkultúrája egyformán különbözött a nyugat-dunántúli orvos vagy a budapesti kétkezi munkás világtól. A demokratikus

az SZDSZ-ben olyanok, akik esetenként már-már doktriner módon végletekig viszik a liberalizmust. Valahogy úgy, ahogy annak idején a polgári radikálisok tették” (Tölgyessy [1999] p. 95). Másrészt úgy érezte, hogy „[a] parlamenti frakcióban valamelyest többségben lévő alapító elit egész évben rendkívüli energiával dolgozott a reváns”, miközben „a pártszakadás rémével riogatott” (Tölgyessy [1999] pp. 205 és 93). Pető arról beszélt egyik interjújában, hogy ennek nem volt reális veszélye, sőt mivel többen nem vállalták az ügyvivő testületi tagságot²⁵, Tölgyessyék „felhatalmazást” kaptak programjuk megvalósításához (Pető [2000a] p. 288) - az együttműködő stratégia lehetőségéről ezúttal nem esett szó.

Az ellentét Tölgyessy és ellenfelei között - Kőszeg írását interpretálva - eleinte retorikai jellegű lehetett a gyakorlatilag még azonos célkitűzések mellett, noha a politikai attitűdbeli eltérések kezdtek kikristályosodni. Pető Iván szerint „a politikában létezik személyes rivalizálás, vannak egyéni ambíciók, amelyek akkor képviselhetők hatékonyan - megint jelezni szeretném, hogy ebben vannak tudatos és nem tudatos elemek -, ha ezeknek politikai látszatot teremtenek a szereplők” (Pető [2000a] p. 288). A következő évek eseményeinek belső logikája a divergáló tendenciákat erősítette: Tölgyessy veresége után a pártvezetés többségének nézeteit vitatva továbbra sem lelkesedett a chartás együttműködésért, „az antifasiszta koalícióért” és hibának tartotta a szocialisták megerősödésének negligálását, illetve nem változtatta meg korábbi véleményét az MDF-fel kapcsolatban: „Fájdalmasnak tartom, hogy a magyar közélet kettéhasadni látszik. Nem hiszem ugyanis, hogy a kormánytöbbség pártjaiban ne lennének olyanok, akik modern, polgárosult Magyarországot akarnának” (Tölgyessy [1999] p. 91). A fejlemények utólag, különösen Tölgyessy 1996-ban bekövetkezett távozása következtében²⁶ látszólag igazolták azokat az állításokat, hogy már a kilencvenes évek legelején jelentős ideológiai nézetkülönbségek feszültek az SZDSZ-en belül - vagy ezek a kijelentések csupán önbeteljesítő próféciaivá váltak? Mindazonáltal Kőszeg értelmezésében - amit Kis János nem fogadott el -, az összezapásnak hosszú távon egyéb súlyos negatív hatásai is lettek: „Persze azokat a radi-szadistákat, akik az SZDSZ-ben csalódva a MIÉP-be masíroztak át, aligha lehetett volna az SZDSZ-en belül kezelni. A Tölgyessy leváltását követő tisztogatás azonban túlterjedt a kvázi-MIÉP-

---

ellenzék tagjai szorongva néztek alaposan megváltozott pártjukra” (Tölgyessy [1999] p. 25).

²⁵ A Tölgyessy-vezette ügyvivő testületben a régi ellenzékiek közül csak Solt Ottilia vállalt funkciót.

²⁶ Tölgyessy 1994-ben ellenezte a parlamentben abszolút többséget szerzett szocialistákkal kötendő koalíciót, két év múlva pedig kilépett az SZDSZ-ből, majd 1998-ban és 2002-ben a Fidesz – Magyar Polgári Párt színeiben lett ismét képviselő. Politikai publicisztikájában ugyanakkor gyakran bírálja Orbán Viktor politikáját.

eseken. Eredményeképpen olyan homogén SZDSZ jött létre, hogy az 1998-as választási vereség után a liberális pártban nem maradt vezetési alternatíva” (Köszeg [2000b] p. 30).

A másik látványos hatalmi küzdelem 2000-ben robbant ki a szabad demokraták elitjén belül. Demszky Gábor az 1998-as választásokat követően Magyar Bálinttal és Kuncze Gáborral együtt tagja volt az SZDSZ legbefolyásosabb csúcspolitikus körének, triumvirátusának. Budapesti főpolgármesterként ugyanakkor távol maradt a mindennapi pártpolitikától és mindinkább a pártvezetést kezdte okolni a közvélemény-kutatások szerint állandósult rendkívül alacsony népszerűségi mutatókért. A szakadás ezúttal a régi demokratikus ellenzéken belül is bekövetkezett: Rajk László és Haraszi Miklós Demszky csapatához tartoztak, míg az 1996 óta háttérbe húzódott Kis János, illetve a pártból szervezeti értelemben kilépő Tamás Gáspár Miklós informálisan Fodort támogatták. Az elnökválasztási kampányt alapvetően ideológiai és stratégiai természetű nyilvános vita jellemezte. Miközben Demszky is mindenekelőtt az Orbán-kormány leváltására törekedett, keményen támadta a szocialisták világszemléletét és politikai „mutyizásait”, a kétpártrendszer kialakulásának ellenszeréül pedig az MSZP-ről ’leváló’ harmadik erőként kívánta volna megjeleníteni az SZDSZ-t. Fodor ellenoffenzívájában a Fidesszel szembeni túlzott engedékenységgel vádolta Demszkyt, azt állítván, hogy a nem létező politikai centrum meghódítása képtelenség, egyben értelmiségellenességet, illetve a szervezeten belüli központosító törekvéseket vetett Demszky szemére. Az új pártelnököt ötleteinek megvalósításában a belső pártfórumokon, mindenekelőtt az Országos Tanács ülésein igyekezett a pártellenzék megakadályozni, illetve liberális értelmiségiek rendszeresen támadták Demszkyt a sajtóban - egészen lemondásáig.

A Tölgyessy-sztorival kapcsolatos egymásnak ellentmondó értékelések és visszaemlékezések ellenére a Demszky-fejezettel együtt már néhány általánosítható hipotézis megfogalmazható. Először is, hatalmi vákuumban, válsághelyzetben, a párttagságra támaszkodva vezető posztra került pártelnököknek kevés az esélye pozíciója tartós megőrzésére (nem karizmatikus párt esetén), amennyiben a párteliten belül nem tudja a maga számára kedvezően átalakítani az erőviszonyokat. Másodszor, a párton belüli konfliktus ugyan aligha csupán a koncepcionális kérdések körül alakul ki, de a küzdelem éleződésével megnő az elvi jelentőségű, vagy annak tetsző nézetkülönbségek jelentősége. A belharcokba keveredett vezetők számára segítség, illetve presztízskérdés, ha az ellentéteket ideológiai síkra tudják terelni: az elvi vita még mindig elfogadhatóbb a tagság és a széles közvélemény előtt, mint a pusztán személyes rivalizálás. Harmadszor, az eliten és általában a szervezeten belüli konfliktuskezelés mechanizmusainak hiánya reprodukálhatja - akár más szereplőkkel - az összezapásokat, ami hosszabb távon

komolyabb problémákat is okozhat a párt számára, mint az éppen aktuális 'végső belső harc' személyi és ideológiai végkifejlete.

II. RÉSZ: A FIDESZ POLITIKAI FORDULATA

A Fiatal Demokraták Szövetsége megszületésétől kezdve az érdeklődés középpontjában állt. Színre lépése elválaszthatatlan volt a Kádár-rendszer hanyatlásától, illetve általában a közép- és kelet-európai kommunista berendezkedések megropppanásának folyamatától. A magyarországi pártállam puhuló politikai viszonyai közepette az 1988. március 30-án megalakult Fiatal Demokraták Szövetsége fennmaradásának, 'túlélésének' kérdése túlmutatott a Kommunista Ifjúsági Szövetség monopóliumát megtörő új ifjúsági politikai szervezet önnön jelentőségén: "[a] magyar politikai rendszer demokratikus jellegéről van szó" (Bozóki 1992:45), fogalmaztak a Fidesz szóvivői. A Fidesz indulása összefonódott a magyarországi ancien regime bukásának történetével, a demokratikus politikai átmenet történelmi jelentőségű eseményeivel; a többi 'alulról' kezdeményezett politikai tömörülés és az Ellenzéki Kerekasztal megalakulásával, az állampárttal folytatott tárgyalásokkal, az ellenzéki szervezetek közötti törésvonalak megjelenésével, a 'négyigenes' népszavazással és az első szabad parlamenti választásokkal, általában tehát a rendszerváltás győzelmével és fokozatos intézményesülésével. Az 1990-es parlamenti megmérettetésen a liberális irányultságú politikai párttá fejlődött Fidesz a pártlistákra leadott szavazatok kilenc százalékát szerezte meg, két egyéni választóközterben is győzött (Pápán Kövér László az SZDSZ-szel közös jelöltként); összesen pedig huszonkét képviselőt küldhetett a Tisztelt Házba. A konzervatív kománykoalícióval szemben politizálva az őszi önkormányzati választásokon a Fidesz jelentős sikereket ért el, majd a két másik ellenzéki pártot biztosan megelőzve 1991. nyarán az ország legnépszerűbb politikai erejévé vált. Ezt a magas támogatottságot mérték a közvéleménykutatók 1993. tavaszán is, amikor a Fiatal Demokraták Szövetségének kongresszusán eltörölték a szervezeti tagság feltételének számító 35 éves felső korhatárt a párt generációs jellegének megszüntetése érdekében és megválasztották az első pártelnököt Orbán Viktor személyében. A 'sikersztori' beteljesülését az 1994-es választásokon való meggyőző szereplés - a hivatalos célkitűzés értelmében a parlamenti mandátumok számának minimum megháromszorozása - és a liberális pártok dominálta új kormány megalakulása hozhatta volna meg, ám a Fidesznek végül be kellett érnie a súlyos kudarcnak minősülő hét százalékos pártlistás eredménnyel és az ellenzéki szerep prolongálásával.

A választási vereséget mindenekelőtt a párt kezdődő politikai fordulata okozta, amit Orbán és a párt 'főideológusa', az 1993. tavaszán a többség szavazataival parlamenti frakcióvezetővé választott Kövér László irányította mainstream szárny készítette elő és hajtott végre. A Fideszen belüli változások egyformán érintették a szervezeti viszonyokat, a párt ideológiáját, belső politikai kultúráját és külső szövetségesi rendszerét - a párvezetés és a tagság kollektív identitását. A politikai irányvonal körüli vita és a szervezeten belüli személyi rivalizálás kiélezte és a nyilvánosság előtt is világossá tette a pártelit súlyos megosztottságát: Fodor Gábor 1993. őszén a kisebbségi irányzathoz tartozó politikusok támogatásával sikertelenül szállt harcba Szájer Józseffel szemben a második legfontosabb poszt, az Országos Választmány elnökének tisztségének megnyeréséért, majd kilépett a szervezetből.

A pártellenzék tagjainak távozását és a választások okozta sokkot átvészelve a vezetők fokozatosan 'normalizálták' a szervezeti viszonyokat és megerősödött Orbán 'párton belüli vezető szerepe'. A következő nyolc-kilenc esztendő során a politika hullámai hol ismét a magasba dobták, hol mélyebbre rántották a pártot. A Fidesz – Magyar Polgári Párt 1995-ös átszervezése, majd győzelme az 1998-as parlamenti választásokon, a jobboldali pártokkal közös négy éves koalíciós kormányzás, a konzervatív pártok nemzetközi családjába való átjelentkezés az ezredfordulón, illetve 2002-től ismét ellenzéki szerep az országgyűlésben, a tömeges hátszínre lépést jelentő polgári körök mozgalmi politizálása, végül a Fidesz - Magyar Polgári Szövetség 2003-as újjáalakulása jelezték ennek a változatos korszaknak a fontosabb állomásait - ha tetszik, az 1992. és 1994. között megkezdett politikai fordulat részben várható, illetve előre ki nem számítható következményeit.

1. A Fidesz kulturális és politikai identitása

Kétségtelen, hogy a politikai szervezetek létrejöttének körülményei közül a kezdeményezők személyiségjegyei és motivációi, illetve a külvilág első barátságos vagy ellenséges reakciói messzemenő következményekkel járnak a tömörülés későbbi történetére nézve. Az alapítók általában nem minden előzmény nélkül 'robbannak be' a politikai életbe: magukkal hozzák múltbéli tapasztalataikat, sikereiket és sérelmeiket, hit- és értékrendszerüket, szocializációs élményeiket és egymás iránti érzelmeiket. Közös politikai kultúrájuk és ideológiájuk erősen rányomja bélyegét a szervezet életének kezdeti időszakára. Az alapítók egykori 'gyökereinek' kutatása mindazonáltal veszélyes terep. A vizsgálódás egyrészt könnyen átcsaphat eredetmítosz-gyártásba, ami a politikai

küzdelmekben éppen aktuálisan hasznosnak vélt identitáspolitikai megfontolások számára szolgálhat adalékkul. Másrészt olcsó megoldás felé vezet az a misztifikáló megközelítés is, amely arra a végkövetkeztetésre jut, hogy az indulás ezen rejtett dimenziói előre behatárolták a fejlődés lehetséges irányát és meg is magyarázzák a szervezet vezetőinek későbbi viselkedésének okait.

1.1. Ifjúság és politika

A Fidesz a nemzetközi szakirodalom szempontjából szokatlan képződményként lépett a politika színpadára: alapítói és vezetői mindenekelőtt fiatal emberek voltak. Bár ifjúsági politikai szervezatként jött létre, a Fidesz irányítói a kezdetektől fogva nem csupán a korlátozottabb lehetőségeket biztosító generációs politizálásban gondolkodtak.²⁷ A politikai átmenet időszakában a szervezet a többi friss 'alternatív' - tehát a pártállami kereteken kívül született - csoportosulás egyenrangú, 'felnőtt' partnereként viselkedett az Ellenzéki Kerekasztal megbeszélésein és érvelt a belső vitákban, illetve harcolt az állampárttal folytatott tárgyalásokon. Az első szabad parlamenti választás előtti kampányban ugyanakkor a konvenciókkal szembeni 'alternatív' szubkultúrájából merítve spontán módon felhasználta az ifjúság nyújtotta előnyöket, ami a tudatosan választott hármas - liberális, radikális, alternatív - imidzs részévé vált.²⁸ A híres 'csókos plakát', a Tessék választani! a kommunista gerontokráciával szemben fogalmazta meg a fiatal demokraták üdeségét, míg a Fidesz Press-ben, majd a párt által kiadott lapban, az 1989 őszén megjelent Magyar Narancsban az újjászervezett történelmi pártokat 'elaggott' vezetőikre utalva „Cavinton-pártoknak” csúfolták - a diktatúrát pedig 'rendszerzáró házibulival' búcsúztatták a fideszesek.

A 'dühöngő ifjúság' lázadó életérzésével magyarázható, hogy Magyarország múltjával, történelmi örökségével a Fidesz eleinte keveset foglalkozott és a többi rendszerváltó szervezettel ellentétben "a kommunizmus által már 'meg nem fertőzött' nemzedék nevében politizált", emlékeztetett Bozóki András (Petőcz [2001] p. 9). „A Fidesztől távol áll, hogy összekeverje a politikust a történésszel. Nekünk nincs különösebb hajlamunk a historizálásra”, mondta 1992-ben Orbán Viktor (Kéri [1994] p. 180). A Fidesznek "egyáltalán nincs történelmi érzéke", állapította meg Fehér Ferenc és

²⁷ „Nem akartunk a fiatalok kiscsapatja lenni, amely ha azt hallja, 'ifjúság', akkor hirtelen felébred minden parlamenti képviselője, ha meg másról van szó elbóbiskol”, nyilatkozta Orbán Viktor a parlamenti párttá vált Fidesz-mentalitásról (Kéri [1994] p. 91).

²⁸ A politikai fordulatot követően Áder János már csupán „imidzs-elemnek” nevezte a szervezet egykori alternativitását a Magyar Nemzet 1995. március 18-i számában. Orbán 1994-ben viszont még így fogalmazott: „a spontaneitást hangsúlyoznám, sőt továbbmegyek ennél: nem is volt más választásunk” (Kéri [1994] p. 55).

Heller Ágnes, de pszichológiai érzékükre támaszkodva azonnal hozzátették: “Természetesen ez a mesterkélt közöny elfojtott ellenséges érzületet táplál annak a nagy sorscsapásnak az emléke iránt, melyet a Történelem politikája gyermekkorukra mért” (Fehér-Heller [1994] p. 76). Az ártatlannak tartott nemzedék éppen ezért a választópolgárok hasonló életérzéséből fakadó potenciális proteszt-szavazatait sokáig magához vonzhatta. A Fidesz igyekezett pótolni a hiányosságot: eleinte Bibó István mellett a magyar liberális gondolat huszadik és főleg tizenkilencedik századi nagy alakjaira hivatkozott, ám Orbán még az 1994-es választások előtt ’engedményeket’ tett a konzervatív történelemszemlélet igényeinek (Szabó [1995] p. 23). Innen vezetett az út az „idegenszívű” és „kozopolita” kitételeket tartalmazó 1997. nyári zeneakadémiai beszédéhez: „[a] legsúlyosabb dolgok kimondásához Orbán a reformkor nagyjai mögé húzódik, tőlük vett idézeteket használ pajzsul és egyben fegyverül” (Debreczeni [2002] p. 324), majd a Fidesz-kormányzat ’barokkos’ múltfelfogásához (Papp [2001]) és a tudatos historizáláshoz, ami az 1956-os forradalom esetében Orbán 1994-es felfogásának, illetve 1997-es gondolatainak összevetésével azonnal kimutatható ((Debreczeni [2002] pp. 322-323).

A Fidesz ismertté vált politikusainak és szakértőinek fiatal életkora a kezdetekben legalább annyi hátrányt jelentett, mint előnyt. A dilemmát a kilencvenes évek elejének időközi parlamenti választásainak közepesen sikeres eredményei alapján leginkább az jelentette, hogy miképpen lehetne a polgárok politikai szimpátiáját valódi voksokra átváltani. A felső korhatár eltörlése és a párt parlamenti képviselőinek hagyományokat tisztelő, megváltozott öltözködése elsősorban a - természetes - választási ambíciókat szolgálta. Orbán Viktor pártelnök 1994-ben előkelő, biztos ’befutó’ pozíciót biztosított a Fidesz listáján idősebb, pártonkívüli ’húzóembereknek’, 1994. tavaszán pedig így válaszolt ’a generációs csapda’ veszélyeiről kérdező Kérinek Lászlónak: „Azt hiszem, egy-másfél évvel ezelőtt vált véglegessé, hogy kibújtunk ebből a csapdából. A kormánypártok rutinosan próbáltak beterelni bennünket ebbe a szerepbe. ’Ez egy korosztályos párt, nagyon fontos, hogy a fiatalokat is képviselje valaki’ - ilyeneket lehetett hallani. Ez a kvázi-KISZ-szerepbe való beszorítási kísérlet erős volt. Időnként az SZDSZ sem játszott ügyetlenül ezen a hangszeren. Ezt senkinek sem rovom fel, hiszen ez volt az érdekük’ (Kéri [1994] p. 93). Fodor Gábor egészen máshonnan közelített a kérdéshez Fidesz-tagként mondott legutolsó beszédében néhány hónappal korábban: „Megértem, hogy mindaz a keserűség és gyűlölet, amely itt összetorlódott az időben, reánk nem vonatkozott, mi sem vonatkoztattuk magunkra, mi lettünk hát az elvált szülők gyerekei, így hát mindazok, akiknek elégük volt a rettenetes

Magyarországból, a kompromisszágból, a morális csődből, az unalomig ismert árulásokból, mindazok, akiknek szükségük volt a reményre, semmi egyebet nem kellett hogy tegyenek, mint reánk kellett nézniük. Ott volt a Fidesz, a bezzeg-gyerek, aki minden bajból kimászik, mert fiatal és okos. Drága barátaim, ugye mind tudjuk, hogy mennyi bajunk is van ezzel a mítosszal. Leginkább az, hogy mítosz, amely szavazatokat ugyan hozhat, de nem sarkall kritikai elemzésre, ami, azt hiszem, mindennél fontosabb” (Fodor [1993d]).

Az 1994-es vereség drámai mértéke következtében a különböző magyarázatok között nem játszott döntő szerepet az a szempont, hogy „nyár felé tetőzött az ifjúsági probléma”²⁹, bár a hivatalos önértékelés szerint „[a] választások félúton érték a Fideszt: már nem volt az ifjúság pártja, és még nem volt néppárt” (Ellenzékből... [1994] p. 7). Vagyis az a kérdés örökre eldönthetetlen marad, hogy a pártnak - amennyiben nem lettek volna egyéb zavaró tényezők - mekkora lehetett volna a maximális támogatottsága vezetőinek harminc év körüli átlagéletkora mellett. Igaz, a Fidesz összeszűkülő szavazóbázisán belül a fiatalok aránya meglehetősen magas maradt, de a generáció egészét tekintve a győztes Magyar Szocialista Párt a választópolgárok ezen szegmensén belül is 'tarolni' tudott (Bokor [1995]). Ami viszont a magyar politikai elit viszonyait illeti, a Fidesz veresége mégis az új generációs politizálás ígéretének kudarcát jelentette (Stumpf [1994], illetve Gyurgyák [1994]). A korábbi stratégiai elképzeléssel szemben, amely kimondatlan célként meghatározó befolyást kívánt volna biztosítani a fiatal generáció képviselőinek a döntéshozó eliteken belül, a párt küldetésének ártértékelődésével a nemzedéki kötődés jelentősége elhalványult. A politikai fordulat logikájának megfelelően a Fidesz végképp 'megkomolyodott': 1994-től kezdve Orbán rendszeresen utalt arra, hogy a konzervatívabb világszemlélet a 'korral jár'. Ezzel tulajdonképpen a Fidesz jószándékú bírálóinak adott visszamenőleg igazat, akik a szervezet radikalizmusát „forrófejűségnek” titulálták 1989-ben³⁰, majd tiszta liberalizmusát amolyan naivitásnak tartották, abból a hétköznapi bölcsességből kiindulva, hogy az ember világnézete leginkább életkor-függő, ezért harminc éves koráig, de csak addig, szükségképpen 'forradalmár'. Kérdés, hogy akkor nem mégis Tina Rosenbergnek, a New York Times újságírójának volt-e igaza, amikor a Fidesz-Magyar Polgári Párt 1998-as választási sikerét követően felvetette: Orbán időközben talán túl „öreggő” vált a hatalomhoz - vagyis már nem eléggé liberális a kormányzáshoz (Rosenberg [1998]).

---

²⁹ Cseh Tamás-idézet.

1.2. Szakkollégisták és értelmiségiek

A Fidesz másik, az ifjúsághoz kapcsolódó és sokat emlegetett sajátossága, hogy az alapító nyilatkozatát aláíró 37 egyetemi és főiskolai hallgató, illetve fiatal diplomás mindegyike szakkollégista volt. A szervezetet létrehozó „régí gárda”, ahogy a később csatlakozók nevezték őket, ezekben a tanulásra és művelődésre szakosodott felsőoktatási intézményekben szerezte első komolyabb közéleti tapasztalatait és mélyebb intellektuális élményeit. A nyolcvanas évek közepére a szakkollégiumok tevékenysége mindinkább átpolitizálódott: a diákok vendégül láttak a Kádár-rendszert ’belülről’ bíráló reformértelmiségieket és ellenzéki szamizdat szerkesztőket, valamint a magyar ’56-os forradalom és a lengyelországi Szolidaritás-mozgalom történetéről szóló kurzusokat látogattak (Kéri [1994]). Szakmai programjaik és táboraik szervezése során, belső újságjaikba publikált cikkeik következményeképpen a bővülő budapesti mozgalomhoz tartozó Bibó István, Rajk László és Széchenyi István szakkollégium tagjai intézményi autonómiájukat és egyéni gondolatszabadságukat védve mind gyakrabban kerültek kisebb-nagyobb összetűzésbe a párt- és az állami vezetés képviselőivel (Pünkösti [1998-2003]). „A körök, klubok, szakkollégiumok mozgalma olyan, az intézményesített nyilvánosságtól elkülönített, egyre szélesedő ’másfeledik nyilvánosságot’ épített ki, melynek a befolyása közvetlenebb volt, mint az ellenzéké” (Wéber [1996] p. 10) . A jogászok szakkollégiuma 1987. novemberében Miszlivetz Ferenc vezetésével már nyíltan ellenzéki rendezvényt, Kelet-Nyugat Párbeszéd konferenciát tartott a hatóságok éberségét kijátszva (Bossányi [1989] pp. 92-103, illetve Petőcz [2001] p. 43).³¹

A szakkollégisták által működtetett önkormányzati rendszer, az intézményesült döntéshozatal szabályai és a belső viták lefolytatásának módszertana alapvető mintaként szolgált a Fidesz politikai kultúrájának kialakításában: „a szakkollégiumi és klubmozgalom volt az első igazi alternatív politikusképző, ahol a demokráciát ki lehetett próbálni”, nyilatkozta Kövér László (Richter [1990] p. 97). A Fiatal Demokraták Szövetségének megalakítása, a generációs önszerveződés programjának meghirdetése ugyanakkor kilépést jelentett a kollégiumi ’falak’ közül és nyitást az alapítók

³⁰ Vigh Károly a kifejezést a Fidesz-csoportok által szervezett 1989. június 15-i szovjetellenes tüntetéssel kapcsolatban használta, de alighanem a másnapi Orbán-beszédre is értette (Bozóki [1992] pp. 158-161).

³¹ Ami Pünkösti Árpád cikksorozatát illeti (Pünkösti [1998-2003]), az oknyomozás során a szerző mintha rendszeresen oda lyukadna ki, hogy Orbán és Kövér nyolcvanas évekbeli szakkollégista, majd különösen megalakuláskori fideszes radikalizmusa a felismert lehetőség és a tudatos stratégia terméke, miközben erre a magatartásra a politikai változások kivívása érdekében nem is lett volna már igazából szükség. Ebben a narratívában szinte reménytelenül és kibogozhatatlanul összekeverednek egymással a korszak fő- és mellékszereplői, a régi, konzervatív MSZMP-vezetők, az óvatos, de jószándékú hivatalnokok és pártfunkcionáriusok, a ’haladárok’ és a reformerek, párttagok és ellenzékiek, a gyávák és a bátrak.

korosztályához tartozó más körök és individuumok felé. “Üdítően előítélet-mentes nemzedéki útkeresés volt ez, amelyben nem számított, hogy ki honnan jött, bárkit szívesen fogadtak, ha részt akart venni a közös vállalkozásban”, írta Bozóki András és hasonlóan gondolt vissza a ’régi szép időkre’ Szelényi Zsuzsanna: „A Fideszben nagyszerű volt a nyitottság. A frissen belépők számára is adódott lehetőség, hogy a fórumokon kifejtsek a véleményüket, mód nyílt arra, hogy valamilyen műhelymunkában részt tudjanak venni” (Petőcz [2001] pp. 11 és 101). Az Ellenzéki Kerekasztal és az MSZMP közötti tárgyalásokon különösen a Fidesz Eper (később Szamóca) utca 56. nevű csoportjának értelmiségi-szakértő tagjai képviselték rendszeresen a Fideszt. A szervezetbe mindazonáltal nem csupán egyetemisták és fiatal értelmiségiek, hanem nagyon más kulturális hátterű, foglalkozású és felkészültségű ifjak; vidéken élők, középiskolások, munkások, anarchisták, bázisdemokraták és vallási csoportokhoz tartozók áramlottak, akik maguk is jelentős mértékben formálták a szervezet belső viszonyait. A Fidesz testületeiben a személyi összetétel kialakításában önmagában nem számított előnynek a korábbi dicsőség: az 1988. november 20. és 1989. október 15. között regnáló első országos választmány - ez volt a szervezet vezetőinek operatív testülete - titkos szavazással megválasztott összesen 15 tagjából mindössze öten voltak alapítók és rajtuk kívül senki másnak az útja nem valamelyik szakkollégiumon keresztül vezetett a szervezetbe³². A legbefolyásosabb vezetők többsége azért a régi gárdából került ki - az 1990-es választási kampány során három egykori alapító ’bibós’; Deutsch Tamás, Fodor Gábor és Orbán Viktor ’jelenítette meg’ a szervezetet. A parlamentbe bejutott huszonnégy képviselőnek pedig a fele ’büszkélkedhetett’ szakkollégiumi múlttal.

Mindazonáltal az őszi fővárosi önkormányzati választásokon az Eper utcai társaságból érkezett Ungár Klára lett a Fidesz listavezetője. A kilencvenes évek elején úgy látszott, a szélesedő generációs bázis és az általános társadalmi elismertség következtében az egykori alapító fideszesek végleg kinőtték az egykori szakkollégiumi ’kabátot’. Mint az intenzív belterjes csoportérettel és kölcsönösen erős személyes kötődésekkel rendelkező közösségek tagjai esetében megfigyelhető, a szakkollégiumi szubkultúra, a közösségi életmód vissza is tarthatta a többnyire vidékről érkezett diákokat a külvilággal való ismerkedéstől³³ - miközben a felzárkózás, a mobilitás, az

³² Deutsch Tamás, Fodor Gábor, Kövér László, Molnár Péter és Orbán Viktor. Igaz, Németh Zsolt és Szájer József 1988. őszétől egy évet külföldön töltött.

³³ „A szakkollégiumokról kialakított, egyértelműen pozitív mítosszal szemben ma már látható, hogy ezek nem feltétlenül a liberális demokrácia iskolái voltak. Megvolt bennük mindaz – például összefogás, élcsapatlódás és a kollégiumom kívüli világgal szemben definiált erős, kollektív identitás -, ami ellentétben a polgári létforma kellékeivel... Hiányzott a privátszféra, beszűkültek a szabad, kontrollálatlan individuális cselekvési lehetőségei” (Bozóki [2003] p. 468).

értelmiségivé válás útját egyengette. Fodor Gábor visszaemlékezésében érzékeltette, hogy az új környezetben kialakított egyéni magatartásmódok és társas reakciók igen különbözőek lehettek: „Kövért és Viktort, azt hiszem, nagyon zavarta, hogy vidékiek, és ebben egymásra is találtak. Fájtlalták, hogy középiskolás korukban sok mindenről lemaradtak, mert vidéken nem voltak olyan lehetőségek, mint a fővárosban. Erről többször beszélgettünk. Egy rossz attitűdöt erősítettek fel ezzel a vidékiséggel, amit később ideológiává növesztettek. Bezárkóztak a kollégiumba és szervezeti szabályzatokat próbáltak kitalálni. Én nem éreztem a hátrányát különösebben annak, hogy Gyöngyösön születtem, sőt: nem voltam bezárva a kollégiumba” (Petőcz [2001] p. 37-38).

Bozóki András kettős mobilitásról beszélt: „egyrészt elsőgenerációs értelmiségiként a kulturális polgárosodás, másrészt, vidékről a budapesti egyetemekre kerülve, egy új, nagyvárosi életformára való átállás. Ezzel párhuzamosan, a kor nyelvének, a demokrácia diskurzusának gyors elsajátítása, az összetartásra és ’új elit’-tudatra épülő szakkollégiumi miliő, a diktatúra gyors szétfoszlása és az abban való aktív részvétel mind azt erősítette ebben a társaságban, hogy erős összefogással, csapatszellemmel, nemzedéki szolidaritással minden akadály leküzdhető” (Bozóki [2003] p. 467) – korábbi, 1993. tavaszán publikált cikkében hasonló fejtegetései során még csak Orbánt, Ádert és Kövért emlegette (Bozóki [1996] p. 54). Bozóki mintha elfogadta volna Kövér László egyoldalú önértelmezését: a Fidesz „a szakkollégiumi mozgalomból előbújva sokkal inkább egy vidéki, elsőgenerációs értelmiségi réteg” (Kövér [1993a]. A Bibó Szakkollégium belső légkörére mindenesetre nem volt jellemző a kizárólag falusi-vidéki származásúakat befogadó ’narodnyik’ ideológia - az alapító fideszesek közül jónéhányan Budapesten születtek³⁴ -; a felvételin inkább elitista-meritokrata szempontokat igyekeztek érvényesíteni³⁵. Mindez azért fontos, mert a szakkollégiumi szocializációs élményekkel, illetve a vidéki származással és az első generációs értelmiségi lét nehézségeivel sokan hozták összefüggésbe a többségi vezetők által utóbb levezényelt pártpolitikai fordulatot. Ebből a megközelítésből már-már szükségszerű fejleménynek tűnik ’az alcsútdobozi fiú’ összeütközése a Fideszen belül ’többgenerációs’ értelmiségi háttérrel rendelkező társaival, illetve a fővárosi vezető intellektuelekkel és pártjukkal, a Szabad Demokraták Szövetségével. Kowalik Tamás elemzése nem igazolta, hogy az 1993-94-ben a pártban maradó és a pártot elhagyó

³⁴ Így Deutsch, Németh, Molnár.

³⁵ „A kollégium egykori tagjai közül ma sokan úgy érzik, hogy a későbbi politikai konfliktusok előképe már az idő tájt kirajzolódott, a többség viszont nem akarja a bohém, de dolgozó diákevekbe belemagyarázni a későbbi ellentéteket”, írta a HVG (Schweitzer [2002]).

parlamenti képviselőket tekintve meghatározó lett volna a vidéki-budapesti származás vagy az értelmiségi szülői háttér – ráadásul Kövér Kászló és Áder János kivételével az összes frakciótag legalább másodgenerációs értelmiségi volt (Kowalik [1995])³⁶.

Nem árt tehát a visszafogottság annak a népszerű oksági láncolatnak a megítélésében, amely Orbán fejlődéstörténetét így ábrázolja: falusi származás – feltörekvő ambíciók és agresszív személyiségjegyek – városi és értelmiségi ellenséges környezet – szakkollégiumi szocializáció - politikai radikalizmus - (ál)liberális eltévelyedés - vidéki-konzervatív világszemlélet³⁷. A sajátos egyéniség és habitus természetesen számíthatott, különösen Kövér esetében³⁸ abban, hogy a konfliktusok következtében egyrészt befelé fordult, másrészt agresszívabb lett a külvilággal szemben, majd identitáskeresése során egyre kevésbé előre, hanem hátrafelé tájékozódott. Az óvatosság azonban ismét indokolt: “Mindannyian jól ismerjük a mindennapi tudás ‘naív pszichológiájának’ effajta kauzális sémáit: az alacsony emberek diktatori hajlamokkal kompenzálják kicsinységüket; a szokatlan és ritka vörös hajsza gyanakvásra ad okot; a magas homlok mögött nagy ész lappang”, másrészt „mások viselkedésének magyarázatában rendre túlbecsüljük a belső diszpozíciók (jó vagy rossz szándékok, intenciók, hajlamok és karaktervonások) szerepét, és alábecsüljük az olykor kényszerítő erejű helyzeti tényezőket” (Pataki [1993] p. 115).

Kövért és Orbánt mindazonáltal aligha predesztinálta önmagában életük szakkollégista időszaka, illetve rendkívül gyorsan felfelé ívelő társadalmi mobilitásuk arra, hogy későbbi pályafutásuk során élesen szembeforduljanak a liberalizmussal és a konzervatív politikai tábor vezető pártjává alakítsák át a Fideszt.³⁹ Ellenkezőleg: inkább a saját táborukon belüli politikai konfrontálódásaik, majd egyre keserűbb személyes sérelmeik vezették őket, illetve követőiket a régi gyökerek újrafelfedezéséhez. Orbán még 1994-ben is bizonytalanul fogalmazta meg azt a tézist, hogy „a nem elmenni,

³⁶ A sémákba nem nagyon illik bele, hogy a Fidesz majdani elnöke már Székesfehérvárott járt gimnáziumba, mégpedig az ország legjobb középiskoláinak egyikébe, illetve Orbán szülei - a család szűkös anyagi helyzete ellenére, felnőtt fejjel - diplomát szereztek (Kéri [1994] p. 13). Deutsch Tamás így nyilatkozott 1989-ben saját háttéréről: „Szüleim az átlag magyar középtermiségi családok szintjén politizáltak. Mind a ketten tagjai az MSZMP-nek, de nem kommunisták” (Bozóki [1992] p. 214).

³⁷ Ez például dr. Kende Péter [2002] könyvének körülbelüli olvasata.

³⁸ Kövér László esetében a moralizáló hajlam keveredett feltámadó kisebbségi érzésekkel. Fodor Gábor visszaemlékezése szerint Kövér a szakkollégiumban „sokszor nagyon rossz kedvvel nézte a világot. Olyan *mindenkit utálok, és magamat is utálok* típus volt. Igazából a közösségi problémák érdekelték, és a világot rossz emberekre és jó emberekre osztotta fel, fekete-fehér alapon (jók alig voltak)”. Rám 1993-ban a frakcióvezetővé választása előtti vitában elejtett közlése tett maradandó hatást: „én is tudok késsel-villával enni”, reagált az őt ért bírálatokra (Petőcz [2001] p. 37 és 276).

³⁹ Eljátszhatunk azzal a meglepő gondolattal is, amit Fodor Gábor vetett fel a szakkollégista Orbánt jellemezve: „Orbán Viktorban akkoriban leginkább egy nagyon tehetséges szakszervezeti vezér lakozott. A dolgozatát a lengyel Szolidaritásról írta, és a munkás-önszerveződés érdekelt elsősorban. Szerintem a sors sodorta egészen furra pályára, mert ösztöneit és habitusát tekintve hozzá nem a konzervatív, hanem a szocialista népvész szerepe illett volna” (Petőcz [2001] p. 38).

vállalni, amit kell, és itthon maradni, ez meghatározó a vidékről jöttek gondolkodásmódjára a Bibó Kollégiumban is” (Kéri [1994] p. 86)⁴⁰. Az ösztönös visszatekintés ugyanakkor a ’családtörténet’ és a fejlődéstörténet újraértelmezését-eltorzítását jelentette: mind tudatosabban ’mazzolást ki’ a Fidesz új eredetmítoszához szükséges és a megváltozott pártidentitáshoz illeszkedő eseményeket, elemeket Orbán gyerekkorából és közelmúltjából. Kövér László 1999-ben a tíz évvel azelőtti szervezetet már úgy jellemezte, mint amely a „vesztenivaló nélküli” radikális fiatalokat képviselte.⁴¹ Az átfestés mindenestre meglepően meggyőzőre sikeredett: a Fiatal Demokraták Szövetsége már Petőcz György szerint is “minden ideológiai és politikai tartalmat megelőzően alapvetően a kívülről jöttek és gyökértelenek önszerveződési egylete, pártja” volt (Petőcz [2002] p. 234-235). Ezzel a romantikus leírással ellentétben az elit-szakkollégisták – ha most még egy pillanatra zárójelbe tesszük a Fideszhez gyorsan csatlakozott többi fiatal sokféle kulturális indíttatását – évekig magas színvonalon szerkesztették a Századvég című folyóiratot, illetve a Szakkollégiumi Értesítőt, az új ifjúsági politikai szervezet megalakításakor pedig jelentős értelmiségi kapcsolati hálójával rendelkeztek.⁴² Bozóki magát a Fideszt - joggal - „értelmiségi-félértelmiségi” alakulatnak tekintette: „elsősorban arra utalunk, hogy bár a Fidesz magva a legmagasabb egyetemi képzésben részesült – sőt, többen közülük nyugati egyetemeken is tanulhattak – mégis, a társaság zömének alapvetően nem volt ideje az értelmiségi szerepre szocializálódni: az egyetem padsoraiból kikerülve egyenesen a politikába lépett át” (Bozóki [2003] p. 312).⁴³

⁴⁰ Miniszterelnökként már arról beszélt egy TV-interjúban, a vidéki embereknek az a jellegzetessége, hogy ’két lábbal’ járnak a földön.

⁴¹ Magyar Nemzet, 1999. március 13. Amennyiben Kövérnél a hangsúly a képviselet szón volt, akkor az állítást (a Fidesz támogatóinak vagy talán tagságának anyagi helyzetéről, esetleg általános beállítódottságáról) nem igazán lehet bizonyítani. Ideológiai radikalizmust amúgy pedig sok minden kiválthat – például erkölcsi felháborodás. Hacsak nem arról a közhangulatról van szó Kövérnél, amely a mindenkori fiatalságról tételezi fel azt, hogy ’biztos azért megy ki tüntetni, mert még nincs mit veszítenie’. A gondolat egyébként Bozóki Andrásnál is szerepelt, de egyértelműen magukra a fideszesekre vonatkoztatva és a következő kitételrel: „az egyetemről való eltávolítás veszélyén túl” (Bozóki [2003] p. 154). Ennél nagyobb kockázatvállalást a későbbi életpálya egésze szempontjából a puha diktatúra körülményei között ugyanakkor nehéz elképzelni, habár 1988. áprilisában a Fidesz-kezdeményezők várható öröktörvényéről is hírek terjedtek el – a hatósági figyelmeztetés nyomán az egyik alapító (átmenetileg) kilépett a szervezetből. Valójában ekkor már a későbbi fontosabb politikusok közül többen be is fejezték az egyetemet és meg is házasodtak – vesztenivalójuk nem különbözött a náluk idősebb ellenzékiekétől.

⁴² A Fidesz megalakulása után azonnal nemzetközi sajtótájékoztatót tartott ellenzéki kapcsolataik, így Haraszti Miklós segítségével kérve.

⁴³ Aztán mégis áttért az első- és másodgenerációs értelmiségi lét fontosságára, ami pedig csak Kövér László, Áder János és félig-meddig Orbán Viktor esetében igaz. Bozóki tévesen általánosított, amikor azt írta, hogy a fideszesek [l]eginkább a második világháború utáni ’fényes szellemek’ nemzedékére hasonlítottak, azzal a különbséggel, hogy amit elértek, nem felülről történő ’kiemeléssel’, hanem a maguk erejéből érték el” (Bozóki [2003] p. 312). Kövér László egyébként nem lelkesedett a népi kollégista mozgalomért: „úgy gondoljuk, a jelenkori magyar történelem nem is a NÉKOSZ-szal és nem is a reformkommunistákkal kezdődött - szerencsére”, írta (Bozóki [1992] p. 165).

1.3. A belga ideológia

Az ifjúsági szubkultúra jellegzetességei és az alapító fideszesek szakkollégiumi neveltetése mellett a Fidesz-jelenség harmadik és egyben legfontosabb nemzedéki sajátosságának a szervezet kulturális identitását kifejező „belga” ideológiát tekinthetjük. A Fiatal Demokraták Szövetsége saját generációs megközelítésében ’atavisztikusnak’ tartotta a népi-urbánus ellentétet és a kezdetektől fogva az értelmiségi ’törzsi háború’, a „flamandok” és a „vallonok” közötti ’ösi’ viszály meghaladására törekedett. A belga ideológia a Fidesz értékrendjének és liberalizmusának nyitottságát, sőt, ’káderpolitikájának’ befogadó jellegét is jelképezte: új, önálló kulturális azonosságtudatot nyújtott a párt tagjainak és a velük rokonszenvezőknek. „Polcainkon békében megfér egymás mellett Arany János, Mrožek és Esterházy, a Muzsikás együttes és Tina Turner”, mondta 1992-es pécsi kongresszusi beszédében Orbán Viktor (Kéri [1994] p. 181).

A kultúrharc elutasításán túl pártpolitikai értelemben „az elvált szülők gyermeke” szlogen pedig azt fejezte ki, hogy a demokratikus átmenet hajnalán a Fidesz elismerte: az idősebb generációk két nagy rendszerváltó csoportosulása, a Magyar Demokrata Fórum és a Szabad Demokraták Szövetsége egyaránt pozitív szerepet játszott a pártállammal szembeni küzdelemben. „Mindent megtettünk azért, hogy az SZDSZ-MDF közötti ellentétek ne fajuljanak el, nehogy megbénítsák az ellenzéki kerekasztalt”, emlékezett vissza később Orbán (Kéri [1994] p. 46). 1990-ben a fiatal demokraták - miközben addigra jelentősen romlott az MDF-hez fűződő viszonyuk - még ugyanennek a felfogásnak a jegyében szorgalmazták a két párt nagykoalícióját. „Értetlenül tapasztaljuk, hogy bár a két legerősebb párt válságkezelő gazdasági és politikai programja nem sokban különbözik, valamilyen rejtélyes okból csak a háborúhoz hasonlítható tragédia esetén kívánnak koalícióra lépni egymással. Ezen a ponton tapintható ki a magyar politikai társadalom legkomolyabb betegsége: a dohos előítéletesség”, írta Németh Zsolt (Bozóki [1992] p. 275).

Tévedés lenne utólag azt feltételezni, hogy a belga ideológia koncepciója csupán az Orbán-szárny ügyes retorikai húzása volt, amelynek segítségével a Fideszt igyekeztek az MDF és az SZDSZ között ’középen’ tartani. A Fidesz sajátos kulturális ’küldetésében’ eleinte a szélesedő pártelit minden tagja hitt. A Molnár Péter és Vig Monika által szervezett Fidesz Akadémia programjában szereplő meghívott előadók listája az új generáció Kulturkampf-ellenességét, korlátok nélküli kíváncsiságát fejezte ki (Vig [1992a]) és „társadalomformáló, sokszínűségre és toleranciára felhívó, kulturális

’invázióját’” tükrözte (Bozóki [1992] p. 190). „A Fidesz megalakulása óta próbált közvetíteni az ellenzék két fő táborra között, lásd ’elvált szülők gyermeke’, a nagykoalíció hajtogatása, etc. Az a gondolat vezérelte ebben a Fideszt, azt reményelte, hogy a magyar társadalom immár elég érett a rosszízű népi-urbánus ellentét meghaladására”, írta Vágvölgyi B. András Kőszeg Ferencnek (Vágvölgyi [1998] p. 186). A szabad demokraták eleve vitatták a koncepció érvényességét, majd amikor a parlamentben a fideszesek igyekeztek az eldurvuló ideológiai-kultúrharcos vitákból kimaradni, az SZDSZ véleményformáló politikus értelmiségijeik közül ezt a magatartást többen zokon vették; túlzott pragmatizmusnak, sőt populizmusnak tartották.⁴⁴

Az elsődleges kormánypárti-ellenzéki politikai törésvonal következtében a belga ideológia vonzereje a kilencvenes évek elején amúgy is fakulni kezdett. A Fidesz formálisan nem adta fel belga szemléletmódját, de a konzervatív kormány ideológiai radikalizálódása, fundamentalista csoportjainak vaduló retorikája, illetve általában a politika helyzet ’fokozódása’ - finoman fogalmazva - nem kedvezett a kulturális párbeszéd szükségességét hirdető, mérsékelt hangvételű üzeneteknek. Orbán Pécs 1992-ben ’urbánus’ értelmiségieket megszégyenítő módon támadta az MDF történelmi identitástudatának magvát, mondván, hogy a Fórum állítólagos hármas eszmerendszeréből - a kereszténydemokrata, a nép-nemzeti gondolat és a nemzeti liberalizmus „harmonikus elegyéből” - politikai értelemben már csak a populista nép-nemzeti áramlat maradt talpon: márpedig „[a] nép-nemzeti politikusok mindig az éppen aktuális rendszer éppen aktuális szövetségét keresték”, a két háború közötti időszakban és a Kádár-rendszerben egyaránt. Igaz, Orbán óvatosabban bánt a történelmi analógiákkal, mint a másik két ellenzéki párt politikusai, akik rendszeresen „a Horthy-korszakot emlegetik, a keresztény nemzeti kurzussal vonnak párhuzamot.... Ezeket a vádakokat mi túlzásnak tartjuk, bár vannak olyan esetek, amikor feltűnő a párhuzam” (Kéri [1994] pp. 178-180).

Ahogy a választások közeledtével a belpolitikában mindinkább az ellenzéki pártok egymás közötti viszonya vált a jövő kulcskérdésévé, a belga ideológia, az önálló kulturális identitás felelevenítése új optikát kapott egyre erőteljesebb SZDSZ-ellenes

⁴⁴ „Orbán azt szokta mondani ilyenkor, hogy ’nyugodtan hátra kell dőlni’. A ’szadisták’ emiatt gyakran haragudtak ránk. Tamás Gazsi például úgy vélte, hogy amikor a szabadság ügye forog kockán, sosem szabad csendben maradni. Egyik cikkében, utalva arra, hogy több fideszes – főleg Frajna és Wachslér – állandóan komputerezett a parlamentben, ’laptopos populistáknak’ nevezett minket. Volt ebben azért némi igazság. Persze ma is nehéz lenne eldönteni, hogy egyes kérdésekben hol végződött a minket gyakorlatilag hidegen hagyó, nyomasztóan elavult népi-urbánus viszálykodás, és hol kezdődött a modern politikára jellemző liberalizmus-konzervativizmus ellentét. Szerintem a fideszes parlamenti frakció tagjai, ha ebbe az utóbbi kategóriapárba sorolták a konkrét konfliktust, akkor újra ’izgatottan előre dőltek’

mellézköngéi következtében. Ez a csavar a szabad demokraták szemében igazolni látszott korábbi gyanakvásuk jogosságát. Kövér 1992. őszén írt először olyan stílusban, miszerint „bizonyos értelmiségi-dolgozósobákban lehet hozni döntéseket a Fidesz erre felhatalmazott testületei helyett”, illetve „egyes filoszok erkölcsi pápaságának” politikai felhasználását kifogásolta a Demokratikus Charta működésében (Kövé [1992b]). Az ideológiai üzenetek újrafogalmazása során a befogadó szemlélet és a közvetítő szerep helyett Kövér publicisztikája 1993-ban 'a kétfrontos harc' logikáját tükrözte, amiből minden 'másként gondolkodó flamand és vallon' kiátkozása kerekedett ki: „'Nemzetiek' és 'demokraták' egymás iránti gyűlölete művi. Nem zavarják egymás köreit. Mint két töttyedt szuperhatalom üldögélnek a maguk különálló 'nemzeti' és demokratikus', penklubos és magyarokvilágszövetséges szemétdombjain. Ők igazán a 'belgákat' gyűlölik, akik pusztá létükkel tagadják az ő egész komfortos tébolydájukat” (Kövé [1993b p. 5).

Az 1994-es megmérettetés eredményeképpen, az MSZP győzelmét és az MDF politikai súlyának megroppanását követően a kultúrharc átmenetileg csillapodott az országban; pontosabban a népi-urbánus ellentét jelentősége a belpolitikai ideológiai vitákban visszaszorult. A Fideszen belül magukra maradt orbánista szárny vezetői pedig szinte egyik napról a másikra 'ejtették' az 'illúzióknak bizonyult' – lejáratott - belga ideológiát⁴⁵. A jobboldali politikai pártokhoz való felgyorsuló közeledés, a Polgári Szövetség koncepciója, majd a konzervatív térfél teljes meghódításának programja a közérthető ideológiai sémák kidolgozását; a 'baloldali blokk' kontra polgári pártok dichotómiájának felállítását, a kommunista-antikommunista törésvonal újrafelfedezését, a 'múlt és a jövő erőinek' szigorú különválasztását követelte meg. A politikai élet – szándékosan gerjesztett - polarizációja nyomán a jobboldal új vezető ereje fokozatos magáévá tette a radikális-ókonzervatív kultúrharcos világszemlélet lényegi elemeit. Sőt: az 1997-es zenekadémiai beszédben „[a]z egyes orbáni tételeket együtt és külön-külön valaki már elmondta. Nem Antall József, mint vélhetnénk... hanem e sorok írója – akit azonban meg sem említene. Furcsa helyzet. Orbán Viktor fel akarja öltetni Antall József mezét, de nem az ő szavait és tételeit veszi át. Orbán idéz és kihagy. Csurkától idéz, de Antall szerint hagy ki”, írta Csurka István⁴⁶ (idézi Debreczeni [2002] p. 325). A Fidesz –

---

a padosorokban – egészen a párt ideológiai fordulatának bekövetkeztéig”, próbáltam utólag értékelni a konfliktust (Petőcz [2001] p. 139).

⁴⁵ A népi-urbánus kultúrellentét meghaladó belga ideológiát Kövérek lehetetlenítették el: „Úgy járt a Fidesz, mint a viccbeli Kohn. Felsorakoztatja az őrmester a kaszárnya udvarán a katonákat. Vallonok: jobbra, flamandok: balra, kiabálja. Kohn ott áll egyedül, közepén. Tessék mondani, mi, belgák, hova álljunk?”, adtam elő utolsó fideszes szereplésemkor (Hegedűs [1994d], illetve Petőcz [2001] p. 393).

⁴⁶ Magyar Fórum, 1997. július 19.

Magyar Polgári Szövetség 2003-as kongresszusán a meghívott vendégek közül pedig egyedül a tíz évvel korábban még 'lemagyarokvilágszövetségezett' Csoóri Sándor megjelenését emelte ki az újjáalakult szervezet elnöke (Orbán [2003]).

1.4. Liberalizmus

Ez a fejlődési pálya, az új politikai szövetségkötések (és a velük való szakítások) története természetesen az utolsó - vagy már azon túli – lépéseket rögzíti a Fidesz talán legfontosabb 'eredeti' értékétől való elszakadás folyamatában: a mindennapi politizálás területén és ideológiai szinten egyaránt bekövetkezett a végső 'kivezetés' a liberalizmusból. Annak idején, a megalakulás évének forrongó történelmi időszaka nem kedvezett az új politikai szervezetek világnézeti-eszmei letisztulásának és a tartós öndefiníciók megszületésének. Kövér László a Fidesz első kongresszusának megnyitó beszédében még egyéni ideológiai nézeteit fejtegethette, hiszen, mint mondta, „[a] Fidesz nem ideológiai alapon szerveződött szervezet, a Fidesz egy olyan mozgalom, amelynek a soraiban a lehető legkülönbözőbb ideológiájú, politikai nézeteket valló emberek és csoportok vannak jelen. Én szocialistának tartom magamat” (Kövér [1988] p. 14) – természetesen Kövér hitvallása nem a régi rendszer hivatalos ideológiájával való rokonszenvét fejezte ki. A Fidesz korabeli dokumentumaiban sokáig nem szerepelt a liberalizmus fogalma. Az 1989-es év politikai harcai során az állampárttal szembeni magatartásuk alapján döntően a radikalizmus-mérsékeltég skálán helyezte el a sajtó az ellenzéki csoportokat. Deutsch Tamás októberi interjújában is a szervezet radikalizmusával foglalkozva hangoztatott liberálisnak tekinthető téziseket, mondván, „nálunk a radikalizmus mindig (nem csak ma) az erőszakkal keveredett össze azoknak a fejében, akik óvni akarták a nemzetet a radikalizmus 'erőszakosságával' szemben. Az igazság viszont az, hogy a Fidesz az első politikai szervezet, amely deklarálta az erőszakmentesség elvét. Az emberi jogok alapvető tiszteletben tartásának programja – ami a Fidesz egyik központi gondolata – szögesen ellentétben áll az erőszakos eszközök alkalmazásával” (Bozóki [1992] p. 215). A Fidesz ősszel tartott II. kongresszusán elfogadott program preambulumban sem olvasható még a liberalizmus kifejezés, bár a politikai liberalizmus alapeszméi mellett ott szerepeltek a gazdasági liberalizmus legfőbb tételei is: „A Fidesz egyetlen lehetőséget lát a válság leküzdésére: az előrelépést a nyugati polgári demokráciák piacgazdasága felé... Vállalkozók nélkül nincsen piac, magántulajdon nélkül nincsen vállalkozás. Az államot nem lehet versenyképessé tenni a piacgazdaságban. Az államnak nem-piaci feladatait kell elsősorban ellátnia, polgárai

megelégedésére. Csak a megerősödő polgárság nyújthat hosszútávú gazdasági biztosítékot a politikai visszarendeződés ellen” (Bozóki [1992] p. 210).

A II. kongresszus ugyanakkor döntést hozott a szervezet vezetőinek javaslata alapján arról, hogy a Fidesz induljon el az első szabad parlamenti választásokon, aminek következtében az addigi „népfrontos” ideológiai irány (Wéber [1996] p. 18) a most már gyakorlatilag pártként fellépő politikai erő kampányának sikerét veszélyeztethette volna. Az ellenzéki csoportok közötti különbségek ekkorra már mindinkább ideológiai színezetet nyertek. Így született meg az addigi politikai vonalvezetéssel szinkronban álló új definíció: a Fidesz radikális, liberális és alternatív szervezet. A Fidesz liberalizmusa „két dolgot jelent: az emberi sokféleségből fakadó politikai sokszínűség természetesként való elfogadását; másrészt olyan elvek követését a gazdaság- és társadalompolitikában, amelyek a szabad polgárok megjelenéséhez szükségesek. A történelem tanúsága szerint ennek leghatásosabb formái: az állami túlhatalom megszüntetése és a szólásszabadság biztosítása” – mindazonáltal a Fidesz alternativitása úgy is értelmezendő, hogy „[a] Fidesz hangsúlyosan képviseli a posztindusztriális társadalom értékeit” (Bozóki [1992] p. 212, illetve Bozóki [1996] p. 32). A Mi a Fidesz és mi nem? című röpirat a szervezetet a politikai paletta közepére helyezte, a „polgári szociálliberális centrumba”, azzal, hogy tőle balra találhatók a szocialista-kommunista, jobbra pedig a keresztény-nemzeti-konzervatív értékrend hívei.

A parlamenti párttá vált Fidesz magatartásában és retorikájában a liberalizmus pragmatikus értelmezése nyert mindinkább teret, amihez jól illett a frakció tagjainak racionális érvelése, a közérthető, de intellektuálisan is ’védhető’ nyelvezet, a jogi-jogászai megközelítés. Fodor Gábor az MDF elképzeléseivel szembeni az igazságtételt „a jogállamiság keretein belül” kívánta megvalósítani (Bozóki [1992] p. 447), Szájer József pedig azért szólalt fel az országgyűlésben, „hogy ne sértsék meg a szabadsághoz való elemi emberi jogot” és az őrizetbe vett személyeket csak 72 óráig lehessen fogva tartani, mielőtt bíró elé állítják őket [Bozóki [1992] p. 468). A pártelit leginkább ’népiesnek’ tekintett tagja, Németh Zsolt is meggyőződéses liberálisnak vallotta magát: „Az egyedüli megoldás a működőképességét elnyert vallási és nemzeti-nemzetiségi mező spontán kirekesztése a politikai küzdelmekből”, fogalmazott 1991-ben egy nemzetközi ökumenikus konferencián (Németh [1991]). Az országgyűlésben „sohasem játszott a szociális demagógia fegyverével, s bár közgazdászai elvi okokból is ragaszkodnak a monetáris gazdaságfilozófiához, talán éppen azért is vált rokonszenvessé a Fidesz, mert az emberek a szakszerűség mögött megéreztek a prosperitás reményét” (Hegedűs [1992]). A Fidesz kiállt a nemzeti kisebbségek kollektív jogaiért, de mindezt úgy tette,

hogy a párt álláspontja szerint „nem adtuk fel a liberális elveket, nem tettünk engedményt a kollektívizmusnak, hanem liberális elveinket és értékeinket próbáljuk érvényesíteni a politikában, itt és most Közép-Európában”, jelentette ki Orbán Viktor (Bozóki [1992] p. 375). A liberális felfogáson belül – vagy mellette – az alternatív és zöld politikai szemlélet ugyanakkor fokozatosan háttérbe szorult (Lányi [1991], illetve Vig [1992b]).

A napi politika gyakorlatában a két magyarországi liberális párt közös – vagy annak tetsző – politikai ideológiai beállítódottsága és hasonló elveik ellenére többször is eltérő magatartást tanúsított a törvényhozási vitákban vagy nem ugyanúgy minősítette az aktuális kormányintézkedéseket. A fiatal demokraták és a szabad demokraták egymáséival ütköző álláspontot foglaltak el a kárpótlás kérdésében és másképpen szavaztak az egyházi ingatlanok visszaadásáról, illetve az igazságtételről szóló kormányzati törvényjavaslatokról – bár az elutasítás és a tartózkodás közötti különbség nem tekinthető drámainak. A Fidesz a régi berendezkedés lebontásának és az új rendszer ’alapjainak lerakásához’, „a magántulajdon kialakításának rendjét szabályozó törvények kétharmados” többséggel való elfogadását helyezte volna (Kéri [1994] p. 61).⁴⁷ A kilencvenes évek elején a Fidesz többségi vezetői gyakran amolyan ’ki tud többet a liberalizmusról’ típusú vetélkedőként élték át az SZDSZ-szel való szervezeti rivalizálást – mindazonáltal nem dogmatikai vitát kezdeményeztek, hanem a Liberális Internacionáléhoz történő csatlakozás elsőbbségét tekintették presztiziskérdésének. A háziversenyt a fiatal demokraták nyerték meg: a párt már 1992. szeptemberében az LI teljes jogú tagjává vált. Az ellenzéken belüli küzdelmek éleződése nyomán a Fidesz többségi szárnya számára mind fontosabbá vált a két szervezet liberalizmusa közötti különbség felmutatása. 1993. tavaszán Orbán Viktor megválasztott pártelnök a liberális elé a „nemzeti elkötelezettségű” jelzőt helyezte a párt öndefiníciójában. Nem mintha korábban a nemzet problematikája nem kapott volna kitüntetett szerepet a Fidesz dokumentumaiban és deklarációiban, illetve a határokon túli magyarok ügyének felkarolása ne lett volna a szervezet számára alapvető erkölcsi feladat (Kéri [1994] pp. 195-196). Az LI pártjainak szemléletéhez sem igazodó új fogalom bevezetése az adott politikai helyzetben egyrészt a konzervatív szavazóknak – esetleg a keresztény-nemzeti

⁴⁷ Nem igazolható az a tézis, hogy a Fidesz eredendően ’gubernalista’ szemléletű lett volna a parlament – és más alkotmányos intézmények – szerepének, ellensúlyának csökkentését kívánva.

politikai erőknél - szóló gesztusnak számított, másrészt látványosan fejezte ki az SZDSZ-től való ideológiai elhatárolódást⁴⁸.

A párteliten belüli közdelem nyílt konfrontációs szakaszában, amely 1993. őszén kezdődött, mindkét fél a közös múltra hivatkozott a mindinkább ideológiai pártzsargonban folytatott, egymásnak üzengető vitában. Kövér László az „eredeti értékek” megőrzésének fontosságát hangoztató Fodor Gábort igyekezett marginális pozícióba szorítani: „Nem akarom eltagadni, hogy vannak ma is néhányan, akik az ún. posztmodern értékvilág képviselőit várva csalódottnak érzik magukat a Fideszben, de nekik is be kell látniuk, hogy ezeket egy, a kormányzati pozíció közelébe került párt, amelytől az elnéptelenedő kisfalvak nyugdíjasaitól kezdve, a déli határszéleken csendes félelemben élőkön át az iskolapadokból a munkanélküliség zsákutcájába lépő fiatalokig sok mindenki legalapvetőbb egzisztenciális problémáinak megoldását várja, akkor sem tűzheti a zászlajára, ha egyébként politikusainak meghatározó része ezekkel egyetért. Illetve megteheti, ha – nem akarván vállalni a kormányzás iszonyatos felelősségét – úgy érzi, hogy feltűnés nélkül földre kellene állni arról az útról, amelyen a Fidesz 1988 óta jár, s a Fidesz-t politikai pártból egy maroknyi embert tömörítő underground csoporttá kéne aszalni. Aki azonban ezt akarja, annak erről, nem pedig az ’eredeti értékekről’ kéne beszélnie” (Kövért [1993b] p. 5).

Fodor Gábor választmányi elnöki kortesbeszédében azonban nem ’szaladt bele Kövér utcájába’, hanem a Fidesz liberális eszmeiségének eltorzulásáról fejtette ki álláspontját: „Tény, hogy igen sok problémát okoz nekem eredeti álláspontunktól, a liberalizmus jobbra és balra is nyitott értékei melletti kiállástól való eltérés. A Fidesz a közvélemény előtt egyre inkább konzervatív, jobbratolódó liberális pártnak tűnik.... Vajon értelmes vállalkozás-e a biliárd és az ábrázoló geometria szellemében idejönnünk és úgy foglalnunk helyet, mintha a téren lennénk, mintha az etológiából ismert példák szerint kiküzdénénk a magunk területét... Meg kell értenünk barátaim, hogy a politikában a tradíció riasztóan komoly dolog, s nekünk kevés tradíciónk van, de ahhoz ragaszkodnunk kell, mert az kulturális és politikai tőkénk immanens része. S ez a tradíció a nyitott, középutas liberalizmus. A szociálisan érzékeny, filozófiai is végiggondolt pragmatizmus. Amely nem pusztán a hatalmi érzék működtetését, de az Emersontól Rortyig tartó filozófiai áramlatot is jelenti, azt, amely nem kívánja idejét ideológiai vitákkal fecsérelni, de amely megvesztegethetetlenül ragaszkodik elveihez s amelynek vannak elvei. Így tartom én ideológiai csatározásnak és mint ilyet,

⁴⁸ Kőszeg Ferenc szerint az MDF „[t]évedésének bedőlt végül a Fidesz is, hiszen a ’nemzeti elkötelezettségű liberalizmus’ a dekódolásra nevelődött újságolvasó számára az SZDSZ-étől eltérő, azaz

feleslegesnek a jobboldal-baloldal állásfoglalás-kényszer” (Fodor [1993d]). Fodor kilépését követően a párton belül maradt ’ellenállók’ új Párbeszéd Platformja nem kívánt a mainstream politikai irányzat által kiszorított ’baloldali ideológiai ellenzékke’ válni. A platform alapító nyilatkozata a következőképpen fogalmazott a liberalizmus kérdésében: „különösen fontosnak tartjuk, hogy a párt hű maradjon ahhoz a nyitott, toleráns, pragmatikus liberalizmushoz, amely mostanáig meghatározta Szövetségünk arculatát és kijelölte helyét a magyar politikai élet centrumában. Stratégiai célunk, hogy a Fidesz továbbra is liberális közép-erőként lépjen fel a politikai közéletben: jobb- és baloldali értékeket egyaránt befogadó ’jelző nélküli’ liberális párt tagjai akarunk hosszú távon is maradni” ([A] Fidesz Párbeszéd Platformjának alapító... [1993]).⁴⁹

Orbánék a következő hónapokban hevesen tagadták, hogy eltávolodtak volna a liberalizmustól. Az 1994-es választási program szakpolitikai koncepcióiban nem is tükröződött erőteljes ideológiai átrendeződés. Mindazonáltal gazdaságpolitikai nézeteit illetően a Fidesz 1993. végén félfordulatot hirdetett korábbi elképzeléséhez képest, amely addig az állami szerepvállalás minimalizálását sürgette. Az óvatos gazdaságélénkítő javaslatok ugyanakkor az elemzők szemében nem bizonyították egyértelműen, hogy a párt szemléletváltása a gazdasági liberálizmus eszmei kereteinek szétfeszítését jelentené (Kocsis [1993]). A politikai liberalizmustól való elszakadásra viszont már számos példát lehetett találni: Orbán először ’93-as pártelnökkjelölti kortesbeszédében ütött meg populista hangot az Európai Unióval szemben, mondván: „azt is megtapasztalhattuk, hogy a sokszor megcsodált ’fejlett Nyugatnak’, ha néhány kiló birkahúson múlik, nem is olyan fontos az európai egység magasztos gondolata” (Kéri [1994] p. 203); Kövér írásaiban a másság iránti tolerancia teljes elkopása nyilvánvalóvá vált; a sajtóval szembeni ellenséges érzület a kritikai nyilvánosság közéleti ellenőrző szerepét elismerő felfogás végleges felülvizsgálatát jelentette; Németh Zsolt pedig a televízió külpolitikai vitájában a trianoni trauma felemlítésével indította hozzászólását, ami különösen a parlamenti frakció 1990-es nagy port felvert kivonulásával összehasonlítva mutatta az ideológiai identitáskeresés mélységét.⁵⁰ Orbán Kéri Lászlónak adott interjújában Németh Zsolt kampányszerepléséhez képest sokkal

---

nem-zsidó liberalizmust jelentett” (Kőszeg [2000a] p. 173).

⁴⁹ A ’jelző nélküliség’ a baloldali vagy jobboldali liberalizmus választásának kényszerét utasította el. A többségi szárny képviselői azonban a „nemzeti elkötelezettséggel” szembeni elhatárolódást olvastak ki a szövegből.

⁵⁰ Orbánék 1994. után hangoztatott magyarázata szerint csak azért hagyták el az üléstermet, mert előzetesen nem egyeztettek velük a június 4-i trianoni szerződésről szóló néma megemlékezésről. „Ez lehetetlen állítás, hiszen mindannyian tudtuk, nem piszlicsáré ügyrendi vitában foglaltunk állást ennyire látványosan, hanem nagy horderejű, nemzetközi politikai kérdésben”, emlékeztem vissza interjúmban (Petőcz [2001] p. 139).

józanabbul tárgyalta a liberális nemzetfelfogás történeti és aktuálpolitikai dilemmáit (Kéri [1994] pp. 83-90), de a liberalizmus kifejezés kizárólag a nemzettel összefüggésben hangzott el a hosszú beszélgetés során. A pártelit gondolkodásmódjának változásában megragadható antiliberális tendencia és a kitörési irányok keresése leginkább a fideszes belső körökben elhangzott ideológiai kommentárokból és a viccelődésekben fejeződött ki, úgy mint „irány az EDU”, az európai konzervatív pártok családja.

A választási vereség nyomán évekig tartó bizonytalanság és a párt liberális jellegének látszólagos fenntartása következett, miközben Orbán önmagát már 1994-ben is konzervatív politikusnak nevezte baráti társaságban. A Fidesz - Magyar Polgári Párt 1995-ben a tradicionálisabb és az 'ideológiailag kevésbé képzettek' számára semlegesebb csengésű „szabadelvű párt” önmeghatározásra tért át ([A] polgári Magyarországiért [1995]), később ezen túllépve általában a polgári jelzőt használta, majd a folyamat végén, Kövér László pártelnök beszéde nyomán - az Európai Parlament konzervatív csoportja, az Európai Néppárt „hívó szavára” (Kövér [2000]) - a szervezet az ezredfordulón végül kilépett a Liberális Internacionáléból.⁵¹ 2002-ben, a két választási forduló között a Testnevelési Egyetemen elmondott mozgósító Orbán-beszédben kétszer ismét előfordult a liberális kifejezés, először szitokszóként, másodszor pedig a 'nemzeti gondolat' egyik ellenpontjaként: „Azt is tudnia kellene Magyarország utolsó szegletében is mindenkinek, hogy Magyarországot újabb úgymond liberális közbiztonság fenyegeti”, illetve az Orbán kormány Széchenyi-terve „mögött az a filozófia van, amit régen Széchenyiről mondtak, hogy a világnézete se nem liberális, se nem konzervatív, se nem retrográd, se nem haladó, hanem egyszerűen magyar világnézet” (Orbán [2002]).

2. A Fidesz, a pártok, az értelmiség és a média

Ebben a fejezetben a Fidesz politikai fordulatalan döntő szerepet játszott pártközi versengésről és vitákról, valamint a fiatal demokraták vezető rétegén belüli többségi szárny értelmiség- és médiapolitikájáról lesz szó. Ezek a 'veszedelmes viszonyok' és a kilencvenes évek első felének politikai eseményei máig meghatározzák a magyar politikai jobboldal nagyobbik részének gondolkodásmódját és magatartását.

---

⁵¹ Mint Bayer Zsolt fogalmazott: „Kihalt belőlem a liberális.”

2.1. A Fidesz, az antikommunizmus és a Magyar Szocialista Párt

A demokratikus átmenet időszakában az antikommunizmus is a Fidesz egyértelmű jellegzetességei közé számított - ez a tulajdonsága persze nem volt egyedi az ellenzéki csoportosulások között. A megalakulás évében hatósági figyelmeztetés és válaszul a Fidesz által indított próbaper, utcai tüntetések és a rendőrség gyakran kemény fellépése alapozta meg a hatalom és a fiatal demokraták viszonyát. A Fidesz politikai követelései a rendszer alapjait feszegették a többpártrendszer bevezetésétől kezdve március 15-ének „piros betűs” nemzeti ünnepé nyilvánításán át az '56-os forradalmárok és a megtorlás áldozatainak rehabilitálásáig terjedően. A pártállam által ekkor még ellenőrzött „első nyilvánosságban” az 'agyonhallgatás' módszerét alkalmazták 1988. végéig a fiatal demokratákkal - és a többi alulról jövő mozgalommal és szervezettel - szemben. A Fidesz megalakulásakor a célkitűzések megfogalmazásában és a politikai szóhasználatban természetesen érzékelhetőek a diktatúra körülményei közötti 'reálpolitikai' megfontolások: Orbán később arról beszélt, ha bátrabbak lettek volna, azonnal pártot alapítanak. A rendszer végelgyengülésében eleinte nem lehettek biztosak: „Nem tudtuk, milyen hosszú ideig tart a rúgkapálása. Hosszabbnak gondoltuk, mint amennyi lett” (Kéri [1994] p. 29). Ebből az ország jövőjét illető politikai bizonytalanságból is fakadt a Fidesz első kongresszusán elfogadott politikai programnyilatkozat - retorikáját és nem tartalmát tekintve - visszamenőleg feltűnően mérsékelt hangneme: „számunkra csak olyan politikai intézményrendszer fogadható el, amelyben a polgárok önkéntes társulásán alapuló szervezetek szabad versengésében és együttműködésében nyerhetik el az állam irányításának jogához szükséges bizalmat. Ezt a parlamentáris demokráciában látjuk biztosítva” (Bozóki [1992] p. 111). A Fiatal Demokraták Szövetsége nem zárta ki, hogy a szervezetbe MSZMP-tagok is beléphessenek (Bozóki [1992] p. 76), illetve a Pozsgay Imre államminiszterrel folytatott első tárgyalásokról a Fidesz-küldöttség mind az öt tagja „határozottan pozitív benyomásokkal” távozott 1988. szeptember 12-én (Bozóki [1992] p. 77).

Mindez csupán azt mutatja, hogy a Fiatal Demokraták Szövetségének radikalizálódása 1989-ben - magától értetődően - a felgyorsuló események általános dinamikájához kapcsolódva, a régi rendszer intézményeinek gyengülésével és mozgásterének szűkülésével, illetve az ellenzéki szervezetek önbizalmának megerősödésével párhuzamosan következett be. Az 1989. június 16-án, Nagy Imre miniszterelnök és mártírtársainak újratemetésén – egyben az egypártrendszer szimbolikus elhantolásakor - a televízió által közvetített kemény hangú Orbán-beszéd a társadalom egészének figyelmét felhívta a Fideszre. Ebben olyan új kormányt kívánt az

országnak a szabad választások nyomán, amely „azonnali tárgyalásokat kezd az orosz csapatok kivonásának haladéktalan megkezdéséről” (Kéri [1994] p. 149), valamint kétségbe vonta a reformkommunisták politikai kurzusváltásának morális alapjait. A radikális rendszerváltás követelésének megfogalmazása 1989-ben nem jelentette azt, legalább is elméleti szempontból, hogy a szabad demokraták és a fideszesek kikerültek volna a mérsékelt ellenzékiek heterogén táborából - a békés átmenetet és a tárgyalásokat elutasító 'valódi' radikális ellenzéki csoportok végül is marginális szerepet játszottak a magyarországi demokratikus átmenet során.⁵² A két szervezet retorikáját mindenesetre a felerősödő antikommunizmus jellemezte, különösen az MSZMP reformereivel, majd az 1989. októberében megalakult szocialista párt vezetőivel kiegyezésre törekvő Magyar Demokrata Fórum irányvonalához képest - ez a radikalizmus azonban nem jelentett szélsőségességet (Fodor [1989]).⁵³ Az Ellenzéki Kerekasztal a nemzeti kerekasztal tárgyalások végén az állampártnak tett néhány engedmény és kompromisszum kérdésében kettészakadt, majd a radikális tábor látványos kampány és népszavazás segítségével megakadályozta a közvetlen köztársasági elnökválasztás kiírását és Pozsgay Imre valószínűsíthető győzelmét.⁵⁴ Orbán utólag az erőpolitika sikereként értékelte az 1989-es időszakot: „Azt láttuk, hogy hátrálnak a reformkommunisták, s az volt a stratégiánk, hogy a reformkommunizmus alatt keményebben kell fellépünk, mint a diktatúra alatt, mert a puhákat lehet nyomni. És kell is, amíg csak lehet, mert ha visszarendeződés következne be, jól előretolt hadállásokból vonulhatunk vissza” (Orbán [1993b]).

Az 1990-es választásokat követően a konzervatív koalíció politikusainak keményedő antikommunista retorikája és némely rendszerváltó törvényjavaslata viszont azt eredményezte, hogy a kormányerők hamarosan 'jobbról előzték' a két liberális pártot. Orbán Viktor pécsi kongresszusi beszédében ezt úgy foglalta össze: „Nem néztük tétlenül azt a próbálkozást, hogy a politikai bosszút törvényerőre emeljék” (Kéri [1994] p. 186).⁵⁵ A legjelentősebb politikai törésvonal mindinkább a koalíció és az ellenzéki pártok között húzódott meg a demokrácia intézményesülésének, Magyarország

⁵² Bár még 'a nép feje fölötti alkudozásokat' elítélő Krassó György szervezetének jelszava is ez volt: „Magyar Október Párt: fegyver helyett levest ránt”.

⁵³ A radikalizálódás következményeként hangozhatott el Németh Zsolttól 1989. szeptemberében, hogy „a kommunistákat agyagba kell döngölni a választásokon”. A kijelentést a Fidesz vezetősége „hibásnak” minősítette (Bozóki [1992] pp. 192-194).

⁵⁴ Az elvi vita részben a köztársasági elnök jogosítványai körül folyt, másrészt azon, hogy előbb tartsanak-e általános parlamenti választásokat. A népszavazást követően a köztársasági elnök nép általi megválasztása - az MSZP sikertelen ellenakcióját követően - lekerült a napirendről.

⁵⁵ „Az SZDSZ, persze ebben az értelemben, mint rendszerváltó párt, antikommunista volt. De nem volt antikommunista abban az értelemben, hogy a kommunistákkal mint személyekkel kell leszámolni”, nyilatkozta Pető Iván (Pető [2000a] p. 300).

eljävendő politikai kultúrájának, történelmi-ideológiai 'talapzatának' és a térségben játszott szerepének leginkább vitatott kérdéseiben. A rendszerváltás nyomán „politikai karanténba” zárt utódkommunisták számára az első áttörést az jelentett, amikor a másik két ellenzéki párt frakciójával együtt vonulhattak ki az ülésteremből Jeszzenszky Géza külügyminiszter egy interpellációra adott válaszában felháborodván 1990. szeptember 11-én. A változó politikai légkörben a Fidesz MSZP-ellenessége lassan, fokozatosan, de oldódni kezdett. Mindazonáltal Orbán 1991. elején még úgy fogalmazott, hogy az MSZP-vel szembeni magatartásán mindaddig nem változtat a Fidesz, „amíg le nem zárta az öröklés hosszú és fájdalmas procedúráját, amíg a vagyonnal nem számol el. Úgy gondolom, a többi párttal szemben megengedhetetlen előnyöket élveznek azért, mert ők a korábbi kommunista párt utódpartja. Ezért közöttünk nehézkes, szinte lehetetlen az érintkezés” (Bozóki [1992] p. 389). Egy évvel később pécsi kongresszusi beszédében már egészen más hangot ütött meg a szocialistákkal szemben: „Mint tudjuk, az indián nem felejt. De a magyar demokrácia stabilitása érdekében úrrá kell lennünk rossz emlékeinken. Az MSZP szociáldemokrata párttá válása előtt ma már nem a múltja tornyosul akadályként, sokkal inkább az a tendencia veszélyezteti, hogy szakszervezeti klienspárttá alakul át” (Kéri [1992] p. 188). Ennél tágabb értelemben, a Kádár-rendszer megítélését illetően is árnyalt, mérsékelt retorikát használt az MDF múltértelmezésével vitatkozva: „a mögöttünk hagyott évtizedek nem írhatók le a makulátlan tisztaság és a sötét gonoszság küzdelmeként... Nem tartjuk bűnnek, ha valaki a sanyarú viszonyok közepette is vitte valamire...”, mint a „kormánypartok padsoraiban és a miniszteri bársonyszékekben” ülők és „újsütetű ellenállók” (Kéri [1992] p. 182), tette hozzá gúnyosan. Kövér László pedig a Fidesz Press-ben vetette fel a Magyar Demokrata Fórum előző két évét és a Magyar Szocialista Párt helyzetét elemző írásában azt a keserű opciót, amely szerint „bizony elvben nem zárható ki, hogy a következő választások után egy olyan koalícióban kell részt vennünk, amelyben az MDF és az MSZP a partnerek...; a koalíciós lehetőségeket és kényszereket a választási eredmények fogják meghatározni” (Kövért [1992a] p. 20).⁵⁶

Orbán beszéde és Kövér ideológiai cikke jelentette ugyanakkor a Fidesz történetében a mérsékelt antikommunizmus csúcspontját, amit újabb ellentendencia követett. Először csupán az SZDSZ-nek szóló baráti tanácsként fogalmazódott meg a probléma, hogy „[a]z MDF jelenlegi politikája ugyanis óhatatlanul taszítja magától a liberális pártokat, de nem szabad, hogy ez a szocialista politikát és programot hirdető

⁵⁶ Bayer Zsolt, a Fidesz sajtószóvivője szerint „lehetséges koalíciós partnereken gondolkodva még így is felmerülhet a kérdés: MSZP vagy MDF? A Fidesz számára ma még csak a kigazdák elképzelhetetlenek.

MSZP karjaiba lökje őket”, fejtette ki Orbán 1992. őszén, de gyorsan hozzátette, a „baloldali” és a „szocialista” nem szitokszó, csak a Fidesztől eltérő politikai irányt jelöl (Kéri [1994] p. 196). Ekkor még a Demokratikus Chartával szembeni fideszes averziókban - legalább is publikusan – csupán a szélsőbaloldali múltú csoportok felbukkanása játszotta a főszerepet. 1993-ban viszont az Orbán és Kövér irányította többségi csoport felfogását és magatartását már egyértelműen az ellenzéken belüli vezető pozícióért az SZDSZ-szel vívott, egyre nyíltabb dominanciaharc határozta meg - ezzel összefüggésben értelmeződött át az MSZP-hez fűződő viszony is. Mindazonáltal amikor a debreceni pártkongresszuson, 1993. áprilisában az egyik alelnöknek megválasztott Trombitás Zoltánt rendkívül radikális beszédben követelte, hogy a Fidesz építsen ’falat’ az MSZP-vel szemben, mert soha sem szabad együttműködni a kommunistákkal, akkor ezzel a szöveggel még Kövér sem értett teljesen egyet (Petőcz [2001] p. 285). Ugyanakkor Fodor Gábor kilépése előtti őszi miskolci beszédében nem található annak nyoma, amit Orbán Viktor később Kéri Lászlónak állított: „Gábor ellenprogramjának lényege éppen az volt, hogy a koalíció kérdésében a szocialistákat kell előnyben részesíteni. Ebből könnyen pártszakadás lehetett volna” (Kéri [1994] p. 117).

A Fideszen belül feltámadó antikommunista érzület, majd 1993-94. fordulóján, és különösen a kampány során fokozódó MSZP-ellenes ’zsigeri’ indulat és retorika a Kádár-rendszer iránti országos nosztalgia terjedésével, a szocialisták megerősödésével szembeni spontán kétségbeesésnek is tulajdonítható. A politikai játszmat tekintve, ami a választások utáni kormány összetételére vonatkozott, még komolyabb volt a tét. Ahogy Elek István fogalmazott 1994. márciusában: „milyen pofonegyszerű az egész. A Fidesz célja és érdeke az első körben természetesen a liberális blokk pártjainak minél jobb szereplése. És a rájuk épülő kormány. Itt az érdekek a Fideszt és az SZDSZ-t még egy irányba húzzák... A második körben azonban, ha a liberális közép erői együtt kevesek lennének a kormányalakításhoz, a Fidesz a balközép koalícióval szemben természetesen előnyben részesítene egy jobbközép kormányt... Mert programjának megvalósítására egy ilyen kormányban nagyobb az esélye, mint akár egy liberális súlypontú balközép kormányban. Az előbbiben ugyanis a Fidesz lenne a mérleg nyelve, voltaképpen függetlenül a két párt erőviszonyától, az utóbbiban viszont az SZDSZ” (Elek [1995] p. 20, illetve Debreczeni [2002] p. 250). Ez a fejtegetés tükrözte a pártvezetés megkeményedett álláspontját: míg Orbánék 1993. tavaszán még nem vetették volna el kategorikusan, hogy a Fidesz vezette majdani kormányban a szabad demokraták mellett

a szocialisták is szerepet kaphatnak, addig fél év - egy esztendő múlva, megváltozott erőviszonyok közepette gyakorlatilag 'balra zártak'. Ezért tekinthette „természetesnek”; kezelhette axiómaként Elek saját gondolatmenetében - akárcsak Debreczeni József 2002-es kommentárjában - az MSZP-től való politikai eltávolodást.⁵⁷

Az antikommunizmust újra felfedező és érzelmileg átélő pártelnök ugyanis nem figyelt oda sem az utódpart győzelmét hozó lengyel választások analógiájával érvelő párton belüli eltérő véleményekre (Hegedűs [1993a]), sem politikai tanácsadói 1993. novemberi figyelmeztetésére: „Nem szabad áttérni valamiféle 'népfrontos' szövegre. De kerülni kell a harsány konfrontációt, amely ma már csak az MSZP malmára hajtja a vizet. Mindenképpen kerülni kell a kommunistázást és a restaurációval való fenyegetőzést... Vissza kell térni ahhoz a szöveghez, hogy a szociáldemokrácia nem az ördögtől való, csak az a kérdés, hogy az MSZP képes-e átvedleni...” (Bence-Fellegi-Kovács-Such [1993]). Nem így történt: „Az MSZP-vel szembeni komoly fenntartások szolid éreztetése átcsapott az MDF-re és a KDNP-re emlékeztető, hatástalan antikommunista riogatásba: 'kötelékben repülnek a káderek'; az MSZP győzelme nemzetközi elszigetelődést jelentene, stb.” (Hegedűs [1994d]). Orbán még a pártelnökség mérsékeltebb tagjainak óvatos ellenvetéseit és az országos választmány 1994. tavaszi álláspontját is figyelmen kívül hagyta (Szelényi [1994]). „1993 őszén a szocialisták elsősege már megállíthatatlan volt, és az is fölöttébb valószínűnek számított, hogy a szabaddemokraták készek a velük való koalíciókötésre. A fiatal demokraták a reálisan még elérhető negyven-ötven parlamenti mandátum megőrzése helyett mégis csatlakoztak az MDF céltévesztő, valójában bumeráng hatású antikommunista hadjáratához”, magyarázta később Tölgyessy Péter (Tölgyessy [1999] p. 240). Orbán önmaga számára azonban mindinkább erkölcsi dilemmaként élte át – vagy annak állította be - az MSZP-hez való viszonyát: „Minden politikusnak van archimedesi pontja, én is mondtam egy beszédet június 16-án. Senki sem lépheti át a saját árnyékát” (Kéri [1992] p. 134).⁵⁸ Az események moralizáló, önsajnáló-önünneplő értelmezése a választási vereséget követően felerősödött: Orbánék saját magatartásukat heroizálva azt

⁵⁷ A Fidesz programjára való hivatkozás azután, hogy a Békesi László által képviselt liberális gazdaságpolitikai felfogás tükröződött az MSZP hivatalos elképzeléseiben, aligha volt túl hatásos érv, mint ahogy kérdéses, más szimbolikus és szakpolitikai területeken készült-e összehasonlító elemzés a szocialistáktól, a szabad demokratáktól, illetve a konzervatív pártoktól való 'távolság' mértékéről. Marad tehát „a mérleg nyelve” érv, ami viszont a szocialisták utódpartiságának problémájától független, pragmatikus hatalompolitikai megközelítés: a Fidesz akart a kormány centrumában állni. Az talán meggyőzőbb szempont lehetett volna, ami persze utólagos okoskodás, hogy vajon végre is hajtja-e az MSZP a kívánt 'stabilizációs' programot. Igaz, ekkor még az sem lehetett tudni, hogy szocialista-liberális koalíció jön létre az MSZP abszolút többsége ellenére, hogy Horn Gyula lesz a miniszterelnök - és a Fidesz végleg szembefordul a liberális gazdaságpolitikával, 'balról' támadja majd a Bokros-csomagot és így tovább. Talán mégsem olyan „pofonegszerű” az egész...

a 'vonalat vitték', hogy a Fidesz a kampány során nem tehetett mást elvei feladása nélkül (Ellenzékből... [1994] p. 15), minthogy 'keresztbe feküdt a varsói gyorsnak'.

A Fidesz antikommunizmusa nem állt meg a régi (reform)kommunista elit kormányba és pozíciókba történő visszaáramlásával kapcsolatos elvi kérdések és esztétikai konnotációk ecsetelésénél, valamint annak a veszélynek a taglalásánál, hogy a régi attitűdjeitől-reflexeitől megszabadulni képtelen MSZP hosszú évekre 'bebetonozhatja' magát a politikai és gazdasági hatalomba - ezek a problémák a liberális értelmiségieket, a szabad demokrata vezetőket és párttagokat is kellőképpen izgatták a koalíciókötés körül folyó vitákban (Kószeg [2000a] pp. 175-179), majd a négy éves parlamenti ciklus ideje alatt. Egyrészt míg addig ódzkodtak a széles társadalmi klientúra kiépítésétől, a kilencvenes évek második felében Orbánék a párthoz kötődő szatellit-intézmények felállítását és 'civil' csoportosulások megszervezését koncepcionálisan elkerülhetetlennek tekintették a hatalom megragadása érdekében. Az új ellenelit kialakításának szükségességéből kiindulva, majd a közélet kettészakításának politikai programját követve a szervezet vonzáskörébe igyekeztek vonni konzervatív értelmiségieket, radikális jobboldali újságírókat és technokrata közgazdászokat egyaránt: a táborépítés során nem számított többé az egykori MSZMP-tagság, csak a pártvezetés iránti lojalitás. Az 1998-ban kinevezett Orbán-kormány számos minisztere volt az állampárt egykori tagja.⁵⁹ Mindazonáltal a felszíni politikai küzdelmek során, különösen a jobboldali aktivistáknak és választóknak szóló üzeneteiben a vezető 'polgári erő' az MSZP kommunista múltját tekintette és tekinti - a párt általános megítélését, akárcsak mindennapi tevékenységének minősítését illetően - meghatározó politikai és erkölcsi mércének.⁶⁰ Másrészt pedig a szocialisták és a szabad demokraták közös kormányzását felhasználták az SZDSZ 'lekommunistázására' és a szocialista párttal való teljes összemosására.

⁵⁸ A Fidesz és az MSZP között ugyanakkor 'titkos' kapcsolatfelvétel történt 1994. tavaszán.

⁵⁹ Szalai Erzsébet a gazdaságpolitikában észlelhető folytonosság jelenségeit túlértékelve elhamarkodottan így értelmezte az Orbán-kormány belső hatalmi viszonyait: "A gazdasági 'trojkával' – Surányi György, Chikán Attila, Járai Zsigmond – szemben a politikai 'trojka' – Orbán Viktor, Stumpf István, Kövér László – meglehetősen gyenge, amit utóbbi látványos erődemonstrációkkal kompenzál" (Szalai [2002]) p. 115). A politikai döntéshozatal centrumát valójában a miniszterelnök és néhány bizalmasa alkotta (ennek a körnek Stumpf csak a periferiáján lehetett), amit a későbbi események igazoltak. A független jegybank elnökét, Surányit mandátumának lejártáig a jobboldali koalíció 'kibekelte', noha közben rendszeresen támadta, Chikánt leváltották és a gazdaságélénkítést szorgalmazó, a „magyar gazdasági modell” megteremtésének jelszavával fellépő Matolcsy Györgyöt nevezték ki utódául, Járai pedig nem lázadt fel azzal a viszonyrendszerrel szemben (ellentétben Katona Kálmánnal), amit úgy jellemeztek, hogy nem a kormánynak van miniszterelnöke, hanem a miniszterelnöknek kormánya.

⁶⁰ Vagyis egyénileg lehetséges a bűnbocsánat, csak kollektívan nem. Másképpen fogalmazva: vannak 'jó' és 'rossz' kommunisták – egyáltalán azt a kérdést, hogy ki a kommunista, a párt dönti el. Ennek az átértékelési folyamatnak legmeghökkenőbb fejezete Szűrös Mátyás 'befogadása' volt a 'polgári oldalra' 2003-ban.

2.2. A Fidesz és a Szabad Demokraták Szövetsége

„Most összenő az, ami összetartozik”, jelentette ki Orbán Viktor, kölcsön véve az 1989-90-es német egyesülést ünneplő Willy Brandt aforizmáját.⁶¹ A Fidesz-MPP 1996-os vitairatában pedig az olvasható, hogy az SZDSZ valójában a magyar kommunista mozgalom egyik szárnya, „jelentős részben a Rákosi- és a Kádár-rendszer, valamint pártelitjének tagjai vagy azok leszármazottai által szervezett értelmiségi társadalmi mozgalmából” jött létre és látszólagos harcos ellenzékiisége ellenére 1990-től a régi vezető réteget védelmezte és segítette, azaz „maga is a szocializmus kori egypárt utóda és politikai örököse” ([A] polgári... [1996] pp. 46-47).⁶²

Hogyan jutott el a 'liberálbolsevik' összesküvéselméleteket idéző ideológiai nézeteihez - a szabad demokratákkal való hosszú távú együttműködésben gondolkozó belső ellenzékét 'elveszített' - Fidesz-vezérkar? Az SZDSZ-hez fűződő viszonyt eredendően a demokratikus ellenzék tevékenységének megbecsülése határozta meg a bátrabban politizáló, majd politikai ifjúsági szervezetet alapító szakkollégisták esetében, amit 'kapcsolatfelvétel' és az együttműködés időszaka követett. „Én jobban szimpatizáltam az ellenzékkel, bár Kis János Orbán és Kövér számára is egyértelmű szellemi tekintély volt még az EKA idején is, majd egy év múlva már a leggyűlöltebb figurának számított” (Petőcz [2001] p. 42), foglalta össze két-három esztendő politikai érzelmi viszonyait Fodor Gábor. Némi értetlenkedést ugyanakkor már 1988-ban kiváltott a Szabad Kezdeményezések Hálózata, az SZDSZ elődszervezete némely irányítójából a Fidesz megalakítása, hiszen Orbánék komoly szerephez juthattak volna a későbbi Szabad Demokraták Szövetségének vezetőségében.⁶³ 1989. őszéig mindazonáltal nem alakult ki igazi feszültség a két társaság között. A fiatal demokraták már 1988-ban leszögezték politikai programnyilatkozatukban: „A Fidesz önálló és független, nem ifjúsági szervezete más csoportosulásoknak, programjáért és döntéseiért maga vállalja a felelősséget” (Bozóki [1992] p. 110). Kövér László 1989-ben Richter Anna kérdésére, hogy a Fideszt sokak szerint a szabad demokraták „fiókszervezete”, így válaszolt: „Ez sületlenség. Ez a vélemény a bolsevik logikát tükrözi. A kommunisták hosszú ideig képtelenek voltak elhinni, hogy bárkinek is lehet önálló gondolata, ezért minden nekik nem tetsző állampolgári megnyilatkozás mögött rögtön a 'külső és belső ellenség' kezét

⁶¹ Elhangzott a parlamentben 1994. szeptember 27-én. (Lásd még Debreczeni [2002] p. 282.)

⁶² A szöveg – Tellér Gyula tollából - nem csak pragmatikus célokból született meg. A pártelnökség ülésén Deutsch Tamás és Pokorni Zoltán azt javasolta, hogy ezeket a részeket vegyék ki, hiszen nem illenek a programtervezet műfajához. Kövér László a szokott módon érvelt: az igazságot „ki kell mondani”.

⁶³ Szabó Miklós közlése.

keresték. Ezért mondta megalakulásunk után Fejti György⁶⁴, hogy rólunk ugyan hajlandó a jószándékot feltételezni, de azokról, 'akik mögöttünk állnak', már kevésbé. Ez a gyanúsítgatás, hogy a Fideszt kívülről mozgatják, tulajdonképpen innen ered.” Később azért hozzá tette: „Kinek használ a Fidesz 'leányvállalattá' degradálása? Azt kell látni, hogy - természetesen rajtunk kívül - mindenkinek, ideértve magát az SZDSZ-t is” (Richter [1990] pp. 102-103).

Bozóki András szerint a Fidesz és az SZDSZ viszonyát “mellérendeltségi kapcsolat” jellemezte az EKÁ-n belül (Bozóki [2003] p. 177).⁶⁵ Stratégiailag döntő kérdésekben az együttműködés és a közös álláspont vállalása természetesnek számított: amikor a háromoldalú tárgyalásokat lezáró ünnepi ülésen Kövér László ismertette a Fiatal Demokraták Szövetségének állásfoglalását és elutasította a megállapodás-tervezet aláírását, beszédét még azzal a fordulattal zárta, hogy a Fidesz “csatlakozik a Szabad Demokraták Szövetsége nevében felolvasott nyilatkozathoz” (Bozóki [1992] p. 195). Ekkor világosnak tűnt, hogy a két szervezet felfogása nem csupán az ellenzéken belüli megosztottságot létrehozó radikalizmus-mérsékelttség kérdésében egyezett meg, hanem az új politikai csoportosulások ideológiai orientációjának egyértelműsödése nyomán közel azonos helyre kerültek a politikai skálán: „kétségtelen, hogy eszmeileg is az SZDSZ-hez állunk a legközelebb, tehát nemcsak a politikai stratégia tekintetében. Azóta pedig, amióta az MDF stratégiája az úgynevezett nemzeti közép összekovácsolása felé vett irányt, ez még inkább így van”, magyarázta Kövér (Richter [1990] p. 103). Az SZDSZ-től ekkor leginkább a generációs jelleg és gyakran plebejus stílus, illetve a belga ideológiából fakadó önálló kulturális identitás különböztette meg a Fideszt.

A fiatalok saját generációs azonosságtudata és ebből következően politikai-szervezeti önállóságuk védelme mindenkivel szemben alapkérdésnek számított: „meg kell köszönnöm Vigh Károlynak a BZSBT⁶⁶ elnökének hozzánk atyai barátsággal intézett tanácsait, de úgy véljük, a paternalista hátbaveregetésből elég volt harmincegynehány évig, másrészt úgy gondoljuk, önálló politikai szervezetek között nincs is helye a kapcsolatok általa sugallt formájának”, írta Kövér László a június 16-i Orbán-beszédet bíráló Vigh-cikkre⁶⁷ válaszolva. (Bozóki [1992] p. 164). A szabad demokrata 'veteránok' különösen 1989-90 fordulóján sértették meg ügyetlen vagy

⁶⁴ Kövér szerint 1988. május 1-jén, az MSZMP városligeti fórumán mondta ezt a Központi Bizottság titkára.

⁶⁵ Az MDF-es Gergely András nem így látta: „a sebessé vált tempóval - a Kerekasztal idején - a Fidesz nem tudott lépést tartani. Az SZDSZ ifjúsági segédcapatává alakult. Magam a Kerekasztal-tárgyalások egyik aktív résztvevőjeként, egyetlen alkalommal sem tudtam megfigyelni, hogy a Fidesz álláspontja az SZDSZ-től eltérő lett volna” (Bozóki [1992] p. 746).

⁶⁶ Bajcsy-Zsilinszky Endre Baráti Társaság, az EKA egyik tagszervezete.

⁶⁷ Magyar Nemzet, 1989. június 24. (In: Bozóki [1992] pp. 158-161).

provokatív nyilatkozatokkal a fideszesek érzékenységét. Tamás Gáspár Miklós kijelentése; „a tehetségesebb fideszeseknek majd a hóna alá nyúlunk” leginkább az SZDSZ-esek rossz pszichológiai érzékét tükrözte ebben a bonyolult kérdésben. Tölgyessy, aki maga is beszélt arról, mennyire szokatlan, hogy egy ifjúsági szervezet parlamenti mandátumokért száll harcba, utólag így fogalmazott: „a néha már atyáskodó pártfogás reakciójaként a fiatal demokraták mindjobban vigyáztak önállóságukra” (Tölgyessy [1999] p. 14). A szabad demokraták érzelmi hullámváltozásainak ugyanakkor volt racionális magja: a választásokat megelőzően még az a forgatókönyv is könnyen elképzelhetőnek tűnt, hogy amennyiben a Fidesz nem lépne át a parlamenti küszöböt, az így kárba vesztett szavazatok segíthetik végül hatalomra az MDF-et. A két szervezet közötti 'légköri viszonyok' romlását tükrözte a szabad demokrata vezetőkkel 1990. február 28-án folytatott tanácskozást követő Fidesz-közlemény erőltetetten hivatalos stílusa és szikár nyelve: „A Fidesz delegációja felvetette, hogy számára nehézséget okoz, hogy a választópolgárok közül sokan úgy vélik, hogy a Fidesz az SZDSZ ifjúsági szervezete. A Fidesz vezetői kifejezték meggyőződésüket, hogy ezt a tévképzetet legkönnyebben úgy lehetne eloszlatni, ha az SZDSZ létrehozná saját ifjúsági szervezetét, hasonlóan az ország többi politikai pártjához. Az SZDSZ képviselői megértették a Fidesz által felvetett kérdés fontosságát és egyúttal jelezték, hogy nem áll módjukban saját ifjúsági szervezet létrehozása...”⁶⁸

A két csoportosulás viszonyában mintha a szabad demokraták egyoldalúan 'vágyakoztak' volna a fideszesek iránt: „A demokratikus ellenzék nagyjai sokáig tanítványaiknak tekintették őket, és úgy gondolták: egyszer Orbán Viktor és társai vezetik majd az SZDSZ-t” (Tölgyessy [1999] p. 14). A fiatal demokraták kollektív 'elszakadási' törekvéseit viszont Orbán Viktor és Kövér László sajátos valóságértelmezése befolyásolta. Különösen Kövér tekintette mindinkább sértésnek és 'gyűjtötte' a Fidesz magatartásában 'csalódott', valamint a fiatal demokraták választási esélyeivel kapcsolatban szkeptikus szabad demokrata véleményeket, amelyek azt a benyomást erősítették meg benne, hogy az SZDSZ 'fel akarja falni' gyengébb és ifjabb partnerét. Ez a gyanú Kövér és Orbán gondolkodásában először minden bizonnyal az 1989. novemberi népszavazást megelőzően öltött határozottabb formát, amikor az SZDSZ népszerűsége a sikeres kampány alatt megugrott, miközben a Fidesz országos támogatottsága alig változott.⁶⁹ Később, 1990. tavaszán, Orbán Viktor választási

⁶⁸ In: Kurtán Sándor – Sándor Péter – Vass László [szerk., 1991]: Magyarország politikai évkönyve. Ökonómia Alapítvány - Economix Rt., Budapest, 749. o.

⁶⁹ Orbán ekkor Oxfordban volt ösztöndíjas. Egyik nap, idéztem fel hosszú interjúmban, „Orbán Viktor hívott minket Oxfordból, kérdezve, mi újság. Elmeséltem gyorsan a napi ügyeket, azzal, hogy közben

nagygyűlésen - ahol Róbert László televíziós riporterrel, az MSZP jelöltjével szemben lépett fel - a közönség soraiban állva Bauer Tamás⁷⁰ feltett neki egy kérdést, amit Orbán azonnal „szemforgatónak” minősített (Petőcz [1992] pp. 132-133).

Kovács András, a Fidesz politikai tanácsadója úgy fogalmazott a két szervezet kapcsolatának történetét elemezve, hogy „olyan ez, mint az a bizonyos kocsmai verekedés, ami úgy kezdődött, hogy a másik visszaütött” (Bozóki [1992] p. 301).⁷¹ 'A mester és tanítványa' kapcsolatában idővel szükségszerűen bekövetkező törés pszichologizáló analógiája valóban nem ragadja meg teljességében a folyamatot. Az első nagyobb nyilvánosságot kapott ellentétet az 1990. március 15-i ünnep körüli belpolitikai nézeteltérések váltották ki. A szabad demokraták nyilatkozatban jelentették be, hogy a Németh-kormány és az MDF elképzeléseivel szemben nem kívánnak az összes politikai erővel közösen emlékezni és különtüntetést hirdettek meg - csak hogy a felhívás nem túl empatikus szövege egyben a vezetős szerepre való igénybejelentésnek is tűnt: „A szabad demokraták ragaszkodnak a demokratikus ellenzék hagyományos, demokráciát követelő menetéhez”.⁷² Bauer Tamás szerint viszont a Fidesz elhatároló „magatartását a politikai taktika diktálta”, majd a választások két fordulója között a fiatal demokraták vezetése „csak helyi megállapodások megkötésére volt hajlandó”, később pedig „többször felajánlkozott az MDF-nek” és kinyilvánította készségét a koalícióba való belépésre. Programja és politikusainak nyilatkozatai alapján a Fidesz valójában nem a szabad demokraták „természetes szövetségese”, ahogy azt az ő pártjában sokan gondolták: „Nincs ugyanis olyan eszmei összetartó erő, amely a politikai érdekek taszító hatását ellensúlyozná”, állította (Bozóki [1992] pp. 296-301).⁷³ Bauer már ekkor jelentős ideológiai különbségeket fedezett fel a két párt törekvései között. Kovács András

---

szervezzük a „négyigenes” kampányt. Orbán azt akarta tudni, nem maradtunk-e le nagyon az SZDSZ mögött. Naivan azt feleltem, hogy kicsit igen, mert éppen az irodából át kell költöznünk egy másikba és a hasonló szervezési feladatok elvonják energiáink egy részét. Éreztem, hogy nincs igazán megelégedve a válaszzommal. Kérte Kövér a telefonhoz, ami természetes volt, hiszen a legjobb barátok. Akkor és utólag kezdtem összerakni, hogy őt nem annyira a mi felkészületlenségünk zavarta, mint inkább az SZDSZ látványos előretörése” (Petőcz [2001] p. 76).

⁷⁰ Bauer ekkor az SZDSZ gazdasági szakértője, befolyásos ideológusa volt

⁷¹ „Haraszi Miklós anekdotája szerint a Fidesz és az SZDSZ közötti barátság akkor ment tönkre, amikor ő egy fogadás előtt megigazította Orbán Viktor nyakkendőjét. Jó történet: benne van a konfliktus irracionálisága. Hiszen az összeveszés nem volt szükségszerű - kellett hozzá Kövérék növekvő üldözési mániája. Maradva a tárgynál: még 1989 elején a nyugatnémet követségre látogatott az ellenzék és előtte a Gellért Szálloda sörözőjében gyülekeztünk. Amikor Mécs Imre meglátott, rám mordult: „megmondtuk, hogy nyakkendőket kell kötni!”. Nem volt világos, ki és hol mondta meg kinek, illetve mi köze ahhoz, hogy egy másik szervezet képviselője mit vesz fel egy politikai rendezvényre. Mégis, ebből az afférból normális esetben azért nem következik sem azonnal, sem hosszú távon a teljes világnézeti szakítás”, meséltem interjúmban (Petőcz [2001] p. 205).

⁷² In: Kurtán Sándor – Sándor Péter – Vass László [szerk., 1991]: Magyarország politikai évkönyve. Ökonómia Alapítvány - Economix Rt., Budapest, 462. o..

⁷³ In: Kurtán Sándor – Sándor Péter – Vass László [szerk., 1991]: Magyarország politikai évkönyve. Ökonómia Alapítvány - Economix Rt., Budapest, 462. o..

válaszában a nyilvánosság előtt pragmatikusan közelítette meg a problémát és az ellentéteket politikai szervezetek közötti érdekkonfliktusként felfogva tagadta a két párt ideológiai különütasságát, mondván, hogy „az eszmei közösség önmagában még nem elegendő a szervezeti elkülönültségből fakadó érdekkülönbségek automatikus áthidalására” (Bozóki [1992] p. 303).⁷⁴

Ekkor, 1990 nyarán a két párt már túl volt a Magyar Demokrata Fórum és az SZDSZ között a magyar parlamentarizmus működését meghatározó megállapodásról⁷⁵ szóló vitán: Orbán Viktor több ponton, mindenekelőtt a kollektív bizalmatlansági indítvány intézményének bevezetése miatt bírálta az országgyűlésben a „paktumot”, amelybe a szabad demokraták nem vonták be a Fideszt. Orbán később azt nyilatkozta Kéri Lászlónak, hogy „azért volt fontos az MDF-SZDSZ-paktum, mert ettől a pillanattól kezdve az SZDSZ elvesztette azt a lehetőséget, hogy morális alapon hivatkozzék bármiféle ellenzéki összefogás szükségességére. Ha azt meg lehet csinálni, hogy az ellenzékot megillető kétharmados törvényeket egyeztetés nélkül eladja a saját politikai érdekei alapján az MDF-nek...” (Kéri [1994] p. 60). A két ellenzéki párt másképpen reagált a kormány üzemanyagár-emelése elleni tiltakozásokra: az országos taxisblokád első napján, a bizonytalan helyzetben – és a helyzet bizonytalan megítélésének következtében - a szabad demokraták radikális hangnemben támadták a kormánykoalíciót, míg Orbán csak a válság elmúltával bírálta rendkívül keményen a kormány politikáját: „a kormány hazudott”, mondta, amikor a „megelőző napon tagadták másnapra tervezett intézkedésüket”. Noha parlamenti beszédében a parlamenten kívüli politizálással szembeni (akkori) fideszes fenntartásokat is megfogalmazta, mondván, „óriási felelősséget vesz magára az, aki mégoly jogos követeléseinek alátámasztására utcára vonul és másokat is utcára visz” (Bozóki [1992] p. 482-483), ez nem azt jelentette, hogy a Fidesz frakcióvezetője elhitte volna az MDF vádjait a háttérben folytatott titkos szabad demokrata szervezkedésről.

Az igazán komoly viszály az őszi fővárosi önkormányzati választások utáni alkudozások során bontakozott ki a két ellenzéki párt között. Miután a Fidesz fontos posztokat és 'helyeket' kapott parlamenti bizottságokban, illetve a fővárosi képviselőtestületben Demszky Gábor budapesti főpolgármesterségének támogatásáért cserébe, Orbán a HVG-nek azt nyilatkozta, hogy „az SZDSZ-nek már semmije sincs, amire igényt tarthatnánk”. Ez a kijelentés, majd különösen az új fővárosi Fidesz-frakció

⁷³ Beszélő, 1990. július 7.

⁷⁴ Beszélő, 1990. július 21.

⁷⁵ In: Kurtán Sándor – Sándor Péter – Vass László [szerk., 1991]: Magyarország politikai évkönyve. Ökonómia Alapítvány - Economix Rt., Budapest, 428-429. o.

döntése, amelynek értelmében a Fidesz a liberális pártok választási együttműködése ellenére nem lépett koalícióra a szabad demokratákkal és nem adott Budapestnek alpolgármestert, általános megütközést keltett az SZDSZ-ben, a mindkét párttal rokonszenvező értelmiségiek körében és a sajtóban. A legvehemensebben talán Bauer Tamás bírálta a fiatal demokratákat: „A Fidesz azért tart betegesen attól, hogy a többpártrendszerben szokásos módon korrekt politikai szövetséget kössön a szabaddemokratákkal, mert sikerei nem teremtettek számára valós politikai identitást” (Bozóki [1992] p. 358).⁷⁶ Ezúttal Orbán reagált Bauer cikkére: vitriolba mártva tollát a Tomi Horror Picture Show címet adta írásának, majd közölte, az önkormányzati választásokon „[a]z együttműködésre azért vállalkoztunk, mert az egyéni kerületek logikája ezt racionálissá tette” (Bozóki [1992] p. 371).⁷⁷ A Fidesz parlamenti frakcióján belül is eldurvult az SZDSZ-ellenes hangnem: „Amikor a magyar kormány titokban fegyvert adott el a horvátoknak, véleménykülönbség támadt a Fidesz és a szabad demokraták között egy mellékes részletkérdésben; hogyan alakuljon a tervezett, de aztán soha fel nem állt vizsgálóbizottság összetétele. A késve érkezett Kövér László dühödtt ’Halál az SZDSZ-re’ kiáltással kommentálta a regionális konfliktusveszély szempontjából érdektelen nézeteltérést” (Hegedűs [1994d]). A szabad demokraták viszont 1991. tavaszán nem lelkesedtek a fideszesek javaslatáért, amely a rendszerváltás lezárása érdekében a legsürgetőbb politikai és gazdasági kérdésekről hatpárti tárgyalásokat kezdeményezett. Tamás Gáspár Miklós „a Fidesz-vezetőinek fiatal, éhes konkvisztádorokból álló vasfegyelmű kis csapata” a parlamentarizmus szabályainak ellentmondó ötletére azt válaszolta: „Nem.” (Bozóki [1992] pp. 409 és 413).⁷⁸ Az SZDSZ hivatalos, de tegeződő levelére a Fidesz parlamenti frakciója magázódva válaszolt: „a politikában barátságos gesztusok éppen az ellenkező látszatot kelthetik. Ez félreérthető, sokan úgy érzeték a Fideszben, hogy ez lekezelő, lám, az SZDSZ nem komoly pártként kezel bennünket”, tért vissza a régi ’nótához’ Orbán a Magyar Narancsnak adott interjújában (Bozóki [1992] p. 415).

A vihar csendesedésével mindazonáltal “[a]z SZDSZ és a Fidesz kapcsolata lassú közeledést mutatott 1991-ben” (Bozóki [2003] p. 216). Ennek alapvető oka a kormányerők radikalizálódása mellett a fiatal demokraták népszerűségének látványos emelkedése, illetve a szabad demokraták mélyülő belső válsága volt. 1991. végén a két liberális párt a költségvetés drámai, éjszakai vitája során először - és utoljára - közös frakcióülést tartott. A Fidesz hivatalosan igyekezett távol tartani magát a szabad

⁷⁶ Beszélő, 1990. december 15.

⁷⁷ Beszélő, 1991. január 5.

demokraták belharcaitól, miközben óvatosan Dornbach Alajosnak drukolt Tölgyessy Péterrel szemben, amit Szájer József patikamérlegen kiegyensúlyozott rövid nyilatkozatban érzékeltetett a vájtfülű olvasókkal. Miután a Tölgyessyvel szembeforduló vesztes alapítók platformokat hoztak létre az SZDSZ-en belül, Orbán beszélt Pető Ivánnal, hogy önállóságukat megőrizve üljenek át a Fidesz parlamenti frakciójába, de Pető barátságosan elhárította az ajánlatot. Mintha a két szervezet elitje ebben a periódusban túllendült volna a kölcsönös gyanakvás időszakán (Petőcz [2001] p. 204). A Fidesz újra szívélyes hangot ütött meg az SZDSZ-szel szemben: Orbán 1992-es pécsi kongresszusi beszédében egyenesen azt üzent a szabad demokratáknak, hogy „reméljük, minél hamarabb úrrá lesznek belső nehézségeiken és ismét kiegyensúlyozott, megbízható szövetségesei lesznek a fiatal demokratáknak” (Kéri [1994] p. 188).

A Demokratikus Charta megalakítását 1991. őszén mindazonáltal nem fogadta lelkesen a Fidesz többségi szárnya. Óvatos attitűdjüket egyrészt a parlamenti pártok versenyét preferáló nézeteik és a pártkülönbségeket összemosó mozgalmi politizálással szembeni averziójuk határozta meg – különösen Áder Jánosét –, másrészt az értelmiségi mozgolódás felett a szabad demokraták régi gárdája nyilvánvalóan komoly befolyással rendelkezett. A charta ráadásul Fodor Gábor számára nyújtott politikai szereplehetőséget, amit Orbánék növekvő bizalmatlansággal figyeltek. A kormánypártok radikalizálódó politikai irányvonala hatására, amikor a mozgalom nyilatkozatát aláíró Surányi György az új jegybank-törvény elfogadása után nem maradhatott a Magyar Nemzeti Bank élén, Orbán ugyanakkor demonstratívan bejelentette, hogy a Fidesz parlamenti frakciója testületileg csatlakozik a Chartához.⁷⁹ A nagyszabású 1992. szeptember 24-i tüntetés előtt Kövérékben már kezdtek megfogalmazódni az MSZP 'rehabilitálásával' szembeni ellenérzéseik, illetve az ellenzéki egység gondolatát elutasító nézeteik - mindenekelőtt a Fidesz önálló mozgástere szűkült volna be a közös akciók következtében. A Charta rendezvényén eredetileg ismert értelmiségiek és nem parlamenti képviselők beszéltek volna a 'csurkista veszéllyel' szembeszállva, illetve a független média védelmében, de az irányítás 'átcsúszott' az SZDSZ-es politikusok kezébe. Az új koncepció értelmében a szabad demokrata és szocialista politikusok mellé Fodor Gábort is meghívták a Kossuth Lajos téri szónokok közé, de a felkérést a Fidesz vezetősége visszautasította – a párt tagjait viszont még a demonstráción való részvételre buzdította.

⁷⁸ Népszabadság, 1991. április 6.

⁷⁹ 1991. december 2-án. „Ambivalenciáját azért egyértelműen kimutatta a frakcióülésen: a vitában nem érvelt a döntés ellen, mégis ő maga a csatlakozás ellen szavazott, miközben tudhatta, kisebbségben marad álláspontjával”, meséltem az interjúmban (Petőcz [2001] p. 206).

Az SZDSZ iránti bizalmatlanság a Demokratikus Chartával szembeni ellenszenv következtében ismét megerősödött. Az Orbán Viktor és Kövér László vezette csoporton belül ekkor kezdett el terjedni a mozgalom új értelmezése, amely addig csak a politikai jobboldal gondolkodásmódját tükrözte: a charta valójában az utódkommunisták és az SZDSZ összeboronálását tudatosan egyengető „antifasiszta népfront”. Az erősödő veszélyérzet döntő szerepet játszott abban, hogy 1993. februárjában a Fidesz új együttműködést javasolt a szabad demokratáknak. A megállapodásban a két politikai szervezet képviselői, miután határozottan bírálták az MDF-kormányzat tevékenységét, illetve elhatárolódtak a „reformkommunista-szocialista kormányok iránti nosztalgiára és a szociális feszültségekre” rájátszó ígéretektől, leszögezték: „Meggyőződésünk, hogy a tőlük jobbra és balra álló, a demokratikus alapértékeket elfogadó erőkkel együttműködni kész liberális polgári közép lesz képes teljesíteni a demokrácia megszilárdításának történelmi feladatát Magyarországon”, egyben pedig kötelezettséget vállaltak arra, hogy harmadik féllel csak egymást időben értesítve kötnek választási-politikai megállapodást.⁸⁰ Az aláírást követően Áder János és Orbán Viktor körlevelében már az új szellemben értékelték az együttműködést, hangsúlyozva, hogy az nem választási megállapodás: „Nem volt más eszközünk arra, hogy megakadályozzuk az SZDSZ MSZP irányába történő sodródását, hogy elejét vegyük egy körvonalazódófélben lévő MSZP-SZDSZ baloldali blokk kialakulásának”. Kifejtették, hogy két párt programja eltér egymástól, csak kisebb közöttük a távolság az MDF és az MSZP elképzeléseihez viszonyítva, majd még egy 'oldalvágással' arra kérték a helyi fideszeseket, hogy az együttműködés megvalósításakor járjanak el „azzal a körültekintéssel, amelyet 'természetes szövetségesünk' magatartása 1989 óta indokoltá tett”.⁸¹

A megállapodás után Kövér tartott attól, hogy a két párt közötti különbségek újra összemosódnak. Interjújában kísérletet tett a két párt elitje közötti eltérések kulturális értelemben vett megragadására: egyrészt a Fidesz-vezetők vidéki, elsőgenerációs háttérének tulajdonított komoly jelentőséget, másrészt a „hatvannyolcas” és a fideszes nemzedék politikai élményeinek divergáló hatását taglalta, „mert talán megvilágítják azt a másságot, amit az ideológiában kutakodva nem tudnánk megmagyarázni” (Kövér

⁸⁰ Fidesz Press, 1993. március 18., 4. o.

⁸¹ Belső tájékoztatás az SZDSZ-Fidesz megállapodásról. Fidesz Press, 1993. március 18., 5. o. – Ugyanitt olvasható Bauer Tamásnak a szabad demokratákhoz írt hasonló – korábbi - belső körlevele, amelyben kifejezte reményét, hogy „a Fidesz részéről is korrekt együttműködést tapasztalunk” – miután ismét felhánytorgatta a fiatal demokraták addigi viselkedését. A Fidesz tanácsadói novemberi memorandumukban azt írták: „Mindegy kinek a hibájából, de sem a Fideszben, sem az SZDSZ-ben, sem pedig a 'közvéleményformáló' értelmiség szemében nem több a paktum, mint kötelező tiszteletkör és hivatkozási alap, miközben mind a két fél azt figyeli, hogy a másik mikor vágja át, mikor ugrik ki, esetleg

[1993a] pp. 7-8).⁸² Orbán pártelnöki kortesbeszédében visszatért a 'függetlenségi deklarációk' stílusához, a korábbinál ráadásul keményebb kitételekkel: „Nem csupán történelmi véletlen hozta úgy, hogy önálló pártot alakítottunk, ahelyett, hogy az SZDSZ ifjúsági tagozatává váltunk volna. Mi nem beleszorultunk a Fideszbe, hanem tudatosan választottuk az önállóságot, mert hittünk abban, hogy mi más jövőt képviselünk, mint riválisaink. Én továbbra is olyan politikát képviselek, amely kizárja, hogy bármely más politikai erő segédcsapata legyen a Fidesz. Kizárja, hogy bármely politikai erő politikai hűbérnyilatkozatot vegyen tőlünk” (Kéri [1994] p.199).

A parlamenti választásokig hátralévő egy év alatt a Fidesz és az SZDSZ közötti viszony folyamatosan tovább romlott. Ugyan a július 15-i újabb kétpárti megállapodás már a jelöltállítás, a két választási forduló közötti együttműködés – az egymás javára történő visszalépések – és a koalícióalkotás kérdéseivel foglalkozott⁸³, közben a Fideszen belül kitört nyílt hatalmi harc során Orbánék a „fodorista” szárnyat ekkor már mint a szabad demokraták politikai híveit és kiszolgálóit igyekeztek kiszorítani utolsó fontosabb pozícióikból, Fodor Gáborra pedig régóta úgy tekintettek, mint akit az SZDSZ mozgat a háttérből és rajta keresztül a Fideszben „személyzeti politikát” folytat. A két csoport küzdelmében a szabad demokratákhoz való kapcsolat számított az alapkérdésnek – legalább is a többségi irányzat meglehetősen sikerrel egyszerűsítette le a belső ellentéteket erre a problémára. A Fidesz önállóságának hangsúlyozása alighanem népszerűbb programnak tűnt a különböző szinteken a másik szervezettel kisebb-nagyobb konfliktusba keveredett önkormányzati képviselők, tisztségviselők és aktivisták szemében, mint a két liberális párt közötti stratégiai együttműködés hangsúlyozása – főleg, mert ezt Orbánék tágabb körben nem vonták egyértelműen kétségbe. Fodor Gábor őszi országos választmányi elnökjelölti beszédében fejtette ki végül offenzív modorban alternatív politikai irányvonalának főbb téziseit, amelyek között a szabad demokratákkal kapcsolatban úgy fogalmazott: „Jelentős mulasztásnak tartom, hogy a Fidesz-SZDSZ megállapodás megkötése után nem kezdődött komoly és átfogó szakmai egyeztetés a két párt között tartalmi, programszerű kérdésekről... S nem szeretném, ha tovább folytatódna az SZDSZ-szel a hidegháború, mert a Mérleg utcában barátaink ülnek, akikkel gyakran vitatkozunk, de akikre szükségünk van, mert a politikában nem csak érdekek vannak,

---

mikor lép olyat, ami kellő indok a másik félnek a bili kiborításához” (Bence- Fellegi-Kovács-Such [1993]).

⁸² AZ SZDSZ háttérét értékelve visszafogottan fogalmazott: „a budapesti urbánus értelmiségi kör adja meg a fazonját, ez nyomja rá a bélyegét. Egyébként a politikai ellenfelek mindent megtesznek azért, hogy erre ráerősítsenek, hogy úgy állítsák be az SZDSZ-t, akként fogalmazzák meg a maguk számára, mintha ez az egész párt csakis ennek az értelmiségi körnek a jegyeit viselné magán, ami azért nem igaz” (Kövér [1993a] p. 7).

⁸³ Beszélő, 1993. július 24., 2. o.

illetve nem mindig csak érdekek vannak, hanem mélyebben összetartó elvi meggyőződés. S ha vannak is az SZDSZ-ben olyanok, akik nem szeretik a Fideszt, mi úgy politizáljunk, hogy azokat erősítsük, akik tartós kapcsolatot akarnak a két párt között kiépíteni” (Fodor [1993d]).

Az Országos Választmány ülését követően, november első felében Fodor Gábor, Molnár Péter és Ungár Klára egymás után lemondott parlamenti képviselői helyéről és kilépett a Fideszből.⁸⁴ A két liberális párt kapcsolata még inkább elmérgesedett, egyrészt mert hetekig tartott annak a sajtó által rendszeresen tárgyalt kérdésnek a megválaszolása, hogy a 'hármak' végül is a szabad demokraták színeiben indulnak-e a közelgő választásokon, másrészt pedig Kövér László dühös nyilatkozatokban támadta Fodort. Amikor a Fidesz ex-alelnöke végül elfogadta a szabad demokraták által felajánlott második helyet az SZDSZ országos listáján, Kövér lejúdasozta volt párttársát, mondván, „valóban gáláns ajánlat, többet ér harminc ezüstpénznél” és megállapította, Fodor mostantól azokkal dolgozhat együtt, akikkel mindig is együtt dolgozott.⁸⁵ Orbánék biztosak voltak abban, hogy a szabad demokrata vezetők tudatosan nyújtották el a válságot. A lassúság a Fideszben maradt pártellenzékieknek is gondot okozott: „A Párbeszéd platform legutóbbi ülésén megjelent tagok sem örültek annak, hogy Fodor Gáborék döntéshozatala több mint két hónapig elhúzódott”, írták a pártelnökségnek. Ugyanakkor a platform szóvivői elítélték Kövér nyilatkozatát és úgy fogalmaztak a levélben, hogy „szükség van a két liberális párt politikusai közötti jó személyes kapcsolatokra. Mindenekelőtt annak érdekében, hogy a Fidesz régi stratégiáját siker koronázhassa, s Magyarországon kétpólusú pártrendszer helyett megszilárduljon a három modern politikai 'izmushoz' tartozó szervezetek vetélkedésén és változatos együttműködésén alapuló struktúra. Ebből következően alapvető érdekünk az SZDSZ-szel kötött megállapodás megóvása” ([A] Fidesz Párbeszéd Platformjának a Fidesz... [1993-93]).

A választásokig hátralévő hónapokban a két liberális párt hol a szoros együttműködés és a stabil választási szövetség látszatát igyekezett görcsösen fenntartani - ami egyébként az Agrárszövetséggel és a Vállalkozók Pártjával négypártivá bővült -, hol pedig a közvélemény előtt kicsinyes vitákkal rombolta le ezt a képet. Bár Orbán Kéri Lászlónak azt nyilatkozta: „Úgy látom, a Charta kimúlt, s legyen igaza a szervezőknek, akik azt mondják, hogy a Charta olyan, mint az esernyő, akkor kell kinyitni, ha esik” (Kéri [1994] p. 111), mégsem sikerült a szabad demokratákkal normalizálni a viszonyt.

⁸⁴ Ungár csak a fővárosi frakcióvezetői posztjának elvesztése után távozott a pártból is.

⁸⁵ Magyar Nemzet, 1994. január 11.

1994. legelején Orbán egy rádióinterjúban az SZDSZ mellett az MDF-et és a KDNP-t is megnevezte esetleges koalíciós partnerként, amennyiben a két liberális pártnak nem lenne elegendő többsége a kormányalakításhoz. A nyilatkozat nyomán az újságok arról cikkeztek, hogy a Fidesz át akarja menteni a bukott kormánypártokat, a szabad demokraták pedig élesen bírálták Orbán „gondolatkísérletét”.⁸⁶ Ahogy az MSZP éppen a Fidesz rovására egyre jobban növelni tudta a támogatottságát, a fiatal demokraták elnöke ’előre menekült’ és egyaránt bírálta Horn Gyulát és Kuncze Gábort, az SZDSZ miniszterelnökjelöltjét egyik televíziós beszélgetésük után. A Fidesz nem képviseltette magát az SZDSZ küldöttgyűlésén, mert „nem érkezett meg időben a meghívó”, a liberális pártok nem tartottak közös nagygyűléseket, mert ezt a Fidesz-javaslatot a szabad demokraták elvették, valamint nem vonták vissza jelöltjüket Orbán Viktorral szemben a székesfehérvári választóközvetben, miután a Fidesz elnöke mégis úgy döntött, ’egyeniben’ is elindul. „Mire Orbán Viktor eljutott a ’csak együtt bármilyen koalícióban’ formulájáig, az SZDSZ már úgy látta, hogy a Fidesszel való túlságosan szoros kapcsolat a saját esélyeit rontja” (Köszeg [2000a] p. 170). A Fidesz parlamenti frakciójában pedig a formális szövetség ellenére az új „főellenséggel”, a szabad demokratákkal szembeni ellenszenv hullámai még magasabbra csaptak: azon ’poénkodtak’, hogy „MSZP vagy SZDSZ, az ugyanaz” (Petőcz [2001] p. 383), míg Kövér az országos választmány ülésén közölte, hogy „az SZDSZ csurkisták és aczélisták gyülekezete” (Hegedűs [1994d]).

A parlamenti választások után Orbán Viktor annak drukolt, hogy az SZDSZ ’kormányra menjen’ az abszolút többséget szerzett MSZP-vel. A szabad demokraták belépése a koalícióba ugyanis visszamenőlegesen a történetek olyan sematikus beállításához segítette a Fideszt, amely szerint míg ők hűek maradtak antikommunista elveikhez, az SZDSZ elárulta egykori ellenzékiességét. A szabad demokraták nem is érzékelték a veszélyt és sokan közülük meglehetősen fölényesen kezelték a legyőzötteket, mondván: vége a Fidesznek (Hankiss [1997]). Az apa-fiú viszony emlegetése helyett valószínűleg mégis közelebb járunk az igazsághoz, ha a szabad demokratákkal szembeni erős fideszes indulatokat a szektás világnézet egyik vonásához rokonítjuk; ahhoz a helyzethez, amikor az eredetileg hozzánk legközelebb álló irányzatot gyűlöljük politikailag a legjobban. A Fidesz – Magyar Polgári Párt 1995–ös kongresszusán a Beszélő beszámolója szerint Kövér László a küldötteknek a következőket adta elő: “Azzal vádolnak minket, hogy ki akarjuk szorítani az SZDSZ-t a politikai életből. Na és?... Miért lenne baj ez... El ne feledjük, hogy a Szabad

⁸⁶ Orbán ugyan csak a Fidesz régi koncepcióját ismételte el, de ez a kiélezett ’leváltós’ hangulatban taktikailag hiba volt, ráadásul annyiból mégis elszakadt már a korábbi elképzelésektől, hogy az MSZP-ről

Demokraták Szövetsége Kamcsatkától Los Angeles-ig azzal áztatta ellenfelét, hogy ódivatú, premodern, mucsai, antiszemita párt. Ma már Mucsa széles mezején ott áll az a párt is, amelynek ti a tagjai vagytok. Vegyétek már észre, hogy útban vagyunk” (Zolnay [1995]).⁸⁷

A nagyobb nyilvánosság előtt is egyre keményedett a hangnem: “Orbán eljut a nemzet és közösségeinek szétverésére törekvő szabad demokrata dominanciájú kultúrpolitika kifejezéséig. Azt hittem, nem jól látom. Az interjúkészítő is meglepődhetett, visszakérdezett, de Orbán megerősítette szavait: Én nem gyanakszom, hanem az eltelt másfél év meggyőzött arról, hogy összefoglalóan a magyarság szellemi és lelki erejének szándékos meggyengítéséről van szó”, idézte Esterházy Péter (Esterházy [1996]).⁸⁸ Ekkor még nem tudta, hogy – az 1998-as mérsékelt hangnemű választási kampány ellenére - néhány év múlva a kommunizmus és a liberalizmus fejlődéstörténetét is összekapcsolja a Fidesz – Magyar Polgári Szövetség főideológusa: “Nem olyan hosszú az út a proletár internacionalizmustól a kozmopolitizmusig” (Kövér [2003b]).

2.3. A Fidesz, az értelmiség és a média

A szabad demokratákhoz fűződő viszony kérdése elválaszthatatlan a (liberális) értelmiségiekkel kialakult kapcsolatoktól, valamint a média politikai szerepéről vallott Fidesz-nézetektől. A Fiatal Demokraták Szövetségének megalapítói tisztában voltak azzal, hogy a pártállam mind jobban elbizonytalanodó funkcionáriusai számára az értelmiség politikai állásfoglalásának jelentősége meghatározó a szervezet jövője szempontjából: ha a Fidesz tagjait ki akarnák rúgni az egyetemekről, akkor „[n]agyon könnyen előfordulhat, hogy általános sztrájkhullám söpörne végig az egyetemeken és a Fideszt támogató értelmiségi körökben. Ne feledjük, hosszú évek óta a Fidesz az első olyan politikai kezdeményezés, amely támogatásra talál minden mérvadó és megbízható értelmiségi körben” (Bozóki [1992] p. 44). A többi alternatív csoportosulás és a rendszerrel szemben kritikus intellektuelek szimpátiáját és támogatását valóban

---

többé nem beszélt, mint lehetséges koalíciós pártról.

⁸⁷ Bayer Zsolt hét évvel később: „Ott egyszerre lesz jelen a két Magyarország. Mert kettő van, tényleg. A méltósága és az ocsmánysága. És ki fogtok ábrándulni, nyomorultak. Mert a méltóságos és emlékező tömeg nem fogja veletek feltörölni a Hősök terét, bármennyire szeretnétek is. Majd megpróbálunk túlélni titeket, hangosító és lufik nélkül. A szeretet, az összetartozás, a hit, a méltóság és az igazság erejével. Egy szál gyertyával a kezünkben. Így lesztek megalázva, szabad demokraták. Aztán eljön majd a holokauszt áldozatainak emléknapja is, és akkor majd meggyilkolt zsidó honfitársainkra fogunk emlékezni. Nagyszerű, becsületes magyar zsidókra. Akikhez éppen úgy nincs nektek semmi közötök” (Bayer [2002] p.60).

⁸⁸ Majd hozzáfűzte: “azt, hogy ők ezt akarnák, hogy e mögött ez a szándék van, ezt nem lehet mondani... Így magyar, vagyis európai ember nem beszél.”

élvezhette a Fidesz a demokratikus átmenet hajnalán – Balassa Péter már arra figyelmeztetett 1988. augusztusában: „Ne hagyják, kérem, hogy a fejük fölött kibontakozzon valamiféle küzdelem a lelkükért – válasszanak, szelektáljanak bátran és szuverén módon” (Bozóki [1992] p. 65). Az Ellenzéki Kerekasztalon belüli politikai ellentétek kiéleződése és az új szervezetek ideológiai nézeteinek kikristályosodása nyomán a fiatal demokraták eltávolodtak a népi-nemzeti és keresztény retorikájú csoportoktól és értelmiségiektől – mégha viszonyuk nem is romlott meg annyira, mint a szabad demokratáké a teljes magyarországi konzervatív táborral.

Így a kilencvenes évek kezdetétől az értelmiséghez fűződő kapcsolatok kérdése döntően a magát ugyancsak liberálisnak definiáló értelmiségre vonatkozott: ebbe a táguló körbe régi ellenzékiek és a velük rokonszenvező, az előző rendszerből kiábrándult, a Magyar Demokrata Fórum-vezette koalíció politikáját pedig elutasító véleményformálók tartoztak. Közülük számosan az SZDSZ szakértői környezetét alkották, míg jónéhányan a Fidesz tevékenységét segítették. Többségük politikai attitűdjét a mindkét párt iránti vonzalom, a laza vagy akár érzelmileg is átélt kettős kötődés jellemezte. A fiatalok pártjának a parlamentarizmus történetében példa nélküli sikeres politizálása tovább növelte a Fidesz 'rokonszenv-indexét' az idősebbek körében: „Nem is rejtem véka alá, hogy én eszmeileg a Fidesszel szimpatizálok. Tény, hogy a Soros-alapítványnak is szerepe van a tehetséges fiatal politikusgárda kinevelődésében. Én őket tartom a jövő ígéretének, és politikai értelemben a legéletképesebb gárdának”, nyilatkozta 1991. őszén Soros György (Bozóki [1992] p. 445).⁸⁹

Az értelmiségiek és a Fidesz kapcsolatának hullámváltozása mindazonáltal szorosan összefüggött a két liberális politikai szervezet egymás közötti viszonyának alakulásával. Az első komolyabb vitát a budapesti önkormányzati választások körüli látványos Fidesz-SZDSZ csetepaté okozta. Meglehetősen általános vélemény szerint a fiatal demokraták nem tudták meggyőzően megmagyarázni, miért nem léptek koalícióra a másik liberális párttal. Így például Báron György nem fogadta el Ungár Klára frakcióvezető nyilvánosan hangoztatott intézményi-politikai érveit, az SZDSZ dominancia-törekvéseire magánbeszélgetésekben felhozott fideszes példákat pedig nem tartotta elég jelentősnek (Bozóki [1994] pp. 712-713). Madarász Aladár egyenesen úgy látta, hogy „a magyar demokrácia jövőjének kulcskérdése lehet a Fidesz és az SZDSZ viszonya, a verseny és az együttműködés normális formáinak megteremtése, ami pillanatnyilag, bizonyos jelekből ítélve, inkább siralmas (pl. a Bauer-Orbán vita hangneme a Beszélőben)” (Bozóki [1994] p. 725). Laki Mihály szerint „vissza kell lépni a hírhedt

HVG-interjúhoz képest, valahogy úgy, hogy a pártsiker ügyekben a Fidesz egyenlő távolságban van a versenytársaitól, a demokrácia ügyében pedig az SZDSZ-szel van szoros szövetségben” (Bozóki [1994] p. 737). Máshonnan közelített a körkérdéshez Vajda Mihály: „S amikor az új rendszer meglett és a Fidesz párt lett, mindjárt úgy éreztem, hogy ez az én pártom. Nem csalódtam benne.... Az ’új’ Fidesz alapvető jellemzője a számomra, hogy megértette: a modern demokráciának nem ’világnézeti’ pártokra van szüksége, nem olyan pártokra, amelyek elveiket akarják átültetni a gyakorlatba, hanem pragmatikus tömegpártokra, amelyek elveiket nem adják fel, de nem azok megvalósításán igyekeznek, hanem a gyakorlati problémákat próbálják azok szellemében megoldani” (Bozóki [1994] pp. 757-758). Balassa Péter viszont azt kérdezte: „Nem értem, hogy az általam egyébként nagyon-nagyon kritikusan szemlélt SZDSZ-szel szembeni különállás mániákus bizonygatására miért akkor került sor, amikor ez már régen mindenki előtt világos volt, és többek között ez hozott sok választót a Fidesznek?... Én személy szerint, s ez nem hízelgés, jobb főpolgármesternek tartottam volna Ungár Klárát, ám ha már Demszky lett, vajon nem okozott-e visszatetszést az alpolgármesterség körüli huzavona?” (Bozóki [1992] p. 708).

A baráti bírálatokat ekkor még tudomásul vette a Fideszen belül formálódó többségi szárny és ’nem nyitott vitát’ a liberális értelmiségekkel. A politikai béke állapota azonban fokozatosan megszűnt a két liberális párt között a Demokratikus Charta megszerveződése nyomán, illetve különösen azután, hogy Csurka István 1992. augusztusában megjelent tanulmánya – Debreczeni József kifejezésével: „náci alapvetése” - ’mozgósította’ a liberális és a csatlakozó baloldali értelmiségeket. Kövér László ugyan keményebben bírálta az MDF-et a parlamentben a Fórum alelnökének dolgozata kapcsán, mint a szabad demokraták vezérszónoka, Tardos Márton, ám Orbán Viktor szerint a formálódó „antifasiszta front” azt jelentette volna, hogy „nem a politikai szereplők fogják elrendezni saját magukat, hanem majd értelmiségi csoportok összefogása által előállt erőterben leszünk kénytelenek a pólusokhoz igazodni... Nagy tekintélyű, médiában szerephez jutó értelmiségiek fogják irányítani az eseményeket, és a párt vezető testületei kész helyzettel találják magukat szembe” (Kéri [1994] pp. 98-99). Ez az aggály fejeződött ki Bayer Zsolt és Szadai Károly, a Fidesz parlamenti frakciója munkatársainak értelmiségi körök megdöbbenését kiváltó, maró gúnnyal megírt cikkében, amelyben Kornis Mihály ellenzéki egységet sürgető írására válaszolva közölték, unják, hogy „állandóan legazemberezzék a politikusokat, és a magas értelmiség ezt boldog vigyorral visszhangozza. Nincs - mitől lenne? – ebben az

---

⁸⁹ Figyelő, 1991. október 24.

országban demokráciában edzett politikai elit, de ha valamikor, akkor most itt az ideje, hogy végre kialakuljon. De úgy egy kicsit nehezen fog menni, hogy a varázsgömb-simogatók a pálya széléről egyfolytában beleordítanak a játékba, miközben a felkentek távolba néző tekintetével demonstrálják a politikától és a politikusoktól való undorukat. A játékba most még be lehet szállni, Kornis néptárs, csak fel kell húzni a mezt” (Bayer-Szadai [1993]).

A nyílt értelmiségellenes retorika a a belső harc eldurvulásával, a Fodor Gáborékkal történő végső szakítással párhuzamosan jelent meg Orbán nyilatkozataiban, illetve Kövér elvi cikkében. A Fidesz elnöke 1993. szeptemberében a kormánypárti Pesti Hírlapban az interjút készítő Varga Domokos Györggyel egyetértve kifejtette, hogy „a magyar értelmiség és újságíró-társadalom” viszonyait ismerve nem lepte meg, amikor a debreceni Fidesz-kongresszus előtt „rendes cikkben, intelligensen megírva, de arra figyelmeztettek, hogy baj van..., van fülem az ilyesmire, a Kádár-rendszerben is olvastam újságot, nem most kezdtem” (Orbán [1993b]).⁹⁰ A Magyar Narancsban mind keményebben bírálták Orbánék fokozódó értelmiségellenességét (Sükösd [1993])⁹¹, aminek hatására Kövér A Fidesz és az „értelmiség” című írásában foglalta össze lesújtó véleményét: „Némileg zavarbaejtő, amint a „függetlenség” pózában feszítő értelmiségiek nagyon is elkötelezett politikai kritikát, szemrehányásokat fogalmaznak meg velünk szemben... Ezek az értelmiségiek egy másik párt értelmiségi holdudvarának részei, konkrét kérdésekben vallott álláspontjuk egy másik párt álláspontjára rímel, s egy másik párt értékrendjét kéri 'a liberális értelmiség' nevében a Fideszen számon.... Ezek a jó értelmiségiek nagy függetlenségükben táborokat (ld. még Gulag, KZ) szerveznek és tartanak fenn, ahol 'függetlennek' lenni kötelező, ahol az engedelmes 'függetlenek' csokimikulást, ösztöndíjat, függetlenségi érdemérmet, 'zsíros állásokat' kapnak (bizony, Sükösd Miki!), a renitens 'függetlenek' meg rosszabb pillantásokat, virgácsot, egy kis civil társadalmi szilenciumot, vagy a törzs általi kiközösítést” (Kövér [1993b] p. 5).

Ennek a cikknek a hangneme jelentette - Fodor Gábor pártból való kiszorítása mellett - számos liberális értelmiségi számára a Fidesz 'elbocsátó üzenetét'. Balassa Péter még utoljára Orbánéhoz fordult nyílt levelében, kérve őket: „ne csináljátok ezt... Mindezt nem abban a hiszemben mondom, hogy foganatja volna egy független (igen: az) választópolgár véleményének, hanem ideje van a mondásnak... Kérlek benneteket, a

⁹⁰ Az elemzést Bozóki András – a párt tagja és nemrég még szóvivője - 'követte el', akit Orbán gyakorlatilag lekommunizált, mert belebonyolódott a Fideszen belüli első- és többgenerációs származásúak politikai attitűdjeinek boncolgatásába, amit a pártelnök személyes sértésként élt át. A cikk a Magyar Hírlapban jelent meg 1993. április 16-án *A diabolikus erők működésbe léptek* címmel, amit a szerkesztők adtak az írásnak.

⁹¹ Sükösd Miklós szerint a bolsevik párt gyakorlatára emlékeztetett a párton belüli ellenzékiek kiszorítása.

lehető legsürgősebben hagyjátok abba ha még lehet, és még meg tudjátok állítani saját elszabadult lovaitokat (kengyelfutóitokat és lovászeitokat), hogy a Fodor-ügy az eszement, gyalázkodó értelmiségellenesség szlogenjeibe fulladjon, primitív és nivótlan módon, mintha egészen másoktól olvasnám mindezt...” (Balassa [1993]). “Fodor Gábor szavait idézzük⁹², aki ... figyelmeztette a vezetőket: a ‘hatalmasoknak’ (akik a politikai hatalmat gyakorolják) nem volna szabad kihívniuk a ‘befolyásosokat’ (a véleményalkotókat, az intelligenciát). Az utalás nyilvánvaló: az utóbbiaknak szintén van valamiféle hatalmuk, a diskurzus foucault-i hatalma”, írta Fehér Ferenc és Heller Ágnes (Fehér-Heller [1994] p. 73). A Fidesz politikai tanácsadói belső novemberi memorandumukban, miután megállapították, hogy „a Fidesz vezetői láthatólag nem akarják tudomásul venni, milyen nagy baj van”, noha gúnyolódtak „a képmutató, állítólagos függetlenségét fitogtató, valójában nagyon is pártos” alkotó értelmiségieken, azt javasolták, a pártvezetők ne válaszoljanak a sértésekre, illetve „[s]emmiképpen sem szabad belemenni abba a csapdába, hogy durván eltanácsoljuk az értelmiséget a politikától, ahogy annak idején a kommunisták tették; hogy a már-már csurkai hangú ledorongolást ne is említsük” – ezen a ponton Kövér nevét nem írták le... (Bence-Fellegi-Kovács-Such [1993]).

A választások után a tanulságot a következőképpen foglalták össze a maguk számára Orbánék: „[a] Fidesz vezetése későn ismerte fel, hogy a Fideszt időlegesen támogató értelmiségiek jó része nem önmagáért támogatja a pártot, hanem csak annyiban és csak azokat a politikusait, amennyiben és akik megfelelnek az általuk képviselt politikai érdekeknek”, miközben valódi önkritikát is gyakoroltak - igaz, „fogcsikorgatva” (Hegedűs [1995b]) -, úgy fogalmazva, hogy a népi-urbánus megosztottságot tekintve „a Fidesz politikusainak egy része nem volt képes adottságként kezelni e szekértáborok létét, s alkalmazkodni hozzájuk, hanem aufklérista türelmetlenséggel pazarolt energiákat a velük való konfrontációkra, melyek rontották a párt megítélését” (Ellenzékből... [1994] p. 13) - Kövér érveinek tartalmi kritikája azonban elmaradt. Legszívesebben már korábban szakítottak volna a ’szoclib’ értelmiséggel, de Orbán a választási kudarc előtt úgy értékelte, hogy „itt ütközik ki a Fidesz óriási hátránya, ma Magyarországon a centrista, a nyugat-európai értelemben használt konzervatív liberalizmusnak nincs értelmiségi háttere” (Kéri [1992] p. 100). Egy év múlva már Kövér azt nyilatkozta, hogy „a Fidesz értelmiségi kapcsolatai jelentős mértékben javultak - nem ugyanazon értelmiségi körök felé természetesen, amelyek a Fideszt még 1990 és ’92 között preferálták” (Kövért [1995]). Hosszú távon azonban a

⁹² Magyar Hírlap, 1993. november 2.

régi konfliktusokra emlékeztető ellentét jött létre a konzervatív értelmiségiekből álló Nemzeti Kör a párt politikáját óvatosan bíráló elemzését követően: “Mindig elképeszt, amikor a baloldali gondolkodásmód lenyomata tükröződik vissza olyan emberek fejében, akik vitán felül tiszteletreméltó módon a polgári gondolkodás jegyében éltek le az életüket”, jelentette ki Kövér László (Kövér [2003b]).

A Fidesz és az újságírók viszonyának alakulása egyrészt az értelmiségi kapcsolatok történetének része, másrészt a magyarországi rendszerváltás és az első demokratikus kormányzati ciklus alatt a média területén és a sajtószabadság kérdésében bontakozottak talán a legviharosabb politikai konfliktus-sorozat a közélet szereplői között. A fiatal demokraták természetesen a pártállam gyengülő paternalista-cenzúrázó sajtópolitikájával szemben léptek fel, már nem üldözött, de nem is engedélyezett kiadványokat készítettek, majd amikor a központi sajtóirányítás recsegő-ropogó rendszere összeomlott, az Ellenzéki Kerekasztal szakbizottságában küzdöttek az új politikai szervezeteknek az állampárttal egyenlő hozzáférési esélyeiért az országos elektronikus médiában⁹³, a választások előtt pedig élesen bírálták az MSZP és az MDF együttműködésén alapuló, Nemeskürty István vezette TV-elnökség és a televíziós kuratórium működését (Hegedűs [1990a]). Az új kormány megalakulása utáni századik napon a Fidesz határozottan elutasította „a Magyar Nemzet privatizációjába való durva kormányzati beavatkozást” ([Az] első... p. 60 [1990]). A médiaháború kitörésekor a párt a televízió és a rádió intézményi autonómiájának védelméért harcolt, a közmédia kormánybefolyástól mentes működésének jogi kereteit és garanciáit pedig a készülő - de végül el nem fogadott - médiatörvénybe szeretne volna belefoglaltatni. A Fórum értelmiségpolitikáját bírálva 1992-ben, pécsi kongresszusi beszédében Orbán Viktor kijelentette: „Az MDF-politikusok már egész szakmákat neveztek ki kollaboránsnak. A sort az újságírókkal kezdték...” (Kéri [1992] p. 182), illetve a következőket nyilatkozta a kormánypárti híradóval konkuráló hírműsornak, az egy esztendő múlva megszüntetett Esti Egyenlegnek: „Arról van itten szó, az állampolgárnak ne legyen nagyon sok illúziója, hogy egy hazug kormány hazug televíziót akar” (Sebes [1993] p. 26).

A belpolitikai viszonyok változása és a párton belüli klikkesedés érzékenyen érintette a Fidesz médiapolitikáját, amely területet a parlamenti frakcióban Molnár Péter, Fodor Gábor barátja ’vitt’. „Kövér Láci időnként felvetette a kérdést, hogy amit én médiaügyekben javaslok, az vajon a Fidesz érdekét szolgáló stratégia-e, vagy az SZDSZ

⁹³ Bárány Anzelm közel egy évtized múlva arra célzott, hogy akkoriban a Fideszt sajtóügyekben Hegedűs István és Vágvölgyi B. András képviselte az Ellenzéki Kerekasztalon, akik közül az egyik később az SZDSZ által az MTI kuratóriumába delegált tag lett, a másik pedig sokáig a Magyar Narancs

médiafelelőse, Haraszi Miki sugallja. Ungár Klári egyszer - ez már 1992 körül volt - erre ironikusan azt mondta: Laci észrevehetné, hogy ez egy idő óta már fordítva van. Persze nem volt fordítva sem; én valóban önállóan politizáltam, az álláspontok gyakori egybeesése magukból a helyzetekből adódtak”, magyarázta interjújában Molnár (Petőcz [2001] p. 258). Miközben a Fidesznek alapvetően kitűnő volt a sajtója, a politikai elemzők és publicisták pedig a fiatal demokrata politikusok mesteri kommunikációs képességeiről cikkeztek, a pártelitben a szabad demokraták médiabefolyásáról szóló nézetek kezdtek el terjedni. Különösen az 1990. őszi budapesti önkormányzati vita kedvezőtlen visszhangját tulajdonították az SZDSZ erős médiapozícióinak. A Magyar Narancs kitört konfliktus pedig a párton belüli ellentétek megmerevedéséhez is hozzájárult.

Az újságot a Fidesz vezetőségének döntése nyomán alapították meg az 'elfáradt' Fidesz Hírek helyett és a belső terjesztésű Fidesz Press mellett. Miután az államigazgatási engedélyeztetési eljárás megszűnt, a lap indulását Vig Monika jelentette be a hivatalnak (Petőcz [2001] p. 126), aki kvázi-főszerkesztőként többé nem vállalta a jelöltséget a szervezet fontosabb testületeibe. A próbaszám 1989. október 14-én jelent meg a Fiatal Demokraták Szövetsége kiadásában, felelős kiadóként Dr. Kövér László jegyezte a lapot. „A Magyar Narancs soha nem volt klasszikus értelemben vett pártlap” (Vágvölgyi [1998] p. 204): a politikai-kulturális 'kéthetilapot' többségükben fideszesek írták és szerkesztették, szokatlanul szabados szellemben, alternatív, fanyar, néha 'ordenaré' stílusban, anélkül, hogy az első hónapokban bármilyen vita tört volna ki az anyapárt 'politikusi' és a Magyar Narancs 'újságírói' között. Sőt, amikor az egyik fontos televíziós vitában Fekete Gyula a Magyar Néppárt nevében kifogásolta, hogy Petri Lukács Ádám a Magyar Narancsban őt „lefeketeagyalágyulázta” (Petri [1990]), Orbán Viktor úgy forgatta a szót, hogy igazából Feketének kéne bocsánatot kérnie a laptól és a szerzőtől (Petőcz [2001] p. 128).

Az első választást követően az újdonsült parlamenti frakcióvezetőt és Kövér Lászlót viszont már zavarni kezdte, hogy a közvélemény szemében nem csupán a párt és a frakció tevékenysége – amelyre komoly befolyással rendelkeztek – kapcsolódott a Fideszhez, hanem egy másik, önállóan dolgozó csapat, a Magyar Narancs szerkesztősége által készített lapot egyszerűen a fiatal demokraták szócsövének tekintették. A különböző fideszes és nem-fideszes szerepek között éleződtek a feszültségek: míg a pártonkívüli Lovas Zoltán azért hagyta el a Narancsot, mert nem

---

főszerkesztője volt - így nyilván érthetővé válik, miért nem ismerte fel a Fidesz idejében, mi a teendő a médiával kapcsolatban (Bárány [1998]).

szakadt el idejében a Fidesztől és nem bírálta a párt magatartását (Lovas [1990]), addig Orbánéknak mindinkább az újság politikai vonalvezetésével gyűlt meg a bajuk. Kifogásolták az obszcenitásokat, a pápa magyarországi látogatásakor készült különszámban közölt egyházellenes cikkeket, illetve ahogy Kövér megállapította: „Eörsi István, az SZDSZ Országos Tanácsának tagja tán jobban tette volna, ha bökversikéjét a Beszélőben publikálta volna” (Kövé [1993b] p. 4).⁹⁴

Amint a Magyar Narancs fokozatosan eljutott odáig, hogy maga a Fidesz sem számított tabunak többé, Orbán arról kezdett el beszélni, egyre tarthatatlanabb, hogy bár a lap és a Fidesz irányvonala nem esik egybe, mivel az emberek ezt nem veszik észre, a Narancs akadályozza a Fideszt a nagy néppárttá válásban⁹⁵. Orbánék megakadályozták, hogy a lapnak olyan szabad demokrata értelmiségi politikusok dolgozzanak havi rendszerességgel, mint Tamás Gáspár Miklós.⁹⁶ Csökkentették, majd megvonták a párt anyagi támogatását, kiebrudalták az újságot a Fidesz-központból, később az egyik kerületi pártirodából is, illetve felvetették, hogy meg kéne változtatni az újság címét, mert zavaróan megegyezik a párt szimbólumával, a narancssal. A vita a későbbi 'Fodor-ügy' érveit is megelőlegezte: Vágvölgyi B. András főszerkesztő 1991. őszén azt nyilatkozta a Fidesz Press-nek, hogy „én nem azt mondom, hogy a Magyar Narancs határolódott el a Fidesztől, hanem azt, hogy a Fidesz lépett ki a Magyar Narancsból” (Vágvölgyi [1998] p. 204). A párton belüli domináns csoport vezetői viszont Fodor Gábor politikai hinterlandjának tartották a szerkesztőséget⁹⁷, az 1993-ban kitört nyílt belháború során az újságot az alelnök 'kampánylapjaként' kezelték és visszamenőleg tagadták, hogy a Narancs korábban bármilyen szellemi közösséget képezett volna a Fidesszel: „Ha valaki a Fidesz 'eredeti értékeit' kívánja megtalálni, jobban teszi, ha nem a Magyar Narancs környékén keresgél”, írta Kövér László (Kövé [1993b] p. 4) és az Új Magyarországnak adott nyilatkozatában így fogalmazott: „A Magyar Narancs és a Bozóki András által megfogalmazott és általam csak idézőjelben használható 'alternatív liberalizmus' sohasem jelentette a Fidesz értékrendjét, sohasem volt a Fidesz tagságának

⁹⁴ Magyar Narancs, 1991. augusztus 8.

⁹⁵ Miközben a Fidesz vált az ország legnépszerűbb pártjává...

⁹⁶ Tamás Gáspár Miklós 1991. május 16-án jelentette be a Magyar Narancsban, hogy nem fogadja el a felkérést: „A *Narancs* ugyan nem szigorúan vett pártlap, de kifejezője a Fidesz rokonszenves szellemiségének. Szamárság volna tőlem egyenetlenkedést támasztani a lap és a Fidesz-vezetők között...”

⁹⁷ Különösen azt követően, hogy Orbán előterjesztést készített a párt és az újság kapcsolatáról, amit Áder János választmányi elnöknek címzett meg és a levelet szétküldték a vezetőség tagjainak, tehát Fodor Gábor is kapott egy másolatot. Feltehetőleg a Narancssal való leszámolás tervének tekintette a dokumentumot és értesíteni akarta Vágvölgyi barátját. Szólt a titkárnöknek, küldje el a levelet a Magyar Narancsba. Csakhogy az irat *Kedves János!* megszólítással kezdődött – a titkárnök Ádernek faxolta vissza az anyagot, bizonyára Fodor megjegyzéseivel együtt (Petőcz [2001] p. 212).

értékrendje. Sohasem élvezett többséget a Fideszen belül az a szellemiség, amelyet a Magyar Narancs a maga módján színvonalasan képvisel” (Kövér [1993c]).

Miután a Magyar Narancsról úgy beszélt a párt két legfőbb vezetője, mintha soha nem lett volna hozzá semmilyen közük, Orbán azt fejtegette a Pesti Hírlapban, hogy azért nem indítottak saját lapot, mert „nem volt rá pénzünk, s nem voltak olyan támogatóink, akik hajlandóak lettek volna egy egész újságot eltartani. Másodszor: ami a magyar sajtóban folyik, hogy minden pártnak legyen egy elkötelezett orgánuma, az nekem nem tetszik, nem a mi ízlésünk szerint való. Ez ugyanis, úgy látom, rosszat tesz minden lapnak. Harmadszor pedig, kikértem erről néhány sajtócápa véleményét, s egyöntetűen azt mondták, hogy rossz ötlet” - így viszont attól félt, hogy a választási kampányban ott fognak állni „a semmi közepén” (Orbán [1993b]).⁹⁸ „Állandó a nyomás, hogy valamilyen módon a fölszeletelt értelmiségi tábor egyik vagy másik részéhez, a fölosztott médiapiac egyik vagy másik vonulatához tartozzunk”, panaszolta a konzervatív Magyar Nemzetben és visszautasította, hogy a Fidesz politikai irányvonalát hozzáigazítsák a szocialista-liberális koalíció tervét támogató újságírók és véleményformálók álláspontjához (Orbán [1993d]).

Ezek a nyilatkozatok éppen a mainstream sajtóhoz fűződő még meglévő baráti kapcsolatokat ásták alá és sokat ártottak újságírói körökben a Fidesz megítélésének. Bár Orbán maga úgy vélte, hogy „a médiaértelmiség a világon mindenütt, fő tendenciáit tekintve, semmiképpen nem jobboldali és semmiképpen nem konzervatív”, mégsem állhatta meg, hogy ne az újságírókat okolja a Fidesz körüli hangulat romlása miatt, mondván: „a sajtó egy része úgy döntött, hogy nem vagyok szeretetre méltó” (Orbán [1993d]). György Péter éppen a hasonló kijelentésekre reagálva ’oktatta ki’ Orbánt: „Megtehetem, hogy türelmes vagy türelmetlen tanár módjára komótosan vagy ingerülten elmagyarázom a Fidesz elnökének, amit az már tud, s amit az olvasó is un. Nevezetesen, nem az ő dolga, hogy eldöntse, ki a jó újságíró, s ki nem, ugyan ne akarja leváltani a magyar sajtót, ne óhajtson irányelveket adni, ne számárkodjon, pusztán praktikus

⁹⁸ Petőcz György szerint a Fidesz vezetői számára (itt nyilván az Orbán Viktor-féle szárnyra gondolt) 1990 és 1994 között “[a] rossz élmények mindvégig a médiához és az SZDSZ-hez kötődtek. Azt tapasztalták, hogy valahányszor eltávolodtak vagy szembekerültek a nagyobbik liberális párttal, azonnal kiestek az újságírók kegyeiből. A közvélemény és a sajtó persze sokszor nem értette a Fidesz-SZDSZ viszony lelki és szociológiai bonyodalmain és jelentőségét a politikai arcukat és önállóságukat kereső fiatal demokraták számára, mint ahogy ez utóbbiak sem értették, hogy néhány megmagyarázatlanul hagyott vagy erkölcsileg és törvényes szempontból kifejezetten kétes tisztaságú lépésük (lásd pl. az ellenzéki választását a budapesti önkormányzatban és a székházügyet) okkal készítette távolságtartásra vagy kritikára az újságírókat. Mindettől függetlenül az egyedüllét és kiszolgáltatottság élménye meghatározóvá vált a Fidesz politikusai számára... Az SZDSZ-szel szemben folytatott lefojtott, de ádáz küzdelem és a politikai élet anyagi, intellektuális és médiafeltételeinek felismerése csak tovább fokozta a beágyazottság hiányának gyötrő érzését” (Petőcz [2002] p. 235). Ez a felfogás nem vett tudomást a Fidesz

okoknál fogva sem, hiszen úgyszólván az újságírók az erősebbek”. A cikknek ezt a utolsó gondolatát sokat idézték jobboldali publicisták, holott György Péter – sajátos posztmodern médiakritikai megközelítésében - nem jutott el olyan következtetésig, hogy az újságírók tudatosan tennék tönkre a fideszeseket, csak úgy vélte, „ugyanúgy, mint ahogy el kellett fogadniuk a népszerűség – gyakran pusztán irracionális, az ízlésen alapuló – rokonszenyhullámaikat, ugyanúgy le kell nyelniük, ha kiszorítottak belőlük... Most őket is egyforma mértékkel méri a média. Lehet, hogy igazságtalanul, szeszélyesen, lehet, hogy ostobán. Lehet, hogy igazságosan, mértéktartóan és bölcsen. De ugyanúgy. S jobb, ha a Fidesz is megszokja ezt” (György [1993]).⁹⁹

Debreczeni József szerint viszont a Fidesz valójában médiapárt, amely „a médiában, a média segítségével” alakította ki saját vonzó arculatát és „most ugyanebben a médiában rombolják le a mítoszt, jórészt ugyanazok, akik megteremtették”, vagyis „[a] sajtó megcsinálta, most pedig kicsinálja a Fideszt?”, tette fel a kérdést (Debreczeni [1993b]). Tölgyessy Péter tagadólag válaszolt volna, mert nem hitt a médiaelit által irányított közvélemény koncepciójában: a fideszesek „döntően nem a médiaértelmiségnek köszönheték sikereiket, hanem saját tehetségük röpitette hónapok alatt magasra rokonszenvindexüket” (Tölgyessy [1999] p. 33). A Fidesz vezetői Debreczeni felfogásához álltak közel¹⁰⁰ és gyűjtötték a ’tényeket’, amelyek azt bizonyították, a média szándékosan a párt tönkretételén dolgozik. Állítólag az 1993. őszi médiahajón Gábor Iván újságíró Orbán Pesti Hírlapnak adott interjúját olvasva vágta oda fideszeseknek, hogy „vissza fogunk titeket dobni oda, ahonnan jöttetek - a szemétkosárba” akár elhangzott, akár nem,¹⁰¹ ez a mondat a Fidesz minden szintjén bekerült a baloldali-liberális médiaellenes belső érvkészletbe, majd a történet évekkel később Chrudinák Alajos írásában bukkant fel a Napi Magyarországon (Chrudinák [1999]).

A pártelit orbánista többségének tagjai 1993-ban már igen durva hangnemben beszéltek a parlamenti frakcióban az újságírókról, különösen a Fidesz-MDF közös székház-eladási botrány kipattanása után¹⁰² – Bayer Zsolt sajtófelelős rendkívül

---

kezdeti kitűnő médiakapcsolatairól és a remek médiavisszhangról, vagyis nem különböztette meg ezt a korábbi peridust a későbbi konfliktus időszakától – nem is értelmezhetette a fordulat okait.

⁹⁹ Az más lapra tartozik, hogy György Péter a „médiagyensúlyról” folytatott viták során később közelebb került a médiahatalom-elméleti felfogáshoz - lásd György [1999].

¹⁰⁰ A „megcsinálás” esetében azért Orbán nagyobb szerepet tulajdonított a fideszes politikusok saját képességeinek (Kéri [1994] p. 136).

¹⁰¹ Debreczeni József bizonyosra vette, hogy a történet hiteles (Debreczeni [2002] p. 239). Azon túl, hogy tényleg elhangzott-e ez a primitív mondat, különösebb jelentőséget aligha kell neki tulajdonítani, illetve az sem mindegy, mekkora befolyású ember fenyegetőzéséről volt szó.

¹⁰² A székház-ügyet 1993. május 25-én ’robbantotta ki’ a Magyar Hírlap és a Népszabadság az első oldalán. A lapok a következő hetekben három problémát feszegettek. Egyrészt a Fidesz több

lekezelően emlegette kollégáit. Az újságírók köreiből viszont az a módszer váltott ki megdöbbenést, amikor – ’biztos források szerint’ – Tóth Béla friss fideszes médiavállalkozó egyszerűen meg akarta vásárolni Bánó András főszerkesztőt; pontosabban anyagi támogatást ígért neki, amennyiben az Esti Egyenlegben a Fideszrel kapcsolatos hírek száma megnő és pozitívabb kicsengést kap (Petőcz [2001] p. 295).¹⁰³ A médiával való viszony romlásához mindazonáltal az is hozzájárult, hogy a Fidesz 1993. közepétől a korábbinál jóval mérsékeltebb hangot ütött meg az MDF médiapolitikájával szemben: „A helyzet abszurditása, hogy ezek a döntések, azt hiszem, jogszerűek, de szerencsétlenek”, nyilatkozta Orbán a médiaháború utolsó szakaszában (Orbán [1993d]). A Fidesz csak ímmel-ámmal támogatta a kormányhoz közel álló televíziós és rádiós vezetők tömeges politikai tisztogatásait elítélő demonstrációkat. „A legsúlyosabb hibát azzal követték el, hogy félvállról vették az Egyenleg betiltását; a műsor annak idején persze bőven tálalta a székházügyet. De ilyen helyzetben elhinni a kormány rágalmaival, finnyáskodni, hogy elégük van már a médiából: ezt még akkor sem mentené a sértődöttség, ha egyébként patyolattiszta a mellényük”, magyarázta Kőszeg Ferenc (Kőszeg [2000a] p. 161).

A Fidesz állítólagos kiszolgáltatott helyzetéért Orbán önmagát is felelőssé tette. Önkritikája a Fidesz „önsorsrontó” médiapolitikájával szemben ugyanakkor a párt politikai ’felfordulatának’ igazolásul szolgált a sajtó területén és felmentést adott az addigi szigorú liberális elvek betartása alól: „1990-ben egy kicsit talán papírizű tanulmányaink és eszméink következtében azt gondoltuk, hogy a sajtónak nem csupán abban kell szabadnak lennie, hogy szabadon lehet írni, szabadon lehet alapítani lapokat, rádiót, televíziót, hanem abban is, hogy nagyfokú függetlensége alakul ki az újságíró-társadalomnak a politikától és a politika sem lesz kiszolgáltatva a médiának” (Orbán [1993d]). A tanulságot ekkor még azzal a megjegyzéssel vonta le, hogy „egyetlen kormányzat sem vállalhatja a jövőben, hogy mint munkaadó a médiákon belül megjelenő különböző értelmiségi és műsorpolitikai konfliktusokat magára húzza” - a megoldás egyedül a médiaprivatizáció lehet.

---

irodahelyiséghez – ’légműködéshez’ – jutott, mint amennyi járt volna neki: feltételezték, hogy csalás történt. Másrészt egy titkos kormányhatározat alapján osztozott a volt tiszti kaszinón a Fidesz és az MDF: most vetődött fel először komolyan a két párt közötti ’kokettálás’ gyanúja. Harmadrészt nem azért kaptak a szervezetek székházakat a törvény alapján, hogy utána azonnal eladják az ingatlanokat – vagyis illegális pénzügyi manőverbe kezdett volna a Fidesz. Az utolsó ponttal kapcsolatban sok politikai esszéíró, mint Eörsi István, úgy látták, lehet, hogy az akció törvényes, de morálisan mégis elfogadhatatlan. Mindegyik vád súlyosan érintette a Fideszt: romlatlanságát, ártatlanságát kezdték ki a kritikák.

¹⁰³ Először Heltai Péter, egy évvel később pedig Bánó megerősítette az eset valóságát. Molnár Péter 1993. júniusban rákérdezett, hogy igaz-e a történet, de a Tóth Bélát munkába állító Orbán Viktor azzal intézte el a választ, hogy megalapozatlan pletykákkal nem szabad foglalkozni (Petőcz [2001] p. 296).

„Kétségtelen, hogy még mindig jelentős azon orgánusok száma, amelyekben a publicisztikai újságírás az ösztönélet szintjére süllyedt”, nyilatkozta Kövér László egy esztendővel a Fidesz választási kudarcát követően (Kövé [1995]). A párt vezetői nem tartották magukat többé ’az életben nem használható iskolai ismereteikhez’ és túlléptek az 1993-94-ben óvatosan leszűrt következtetéseiken. Egyrészt a Horn-kormány alatt a magánosítás kérdésében; az országos kereskedelmi televíziók frekvenciájának elosztásakor a győztesek kiválasztásában – minden bizonnyal – kulturális-ideológiai szempontok alapján működtek együtt képviselőik a szocialistákkal a kisebbik koalíciós partner, a szabad demokraták feje fölött (Hegedűs [1999d]). Másrészt az Orbán-kormány idején a Fideszhez lojális hetilapot indítottak Heti Válasz címen és a Magyar Nemzetet valóban a párt szócsövévé tették - a Magyar Demokrata Fórum rovására (Csapody [2000], illetve Boross [2003]), sőt Orbán „kedvenc műsorának” nevezte és ezzel ’magára húzta’ a közrádió antiszemitizmussal vádolt programja, a Vasárnapi Újság körüli konfliktusokat. Az 1993-94-ben elszenvedett ’sérelmek’ alapvetően meghatározták az 1998-ban megalakult Orbán-kormány terveit, intézkedéseit és retorikáját a média területén (Borókai [1999]). A 2002-es parlamenti választási vereség után pedig Kövér szerint a „gátlástalan, minden korábbi mélységet alulmúló médiakezelés ellen a Fidesz eddig nem találta meg az ellenszert” (Kövé [2003b]).

2.4. A Fidesz és a Magyar Demokrata Fórum

A Fialat Demokraták Szövetsége megalakulását a Magyar Demokrata Fórum köreiben rokonszenvvel fogadták és szerény induló támogatást is nyújtottak az ifjúság alternatív szervezetének. A két csoport közötti szívélyes viszonyt a fennálló hatalommal szembeni közös kritikai szemléletük biztosította, habár 1988-ban az MDF vezetőinek - különösen az MSZMP-ből kizárt Bíró Zoltánnak - a reformkommunistákhoz, mindenekelőtt Pozsgay Imréhez fűződő szoros viszonya a radikálisabb mentalitású fideszeseknek komoly problémát jelentett. A Fidesz „elvált szülők gyermeke” szlogenje és belga gondolkodásmódja ugyanakkor megakadályozta, hogy már a kezdetekben kulturális-ideológiai feszültségek terheljék viszonyukat. 1989. elején ráadásul a két szervezet közötti kapcsolatokat csak javította, hogy a harmadik utas nézeteket és nép-nemzeti eszméket képviselő alapító atyák helyett a mérsékelt konzervatív beállítottságú Antall József és Szabad György került az Ellenzéki Kerekasztalon a Fidesz legfőbb vezetőivel napi kapcsolatba.

Az EKÁ-n belüli szakadás mégis külön táborba sodorta a két szervezetet: egyrészt a rendszerváltás forgatókönyvének kérdésében - az MSZMP-vel kötendő

kompromisszumok mértékében - keletkeztek áthidalhatatlanná vált ellentétek, másrészt a politikai jobboldalt megcélzó fórumos irányvonal okozott ellentéteket; mindenekelőtt az MDF egyik legtekintélyesebb képviselője, Csurka István autoriter nézetei hatására távolodott el egymástól a két társaság. Az MDF-es vezetők a fideszesek és a szabad demokraták kitüntetett jó kapcsolataira bizalmatlanul tekintettek, mégis, a Fórum-Fidesz viszony nem romlott meg annyira, mint a két 'felnőtt' és nagyobb rendszerváltó párt között - az őszi népszavazás ellenére, amit az MDF bojkottált. Az első szabad választások során a Fidesz és a szabad demokraták képviselőjelöltjei többnyire egymás javára léptek vissza a második forduló előtt, viszont a két párt nem kötött egymással országos megállapodást, majd a Fidesz nem utasította el eleve a kormányban való részvételt a győztes MDF-fel. Ezeket a politikai manővereket Antall pártelnök környezetében nyilvánvalóan észlelték, akárcsak az őszi önkormányzati választások körüli konfliktusokat a két liberális párt között, illetve a taxisblokád idején a kormánynak tett apróbb gesztusokat: amikor a válság lezárultával Orbán az országgyűlésben kemény szavakkal bírálta a kormány döntéseit és számos MDF-es képviselő 'felszisszent', Kónya Imre frakcióvezető egy kézmozdulattal csendre intette őket (Petőcz [2001] p. 141).

A meghatározó dimenziónak mégis a kormánypárti - ellenzéki szembenállás bizonyult a konzervatív koalíció vezető formációja és a hamarosan a legnépszerűbb parlamenti politikai erővé váló Fidesz viszonyrendszerében.¹⁰⁴ A Fiala Demokraták Szövetségét már a kezdetekben sem kötötte a „paktum” logikája: kormányellenes kritikájának erőssége meglepte az MDF-et, amely alighanem több szolidaritást várt volna az ellenzéktől a rendszerváltás első kormánya iránt. A Fidesz minden fronton élesen ellenezte a kormány politikáját: a gazdasági következményeit tekintve elhibázott kárpótlási elképzelésektől és a jogállami felfogással összeegyeztethetetlen Zétényi-Takács-féle igazságtételi törvényjavaslattól kezdve a világkiállítás monumentális tervén át a „szimbolikus külpolitizálás” bombasztikus és anakronisztikus koncepciójáig, amelynek hatása a közép-európai térségre nézve nem is volt teljesen veszélytelen. A kormánypárti politikusokban amúgy is lassan fellépett az 'ostromlott erőd szindróma'; a parlamenti, értelmiségi és sajtókritikát ellenséges szándékoknak tudták be és a bírálatokra reagálva sértődött és tekintélyelvű viselkedést tanúsítottak. A fideszesek sem jelentettek kivételt: Csurka „városi gerilláknak” nevezte őket.

¹⁰⁴ Debreczeni József szerint bár „ekkortájt előszeretettel nevezik magukat 'elvált szülők gyermekének', ehhez hozzátehetjük, hogy ez a gyerek bizony az egyik szülővel élt közös háztartásban, s erősen a másik ellen volt nevelve” (Debreczeni [2002] pp. 253-254).

A szabad demokrata régi gárda és a fórumosok között kialakult feszültséghez képest legalább a beszélő viszony fenntartására törekedett a Fidesz és különösen Orbán Viktor, de a párt parlamenti frakcióvezetőjének Antall József miniszterelnökkel való találkozásai és telefonbeszélgetései fokozatosan ritkultak, majd 1991. végére meg is szakadtak. Az MDF radikalizálódása és jobbszárnyának egyre erőszakosabb politizálása következtében a fiatal demokraták és a Fórum hullámmzó kapcsolata elérte a mélypontját. Orbán és Kövér közös cikket jelentett meg „A koalíció én vagyok” címmel,¹⁰⁵ amelyben a miniszterelnök személyét sem kímélték: „Antall mindmáig ügyesen kihasználta azt az MDF-es populista dalnokok által keltett, ébren tartott, majd hisztériás rohamokkal fokozott pszichózist, amely szerint az ország végvárát már csak néhány megmaradt, igaz avantgárd magyar védi a kommunista hatalomátmentők, a kozmopolita hazaárulók, bolsi apák, bolsi fiúk, liberális cafrangokba öltözött ellenzék egyesült hadai ellen (hogymost ne is beszéljünk a fennen köröző karvalytókéről). Ebben a légkörben Antall József nemcsak egy személyiség Magyarország demokratikus választások eredményeképpen hatalomra jutott miniszterelnökeinek - remélhetőleg - végtelen sorában, hanem maga a Pótolhatatlan, az Egyedül Lehetséges, aki elvezeti népét, akit tehát vakon követni kell” (Kéri [1994] p. 175).

A pécsi kongresszuson Orbán az MDF parlamenti frakcióvezetőjét, Kónya Imrét a „gyűlölet karmesterének” nevezte és megsemmisítő kritikát gyakorolt a magyar jobboldal eszmerendszere fölött: „Az MDF-kormány kétségbeesett igyekezete, hogy ideológiai gyámkodás alá vonjon mindenkit, nem más, mint annak beismerése, hogy a XX. század végi modern társadalomtól idegen az a gondolatvilág, amellyel kéretlenül boldogítani akarják a nemzetet” (Kéri [1994] p. 181). 1992. őszi nagy beszédében Orbán a nemzet fogalmának kisajátítása miatt is támadta a miniszterelnököt, aki koalíciós partnerei kiválasztásakor „[o]lyan pártokkal kötött szövetséget, amelyekben már akkor erős szélsőjobboldali, populista, demagóg erők gyülekeztek. De ez kevésbé érdekelte Antall Józsefet, mint az az ideológiai rögeszme, amely szerint a magyar nemzeti érdek képviselte eleve csak bizonyos politikai alakulatok jussa lehet” (Kéri [1994] p. 190). Október 23-án Orbán kivonult az esti díszünnepségről, mert a miniszterelnök nem fejezte ki sajnálkozását Göncz Árpád köztársasági elnöknek amiatt, hogy nem tudta megtartani a parlament előtti beszédét szélsőjobboldali tüntetők fütyükonzertje következtében. Korábban, nyár végén pedig Kövér László intézett fulmináns támadást a parlamentben a Csurka-dolgozat és a Magyar Demokrata Fórum ellen.

¹⁰⁵ Magyar Hírlap, 1991. december 4.

Orbán és Kövér a legkeményebb kormánypárti-ellenzéki összecsapások és a jobboldali radikalizmus terjedése idején is különbséget tettek Antall és Csurka politikai nézetrendszere között. Nem álltak egyébként ezzel egyedül a parlamenti frakcióban: „Az SZDSZ-reakciót sokszor idegesnek éreztem ugyan, de magam is úgy láttam, hogy az Antall körül lévők kezéből kicsúszik az irányítás”, emlékezett vissza korábbi nézeteire Fodor Gábor (Petőcz [2001] p. 225). Éppen Csurka István fokozatos kiszorítása, majd kizárása a Magyar Demokrata Fórumból - ami ugyanakkor együtt járt a nemzeti liberálisok eltávolításával¹⁰⁶ -, valamint a Demokratikus Charta megítélése körül a szabad demokratákkal és más liberális értelmiségiekkel folytatott taktikai és elvi vita, illetve az MSZP várható előretörésének veszélye mérsékelte a többségi orbánista szárny fenntartásait az MDF-fel szemben. Antall saját pártján belüli győzelme nyomán Kövérék végképp elérkezettnek látták az időt, hogy a politikai palettán középre, az SZDSZ-től távolabb és az MDF-hez közelebb 'húzzák' a Fideszt. Az 1993. tavaszán kirobbant székház-ügy mindazonáltal azt is jelenthette, hogy a politikai felszínén zajló ütközetek elfedték - gazdasági-pénzügyi területen mindenképpen - a korábban kiépült különleges MDF-es kapcsolatokat.¹⁰⁷ Azt ma már viszont biztosan lehet tudni, hogy 1993. nyarán Bogár László¹⁰⁸ informálisan tárgyalta Orbánnal és Kövérrel a miniszterelnök megbízásából a választások utáni közös kormányzásról. Orbánék „[n]em csupán az MDF-fel (meg a kereszténydemokratákkal) való közös kormányzás, hanem egy óvatos választási együttműködés lehetőségét is reálisnak, sőt kívánatosnak tartják¹⁰⁹, és több operativitást sürgetnek” (Debreczeni [2002] p. 251) - a találkozóról a Fidesz elnökségének tagjait nem tájékoztatták.¹¹⁰

A nemzeti elkötelezettség erőteljes hangsúlyozása, a kormánykritika élének tompulása és a közös székház eladásának gyanús körülményei az egyik oldalon, az SZDSZ-től való rendszeres elhatárolódás és a Chartával szembeni kifogások nyilvános megfogalmazása, valamint a liberális értelmiséggel folytatott Kövér-stílusú polemizálás a másik oldalon a taktikai irányváltásnál többre engedett következtetni. Orbánék politikai kalkulációiba amúgy komoly hiba csúszott, mert kiderült, írták a Fidesz politikai tanácsadói a Novemberi memorandumban, „hogy a szélsőjobboldal továbbra is

¹⁰⁶ Kulin Ferenc kivételével.

¹⁰⁷ Ungár Klára azt mesélte visszaemlékezésében, hogy egyik beszélgetésük során „az volt a benyomásom, hogy Orbán nem szabad ember” (Petőcz [2001] p. 234).

¹⁰⁸ Ekkor a Nemzetközi Gazdasági Kapcsolatok Minisztériumának politikai államtitkára.

¹⁰⁹ Ami persze ellentmondott volna az SZDSZ-szel már aláírt megállapodásoknak.

¹¹⁰ Ugyanezt a történetet mesélte el név nélkül Szalai Erzsébet. Interjúalanya – nyilvánvalóan Bogár – hozzátette: „[a] mi hatóság beszélgetésünk a legbensőbb körön belül maradt, még a párt belső nyilvánosságához sem jutott el, valószínűleg azért, mert e körökben nagy volt az averzió a konzervatívok iránt” (Szalai [2002] p. 125).

jelentős pozíciókkal rendelkezik az MDF-en belül”, ráadásul [a] közvélemény többsége ma már azokat a különbségeket sem hajlandó figyelembe venni, amelyek valóban fennállnak a józan konzervativizmus és a jobboldali radikalizmus között”. Tévedés lenne viszont azt hinni, érveltek, hogy a választópolgárok már megindult elvándorlásából származó „veszteségeket a Fidesz a kormánykoalíció szavazóiból kompenzálhatja”, ugyanis a jobboldali választók többsége a felmérések szerint egyáltalán nem szimpatizált a Fidesszel. A tanácsadók javaslatot tettek arra, hogy a párt az MDF-vezette kormánnyal szemben térjen vissza „az 1990-91-es élesen polemikus és a nyílt konfrontációt is vállaló stílushoz”, illetve „[k]i kell jelenteni, hogy a Fidesz nem menti át a jelenlegi kormányt, hogy a választások után nem vesz részt olyan kormányban, amelynek többi eleme a jelenlegi koalícióból kerül ki” (Bence-Fellegi-Kovács-Such [1994]).

Orbán és Kövér alighanem Fodor Gábor kilépését és az egész pártot megrázó hatalmi harc - az „októberi sajnálatos események” - utóhatásaként egyszerűen „fodorista irománynak” minősítette a tanulmányt (Petőcz [2001] p. 380), és „egyenesen a Fidesz politikai stratégiájának fundamentuma elleni támadásként élte meg” (Such [1994]) a benne foglaltakat. Fodor valóban hasonló gondolatokat fejtegetett utolsó, miskolci beszédében: a támogatottság apadásának oka az az elképzelés, mondotta, „miszerint a kormánykoalíció szétmorzsolódásával keletkező hiátusba a politikai jobboldalon a Fidesznek kell beleugornia” (Fodor [1993d]). Kövér László ugyanis az értelmiségiek szapuló cikkében már egy rossz szót sem szólt Antall Józsefről – a miniszterelnök halála után pedig Orbán mintha egyenesen a miniszterelnök politikai örökösének tekintette volna önmagát.¹¹¹ Miközben a Fidesz kétségbeesetten bizonygatta változatlan kormányellenességét, a választási harc közeledtével mind többet foglalkozott az ellenzéken belüli viszonyokkal. A szervezet fokozódó antikommunizmusát a közvélemény túlsúlyos része, amely a jobboldalt akarta leváltani, egyre inkább a kormánypártok hasonló hangvételű kampányüzeneteivel azonosította - a konzervatív szavazók pedig valóban nem hitték el a Fidesz politikai (fél)fordulatának ’őszinteségét’.

A választási kudarcot és Orbán újraválasztását követően felgyorsult a politikai jobboldalhoz közeledés tempója. A megújult párt konzervatív szabadelvű programja - mindazonáltal meglehetősen radikális jobboldali nyelvezete -, a Polgári Szövetség összefogásának koncepciója, illetve az MDF kettéhasadása és a Kereszténydemokrata Néppárt hasonló szakadása a Kisgazdapártot megelőzve a jobboldal vezető erejévé

¹¹¹ Orbán Viktor a Fidesz Országos Választmányának ülésén bejelentette, telefonon beszélt a haldokló miniszterelnökkel, elfordult, megtörölte a szemét, majd ismertette Antall három üzenetét. Egyébként az tehát nem igaz, hogy járt volna a miniszterelnök betegágyánál, ami kiderül Debreczeni József könyvéből

emelte a Fidesz - Magyar Polgári Pártot az 1998-as választásokon. A négy éves közös kormányzás után a Magyar Demokrata Fórum már egyértelműen mérsékeltébb jobbközép erőként próbálkozik kibújni a domináns jobboldali párt 'öleléséből' - Orbánék pedig a pártunió tervével és az „egy tábor - egy zászló” jelszavával igyekeznek a Dávid Ibolya-vezette egykori nagy politikai pártot a Fidesz - Magyar Polgári Szövetségbe 'bedarálni'.

3. Szervezet, döntések, politikusok – a Fidesz fekete doboza

Eltérően számos más, a rendszerváltozás során kisebb-nagyobb szerepet betöltött civil társadalmi csoportosulástól, a Fiatal Demokraták Szövetsége megalakulásától kezdve politikai szervezetként határozta meg önmagát. A Fidesz ugyanakkor mozgalom is volt: az alapítók 1988. március 30-án csak szóvivőket választottak, a belépő tagok pedig a fideszes program elkészítésébe is bekapcsolódhattak, amelynek elfogadását a belső működési szabályokkal együtt az első kongresszusra bízták. Ezen az 1988. őszi rendezvényen még minden Fidesz-tag 'alanyi jogon' vehetett részt. Az újonnan szerveződött csoportok eleinte egyformán létrejöttek egyetemi, baráti, foglalkozási, helyi, vallási és ideológiai alapon. A mozgalmi jelleget és arculatot a politikai átmenet során tanúsított akcionizmus; a tüntetések, az utcai rendezvények is erősítették. Ezek a tényezők és a szervezet ifjúsági-generációs különlegessége sokáig tápot adott a Fideszt 'antipártnak' tekintő értelmezésnek. Az első évben a fiatal demokraták maguk sem igen gondoltak komolyan arra, hogy nemsokára pártként működhetnének: „[a] jelenlegi helyzetben egy jó ifjúsági szövetséget létrehozni politikailag realisabb célkitűzés”, nyilatkozta Németh Zsolt 1988. szeptemberben a HVG-nek (Bozóki [1992] p. 70).

Az alapító garnitúra aktív tagjai és az 'élcsoportba' bekerült új fideszesek mindazonáltal erős szervezetben és jelentős döntési kompetenciával rendelkező választott vezetőségben gondolkoztak, ami belső képviseleti rendszerrel és a csoportok jelentős (helyi) autonómiájával járt együtt. „A dinamikusan növekvő szervezetet valójában egy informális vezetőség irányította” a kezdetektől fogva (Enyedi [1993]). 1988. októberre-novemberre a Fiatal Demokraták Szövetségének szervezeti intézményesülése komoly mértékben előrehaladt: befejeződött az első kongresszus, elfogadták az új alapszabályt és megválasztották az állandó vezetőség, az országos választmány tagjait. A következő néhány évben „[a] csoportok laza föderációjából álló

---

is (Debreczni [1998]), aki oldalakon keresztül sorolta az utolsó látogatókat, de a Fidesz elnöke nem volt köztük (Petőcz [2001] p. 381).

ifjúsági szervezet lépről-lépésre egy professzionális, hierarchikus, a többi magyar párttól felépítésében kevésbé különböző szervezetté alakult” (Enyedi [1993]). Parlamenti pártként 1993-ig ugyanakkor két szempontból idioszinkretikus jellegzetességekkel rendelkezett a Fidesz: a szervezetbe belépés feltételeként megszabott 35 éves felső korhatárral, illetve kollektív legfelsőbb vezetéssel - azaz mindaddig nem létezett pártelnöki tisztség.

Már a megalakulás utáni hónapokban felszínre törtek a nézetkülönbségek a szervezet elitje és szervezetbe beáramló fiatalok egy része, a bázisdemokrata elveket valló csoportok között. Fodor Gábor a Közgazdász című lapnak nyilatkozva az első kongresszus első fordulóját követően megállapította, hogy „bizalmatlanságot is éreztünk a vezetés felé” (Bozóki [1992] p. 86, illetve Enyedi [1993]). A bázisdemokraták többsége ideológiai kérdésekben nem lépett fel különösebben aktívan, bár jónéhányan közülük a radikális, utcai politizálás hívének számítottak. Leginkább a működési és szervezeti szabályzat reformja foglalkoztatta őket: a tagság jogainak érvényesítéséért küzdöttek és a belső demokrácia szélesítését követelték. Politikai attitűdjüket a szervezeten belüli képviseleti demokráciával szembeni szkepszis, általános vezetőségellenesség, a „sztárpolitikusok” iránti gyanakvás, az intézményesüléssel, a professzionalizálódással, a „bürokratizálódással” szembeni ellenszenv és mozgalmi romanticizmus jellemezte. „Bármelyik tag vagy csoport gyors információkat közölhetne a többiekkel, szavazásra tehetne föl gyakorlati és elméleti program alternatívákat, így a tagság folyamatos szavazással az állandó döntés pozíciójában lenne” (Bartók [1988], illetve Bozóki [1992] pp. 103-104), a vezetőség túlhatalmát pedig rotáció segítségével és az azonnali visszahívhatóság intézménye révén lehetne korlátozni, javasolta a párttá alakulást egyébként elfogadó, magát anarchistának tekintő Bartók Gyula, aki rövid időre a szervezet országos választmányának is tagja lett.¹¹² „Ellenezzük, hogy a hatékonyságra való hivatkozással a tagság illetékessége csupán saját csoportjára korlátozódjon”, nyilatkozta a Közvetlen Részvétel Frakció (Bozóki [1992] p. 101). Noha a bázisdemokraták egy-egy képviselője eleinte bekerült a Fidesz legfelső döntéshozó szervébe, a vezetőség munkáját ellenőrző országos tanács munkájában pedig nagy számban vettek részt, a parlamenti frakcióba 1990-ben hajsza híján ugyan, de egyetlen reprezentánsuk sem jutott be.¹¹³

Radikalizmusuk, kompromisszumképtelenségük, egymás közötti megosztottságuk, a vezetőséggel szembeni kemény retorikájuk és akcióik állandósították

¹¹² Bartók már 1989-ben kilépett a Fideszből.

a szervezeten belüli feszültséget. A bázisdemokraták érdeklődését továbbra sem keltették fel különösebben nagypolitikai kérdések, inkább az „eszemesizmus, avagy a Fidesz gyermekbetegsége” vett rajtuk erőt (Hegedűs [1990c]).¹¹⁴ Miután a pártelit és a bázisdemokraták ’küldöttségének’ tárgyalásai - a közös álláspont fegyelmezett képviselője éppen demokrácia-felfogásuknak mondott volna ellent - gyakorlatilag kudarcba fulladtak, az ellentétek a pártkongresszusokon, az országos és a budapesti fórumokon éles hatalmi harcokba torkolltak,¹¹⁵ a helyi szervezetekben pedig végleg polarizálódtak a pártvezetéshez ’hű’ fideszesek és a bázisdemokraták közötti viszonyok. Rendkívül heves belső csatákban dőlt el, hogy az önkormányzati választáson a budapesti listát Ungár Klára vezesse - a személyeskedő küzdelemben a pártvezetés ’nyomta’ át Ungárt a választmánnyal szimpatizáló fideszesek támogatásával a bázisdemokraták dühös támadásai közepette, akik a jelöltben a pártközpont - a „Kastély” - emberét látták (Petőcz [2001] p. 142).

A korai belső tárgyalások eredménytelensége és a bázisdemokraták lassú, de sikeres háttérbe szorítása végül két negatív következménnyel járt. Egyrészt a közvetlen részvétel híveinek fanatizmusa diszkreditálta azokat a mérsékeltbb törekvéseket is, amelyek a tagság ellenőrző szerepének megőrzését, a párton belüli politikai viták fontosságát és a szervezeti sokszínűséget hirdették, viszont felgyorsította a belső klientúra-rendszer kiépülését. Másrészt a konfliktus lezárására, legalább is a szervezkedő bázisdemokraták befolyásának korlátok közé szorítására a vezetőségnek egyetlen eszköze maradt, mégpedig az ’erőpolitika’ alkalmazása. Mindez a Fideszen belüli politikai kultúrára, a belső érintkezési szokásokra komoly hatást gyakorolt és előkészítette a talajt a centralizációs szándékok megvalósítása számára, illetve sok párttag előtt legitimálta a szervezet elitjén belül egyre nyilvánvalóbb nézeteltérések hasonló hatalmi logikájú, ’ki kit győz le’ típusú értelmezését. A Fideszben maradt bázisdemokraták 1992-től kezdve önálló követelésekkel már nem igazán álltak elő¹¹⁶ - ’kisebbik rosszként’ Fodor Gábort támogatták Orbán Viktorral szemben. Mindazonáltal

¹¹³ A parlamentbe bekerült huszonnégy fideszes képviselőjelölt mögött a bázisdemokrata Cseh Gergő Bendegúz következett a párt országos listáján.

¹¹⁴ Szabó Iván jellemzése is ideillik az MDF „lelkes, de borzalmas tagságáról”.

¹¹⁵ A bázisdemokraták 1990-ben összeállítottak egy jelentést az országos tanács egyik bizottságában, amelyben többek között azzal vádolták a Lendvay utcai apparátust, hogy néhány millió forinttal nem tudnak elszámolni. Könnyen el lehet képzelni, hogy nem volt tökéletes a bizonylati fegyelem a még mindig nagyrészt mozgalmár alapon működő központi irodában, de ők azonnal sikkasztásra gyanakodtak. A kongresszusnak készült jelentésüket már a megnyitó előtt szétszították a sajtónak, ami tovább fokozta az indulatokat – ettől kezdve nevezték a bázisdemokratákat ellenfeleik „puccsistáknak”. (Petőcz [2001] p. 142).

¹¹⁶ Mindazonáltal az új szervezeti és működési szabályzat tervezetét Szalay Lucia „orwellinek” nevezte az 1993-as debreceni kongresszuson.

nem valósult meg a Tölgyessy-féle forgatókönyv, amelytől Kövérék tartottak; vagyis Fodor az 1993. tavaszi pártkongresszuson nem kötött koalíciót a régebbi 'lázadókkal'.¹¹⁷

A Fiatal Demokraták Szövetsége addigi történetének legjelentősebb szervezeti reformjait ezen a debreceni kongresszuson fogadták el: eltörölték a felső korhatárt, bevezették a pártelnöki tisztséget és elnöki rendszert alakítottak ki a helyi csoportoktól a megyei választmányokon át az országos tanács helyébe lépő országos választmányig bezárólag. A felülről elindított változtatások szükségességében a pártelit mindkét frakciója egyetértett. A részleteket tekintve viszont már ellentétek támadtak közöttük, miután Kövér tervezetében az országos választmányt felváltó elnökség jóval kisebb létszámú lett volna - ezt a hatalomkoncentrációs törekvést végül a kongresszus elutasította.¹¹⁸ Az új alapszabály ugyanakkor a helyi szervezetek mozgásterét szűkítve jelentős mértékű centralizációt hajtott végre: vita esetén az országgyűlési képviselőjelöltek kiválasztásakor az új egyeztető bizottságban a pártelit tagjainak kezébe került a döntés joga.

A szervezet jövője szempontjából ugyanakkor a pártelnök-választás volt a leglényegesebb momentum. Orbán Viktor az első pillanattól kezdve nem az 'első az egyenlők között' elv alapján, hanem pártvezéri szerepként értelmezte friss funkcióját, a szervezet többi vezetőjét pedig paternalisztikus felfogásban amolyan tanácsadónak tekintette önmaga mellett: „Ha politikai hibát véték, az Országos Választmány, a Fidesz országos elnöksége vagy frakciója azonnal jelez”, nyilatkozta (Kéri [1994] p. 32). A kongresszust követően „pártelnöki utasításokat” adott ki írásban, illetve azt a 'körkörös' érvelési rendszert fejtegette a párttagok előtt, hogy az elnököt a kongresszus választotta meg, a kongresszus pedig döntött a párt programjáról is, amit tehát a pártelnök képvisel - aki őt támadja, az a párt programját támadja, azt a programot, amit a tagság fogadott el; vagyis aki a párt elnökét bírálja, a Fideszt bírálja (Petőcz [2001] p. 289). Egyik interjújában az őt ért kritikákat azzal védte ki, hogy „egy pártot mindig az elnökén keresztül lehet a legjobban támadni” (Orbán [1993b]). A politikai tanácsadók novemberi memorandumáról Kövér Lászlóval együtt nem számoltak be az elnökség többi tagjának (Wachsler [1994]) és nem egyeztetettek velük a párt országos választási listáján előkelő helyre meghívott pártönkívüli szakértők személyéről sem. A párteliten belüli harcok során ugyan 1993. őszén az Orbánékkal szövetséges 'alvezérek' - a parlamenti frakció megbízható tagjaival együtt - részt vettek a 'fodoristákkal' szembeni taktikai lépések egyeztetésében, de eleinte alighanem éppen a pártellenzékekkel szembeni összetartás

¹¹⁷ Jónéhány bázisdemokrata az 1993-94-es események hatására sem hagyta el a szervezetet és különböző funkciókban - általában önkormányzati képviselőként - tovább tevékenykedett a pártban.

szükségességének érzése tette megmagyarázhatóvá az alelnökök számára, hogy a legfontosabb döntések a pártelnök szintjére csúsztak fel.

A párteliten belüli két frakció hatalmi harca még egyszer komoly szerephez juttatta a szervezet tagságát: képviselőik dönthették el ősszel, hogy Fodor Gábor vagy Szájer József legyen-e az országos választmány elnöke.¹¹⁹ A küzdelem hevesége folytán a párt minden szintjén polarizálódtak a viszonyok: megszületett a mindenre elszánt 'párkatona' típusa. Orbánék hatalmi helyzetéből következett, hogy nagyobb szervezési kapacitással rendelkeztek, többen voltak és jobban tudták mozgósítani támogatóikat. Nem csupán a szervezet infrastruktúrája - mindenekelőtt a megyei irodák - és forrásai álltak rendelkezésükre, hanem ők osztogathattak ösztönzőket is az elbizonytalanodott második és harmadik vonalbeli fideszeseknek, mint például befutónak tűnő helyeket a párt választási listáin. Végso esetben pedig elkelt az óvatosság: „Viktor, mint ezt többször hangoztatta, mindenkiről pontosan tudta, hogyan szavazott”, mesélte Szelényi Zsuzsanna a miskolci döntő ütközetről (Petőcz [2001] p. 353).

A nemrég még nyitott és demokratikus belső vitákat folytató párt tekintélyelvű és karizmatikus szervezetté válásában kulcsszerepet játszott a félelem motívuma. Az 1993. tavaszi debreceni kongresszuson a fodorista kisebbséget támogató küldöttek közül sokan az utolsó pillanatban léptek vissza és nem mertek barátaik mellett a vezetőségválasztás előtti kampányban felszólalni.¹²⁰ Ősszel már a politikai tanácsadóknak is feltűntek az áldatlan állapotok. Bár Bence Györgyék szerint „[m]indig lesznek politikusok, akik saját pártjukból kifelé politizálnak”, ezen nem érdemes háborogni: „Ha igaz, hogy a lemorzsolódási tendenciát nem az ellenség aknamunkája, egyes emberek romlottsága, árulása okozza, hanem végső soron a párt népszerűségének hanyatlása, akkor nem megengedhető az a feltételezés, hogy csak annál jobb, ha a korhadt ág letörik, sőt egyenesen le kell vágni a többi korhadt ágat is. A bűnbakkeresés a büntető és bűnmegelőző szemlélet eluralkodásához vezet. Ez félelmet kelt azok között a politikusok és apparatcsikok között is, akik ma még inkább arra hajlanak, hogy kitartsanak a párt mellett” (Bence-Fellegi-Kovács-Such [1993]). A lényeges kérdések¹²¹

¹¹⁸ A kongresszus elfogadta módosító indítványomat.

¹¹⁹ 1994-ben még Wachsler Tamás kihívta Orbán Viktort és elindult a pártelnöki posztért.

¹²⁰ Az egyik régi fideszes ezzel jött oda hozzám: „Ne haragudj, nem fogok melletted felszólalni, de Nagy Gábor Tamás megkeresett és borzasztó dolgot mondott rólad” – hogy mit, azt nem árulta el (Petőcz [2001] p. 283).

¹²¹ Ezek: a székház-ügy, a luxusautó-kölcsönző *Jet-Car* botránya, általában a vagyongazdálkodás, Tóth Béla és különösen Simicska Lajos üzleti vállalkozásai és politikai akciói, a parlamenti frakciótagok közötti konfrontációban Kövér László megválasztásának szerepe, illetve Fodor Gábor politikai cselekedeteinek téves előzetes kalkulációja.

„a párton belül lényegében tabuknak minősülnek: abban az értelemben legalább is, hogy az ezekben tanúsított Fidesz magatartás helyessége axiomatikusnak minősült, amelyet eddig csak ellenfeleink kérdőjeleztek meg. Ha valaki a hivatalos pártálláspontot nem osztotta, de nem is akarta azt a látszatot keltetni, hogy az ellenség uszályába keveredett, az rövid mormogás után jobb híján hallgatott” (Such [1994].

Orbán teljesen azonosította magát és harcostársát a szervezettel: „Eljutottunk odáig, hogy Kövér László morálja válik kötelezővé minden fideszes számára”, magyarázta Szelényi Zsuzsanna a választási vereséget követően a kongresszusi küldötteknek (Szelényi [1994]). Orbán karizmatikus pártvezetői mentalitásán és paternalista stílusán a kudarc nem változtatott: kongresszusi beszédében előadta, hogy „a polgári kormány érdekében tett lépések népszerűtlenek voltak a választók előtt. Magam is sokat töprengtem ezen. Talán emlékeztek rá, többször meg is osztottam kétségeimet az Országos Választmánnyal” (Orbán [1994]. A lemondott – majd újraválasztott – vezetők ugyanakkor hangsúlyozták, hogy a választási eredményben a pártelnökség tagjainak felelőssége „objektív és egyetemleges” (Ellenzékből... [1994] p. 15). A pártfórumokon a fideszesek kritikai megjegyzéseit Orbán és Kövér „a szó szoros értelmében vállalva” (Hegedűs [1995b]) verte vissza.¹²² A kényes gazdasági kérdések után kutakodó Wachsler Tamás alelnököt (Ószabó-Vajda [2001]) kiközösítették és marginalizálták. „Az oligarchiaképződés különösen jellemző az 1993 utáni Fideszre, amelyben a pártelnök dominanciája mellett a jelentős vezető személyiségek egymást kiegyenlítő súlya határozottan érvényesül” (Machos [1998] p. 345).¹²³ A karizmatikus jellegű szervezetben a tagság feladata is átvértelődött: az 1995-ös kongresszuson “[a] ‘módosító indítványt’ benyújtók néhány bátoralan mondatban indokolhatták javaslatukat, amit a felpattanó Kövér minden esetben jó tízperces tirádával söpört le, a levezető elnök pedig a ‘látható többség’ megállapításával intézte el a szavazatszámlálást a részletekről – igaz, legfeljebb csak 15-20 rebellis szavazatot számolhattak volna” (Zolnay [1995]). A későbbi pártkongresszusokon annyit változott a helyzet, hogy már egyetlen küldött sem adott le ellenszavazatot a pártvezetőség javaslataival szemben. Az informális viszonyokat 2003-ban a Fidesz - Magyar Polgári Szövetség szervezeti szabályzatában szokatlan nyíltsággal formalizálták és fokozták a hatalom centralizációjának mértékét: a választókörzeti elnökök kiválasztásában a pártelnök

¹²² A kongresszusi bírálatokra pedig Orbán egy ponton így reagált: „Mit akartok, meddig hátráljak még?”

¹²³ Akkor is Orbán maradt a Fidesz „elsősorú politikusa”, amikor 2000-tól miniszterelnökként nem ő töltötte be a pártelnöki pozíciót, amit csak 2003-ban vett vissza.

vétójogot kapott, miközben a pártelnökség létszámának radikális csökkentésével néhány csúcsvezető kezében koncentrált a döntéshozatal.¹²⁴

3.1. Mi és ők – kisebbség és többség

Az indulást követően, a nyolcvanas évek végének mozgalmas politikai légkörében a Fiatal Demokraták Szövetsége vezetői és elitjének tagjai, akárcsak az aktivisták, rendkívül erősen kötődtek saját szervezetükhöz. A Kádár-rendszerrel, a „létező szocializmus” valóságával szembeni morális felháborodás és lázadás, a politikai átmenet csatái, a generációs-kulturális szolidaritás, a politikai cselekvés együttes lehetősége és a kezdeti közéleti sikerek nyomán a fideszesek identitását a közös ‘ügybe’ vetett hit és lelkesedés határozta meg. Az alapítást követő másfél évben az alapító ‘régigárda’ egysége megingathatatlanak látszott. „A hozzám legközelebb álló Kövér László és Fodor Gábor velem együtt egyfajta szociálliberális meggyőződésűek”¹²⁵, nyilatkozta Orbán Viktor a HVG-nek 1989. augusztus 26-án, aki nem sokkal az 1993-as a szakítás előtt is még legközelebbi barátai közé sorolta Fodort, bár ekkor már kizárólag taktikai okokból.

Mi volt előbb: a párton belüli személyi rivalizálás vagy az ideológiai nézeteltérés? A kérdés gyakorlatilag megválaszolhatatlan, tipikus tyúk-tojás probléma. A Fidesz vezetőségén belüli kisebb-nagyobb vitákat és a nyilvánosság előtti szereplő politikusok hangvételében fellelhető eltéréseket leginkább politikai stíluskülönbségként fogták fel az érintettek, amit az első szabad választásokig kölcsönösen tolerálni látszottak¹²⁶ - Fodor Gábor a Magyar Narancs próbaszámában ideológiai és mentalitásbeli különbségek alapján is nyíltan osztályozta az országos választmány tagjait.¹²⁷ Mindazonáltal 1989-90 fordulójától kezdve a személyes karaktervonások, a vonzások és taszítások rendszere mind határozottabban tagolta a társaságot. A parlamenti választások előtti országos pártlista felállításakor, majd a parlamenti frakcióvezető személyének eldöntése kapcsán pedig nem csupán a két csúcspolitikus, Orbán és Fodor közötti vetélkedés vált kézzelfoghatóvá, hanem az is kiderült, hogy mellettük és mögöttük támogatói körök alakultak ki: amikor az országos választmány listavezetőt ajánlott az országos tanácsnak, egyetlen szavazattal, hat-öt arányban győzött

¹²⁴ A „függetlenségét a Fidesznek felajánló”, az Európai Parlamentbe készülő, korábbi főpolgármester-jelölt Schmitt Pál tényleges befolyása aligha érheti el a régi gárda politikusaiét.

¹²⁵ Az interjút Orbán egyébként így folytatta: „A Századvég című lapunknál ugyanakkor dolgoznak olyan reformkommunista szerkesztők is, mint Stumpf István és Wéber Attila. Őket változatlanul barátainak tartom, de egyszersem politikai ellenfeleimnek is” (idézi Pünkösti 2003).

¹²⁶ A kivételt a már tárgyalt Németh Zsolt-féle ‘agyagba döngölős’ kijelentés jelentette.

Orbán Viktor, a parlamenti frakcióban viszont már 13:6 volt az eredmény a javára (Petőcz [2001] p. 131 és 134).

A centrifugális csoportdinamikai folyamatok mellett párhuzamosan politikai véleménykülönbségek is a felszínre kerültek; mindenekelőtt a szabad demokratákhoz fűződő viszonyt illetően. 1990. elejétől világossá vált, hogy a régi ellenzékiekkel szemben sokfajta érzelmi és politikai attitűddel rendelkeznek a fideszesek.¹²⁸ A kormányalakítás időszakában ugyanakkor az MDF-fel kapcsolatos értékítéletekben meglévő eltérések is napvilágra jöttek¹²⁹ - a későbbiek fényében azt is mondhatjuk, Fodor Gábor és Molnár Péter különösen a választási küzdelemben tapasztalt jobboldali 'mocskolódások' hatására¹³⁰ nem tartotta helyesnek azt a stratégiai célt, amely a két nagy rendszerváltó párt között a Fideszt hosszú távon középen tartotta volna. Miután Fodor Gábor nem vállalta a Fidesz kvázi-főpolgármesterjelöltségét¹³¹, az őszi önkormányzati választások és az SZDSZ-szel Budapesten kiéleződött vita nyomán a párteliten belül az ellentétek manifesztálódtak. A frakcióüléseken megváltozott a hangulat és különösen Kövér László éles megjegyzéseiben érződött az állandósult bizalmatlanság a 'másként gondolkodókkal' szemben. Kövér egyik legvadabb kijelentésének az számított, amikor Fodor Gábort „mosolygó gyilkosnak” nevezte: a „képtelen otrombaság váratlan megfogalmazásával ekkor is egyszerűen megdermesztette a levegőt”, mesélte Molnár Péter (Petőcz [2001] pp. 191-192).

A parlamenti frakció 'fodorista' tagjai 1990. őszétől jártak össze egymással - meglehetősen rendszertelenül. A laza csoportosulás eleinte főleg a párteliten belül uralkodóvá vált politikai gondolkodásmódra és magatartásmintákra irányította óvatos kritikáját. Szelényi Zsuzsanna 1991. januárjában a politikai helyzetelemzés és döntéselőkészítés színvonalát bíráló, a Fidesz-elit csoporttudatában bekövetkezett torzulás veszélyeit összefoglaló dolgozatot készített, amit Irving L. Janis és Leon Mann a csoportgondolkodásról (groupthink) kifejtett politikai pszichológiai fejtegetései

¹²⁷ Magyar Narancs, 1989. október 14. Így például a legradikálisabb vezetőnek Orbán Viktort tartotta, a legmérsékeltebbnek Hegedűs Istvánt...

¹²⁸ Fodor Gábor 1989-ben az Egyesült Államokban ösztöndíjas Kis János lakásában vigyázott Rusztemre, a kutyára, majd Kis hazatérése után a Fidesz többi vezetőjének nyomására szüntette meg a „politikai kohabitációt” (Petőcz [2001] pp. 77 és 82-83).

¹²⁹ Orbánnak az volt a véleménye, hogy a Fidesz ne jelentse ki előre, nem lép be a kormányba, hanem „lebegtesse”; várja meg, érkezik-e felkérés. Ezt a taktikát Fodor Gábor és Vágvölgyi B. András „seggiszálásnak” nevezte. Ugyanakkor a párt akkori helyzetében teljesen elképzelhetetlen, hogy Kövérék fejében komolyan felmerült volna a belépés gondolata (Petőcz [2001] p. 135).

¹³⁰ Ide tartozott Grezsa Ferenc *Apák és fiúk* című cikke (Grezsa [1990]).

¹³¹ Fodor Gábor szerint hiányzott a csapat, amelyre támaszkodhatott volna a kampányban, majd esetleg utána, fontos pozícióban. Attól is tartott, hogy ha akár csak a fővárosi frakció vezetője lenne a választások után, kiszorulna az országos politikából – és Orbánék talán éppen ezt akarják. Lehet, hogy ők viszont éppen ekkor vonták le azt a következtetést, hogy Fodor nem hajlandó Demszky Gáborral szemben elindulni, még a párt érdekében sem (Petőcz [2001] p. 141).

ihletettek.¹³² Janis és kollégája klasszikussá vált empirikus elemzésében a csoportgondolkodást, az erős belső kohéziójú, kis létszámú teamek kollektív védekező-hárító magatartását nyolc tünettel jellemezte. Szelényi és társai¹³³ a Fidesz-elit belső érvrendszerében az összes szimptómára analógiát találtak és ezeket a szövegeket az amerikai szociálpszichológusok logikáját követve pontokba szedve rendszerezték:

1. A sérthetlenség illúziója. Az „ebből is csak jól jöhetünk ki” mondás nem csupán egymás biztatására szolgált, hanem nyugtatgató ismételtetése a várható nehézségek figyelmen kívül hagyására, állandó kockázatvállalásra csábított. 2. Közös racionalizálás. „Mi nem akarunk fölöslegesen sokat interpellálni”: az önfelmentő nézet elfedte azt a problémát, hogy a frakció a parlamenti politizálásnak ezen a területén akkoriban nem jeleskedett. 3. Hit a csoport belső moralitásában. A „mi úriemberek vagyunk, de azok gazemberek” hangoztatása erkölcsi felsőbbrendűség érzését alakította ki a kör tagjaiban, hozzájárulva ahhoz is, hogy a döntéseket morális szempontból ne kelljen alaposan mérlegelniük. 4. Külső csoportok sztereotip érzékelése. A konzervatív politikai pártok lebecsülését jelezte az a visszatérő 'elemző' megjegyzés, hogy „ez a hülye kormány hülye előterjesztése”. 5. Az eltérő véleményt kifejtő csoporttagokra gyakorolt nyomás. Néhány frakciótag lojalitását kérdőjelezte meg az a gyanakvó megjegyzés, hogy „egyesek kettős párttagkönyvvel rendelkeznek”. 6. Öncenzúra. „Lenne néhány ellenvetésem, de ezek nem olyan fontosak” – sokszor fogalmaztak így óvatosabb, elbizonytalanodott képviselők, lemondva politikai álláspontjuk kifejtéséről. 7. Az egyhangúság illúziója. Az a megállapítás, hogy „úgy látom, nincs kifogás”, abból a hamis feltételezésből indult ki, hogy a hallgatás beleegyezés. 8. Önjelölt gondolatrendőrök. A vita, a politikai helyzetértékelés határait igyekezett rögzíteni az a 'beszólás', hogy „csak két fontos adat van: 34 százalékon állunk és mi vagyunk a legjobbak” (Szelényi [1991]).

Szelényiék abban bíztak, mindenki levonja majd az írás tanulságait és nem hagyják, hogy a Fidesz 'élcsapata', a parlamenti frakció végleg befelé forduljon és ne figyeljen többé oda a külső 'ingerekre'; a kritikákra és a tanácsokra, mert ez a folyamat különösen erős stresszhatások idején végzetes hibák forrásává válhat. A remélt beszélgetés elmaradt: az 1991. januárban, a soproni frakció-hétvégén szétszított írást Orbán úgy értelmezte, hogy a rövid dolgozat elvtelenséggel vádolja őt, Kövér pedig kijelentette, a szerzőket és az őket támogató Fodor Gábort és Molnár Pétert ezentúl politikai ellenfeleinek tekinti. A Fidesz-elitjét összekötő romantikus csoportkohézió

¹³² Lásd: Janis-Mann [1977] pp. 130-131

¹³³ Kósa Lajos és Hegedűs István.

végleg elpárolgott. Bár a frakciótagok közül jónéhányan nem foglaltak állást a kipattant ellentétekkel kapcsolatban, vagy a párt egységét féltették hozzászólásukban, de Orbán és Kövér a számukra legfontosabb kérdésekben meglehetősen biztosan számíthatott a szavazatok többségére.

A kisebbségbe került politikusok 1991. és 1993. között komoly és addig ismeretlen politikai dilemmákkal szembesültek. Kövér bejelentését követően kérdésessé vált, hogy 'egy hajóban eveznek-e' még párttársaikkal, vagy politikai ambícióik és elképzeléseik valóban keresztezik egymást rövid, netalán hosszabb távon. Mivel a szakítás-kilépés gondolatát 1993-ig nem fontolgatták, választaniuk kellett az együttműködés-beolvadás-alkalmazkodás vagy az önállósodás-megszerveződés-alternatívaképzés opciója között; illetve a két végletes magatartás helyett a tiltakozás-ellenállás-kivárási stratégiája mellett is dönthettek. Ezzel összefüggésben pedig felmerült, meddig tartsák magukra nézve kötelezőnek a pártfegyelem íratlan szabályait a széles nyilvánosság előtt, amennyiben a többségi szavazással hozott határozatokkal rendszeresen nem értenek egyet. Nem csupán morális szempontokat kellett mérlegelniük, hanem azt is, hogy egyrészt a párteliten belül, másrészt a szervezet tagságának támogatását tekintve a konfrontáció vagy a kooperáció segítheti-e jobban céljaik elérését: a belső erőviszonyok megváltoztatását, a Fidesz politikai irányvonalának befolyásolását és saját egyéni ambícióik megvalósítását.

A 'fodoristák' valójában nem dolgoztak ki tudatos cselekvési stratégiát. Az 1991-es 'veszekedés' után is úgy érezték, jóval több közös érték és élmény köti őket össze az 'orbánista' csoporttal, mint amennyi elválasztja őket egymástól. Fideszes kollektív identitásukat nem veszítették el és abban reménykedtek, a megromlott kapcsolatokat rendezni lehet, hiszen Orbánéknak sem lehet érdekük a pártszakadás kirozszakolása - igaz, Kövér és Fodor között megszűnt a köszönőviszony. A nyilvános hatalmi harc kirobbantása a fiatal demokraták népszerűségvesztésével járhatott volna, ami a kisebbség tagjainak politikai karrierjét is veszélyeztethette. Így a konfliktus 'fölsleges' élezése helyett saját véleményüket fenntartva 'lavírozó' magatartást tanúsítottak és általában 'nem vitték ki' a parlamenti frakcióülésen elhangzott 'kőkemény' Kövér-kijelentéseket a párttagság közé vagy a nyilvánosság elé. A Fidesz sikertörténete ráadásul ebben az időszakban - az összes politikus szerepvállalásával - folytatódott; a szabad demokratákhoz fűződő viszony konszolidálódni látszott, az MDF politikájával szemben pedig Orbán és Kövér igen erőteljes hangon lépett fel. Fodor Gábor saját magatartásáról utólag úgy nyilatkozott, hogy „egy idő után visszahúzódtam a belső politikai harctól. Komolyan hittem a Fidesz alapító nyilatkozatában leírtakban,

az új politikai kultúra megteremtésében. Nem gondoltam, hogy nekem söröznöm kell járni azért, hogy ennek hatására rám szavazzanak a pártban. Nekem az a feladatom, hogy bizonyos ügyeket képviseljek, és majd az emberek eldöntik, hogy ez számukra fontos, vagy nem. Nem akartam hátsó módszerekkel operálni, mert féltem, hogy magam is olyan leszek. Kezdetől fogva tisztában voltam azzal, hogy a politika harc, de úgy gondoltam, hogy sokféleképpen lehet harcolni” (Petőcz [2001] p. 230).

A pécsi kongresszus előtt Vig Monika és más barátai ösztökölték Fodor Gábort: tartson komoly, átfogó politikai beszédet, amelyben környezetvédelemmel, a szegénység problémájával és az 'alternatív értékekkel' is foglalkozna - viselkedjen úgy, mint a szervezet egyik vezetője, hiszen mindig ő kapta a legtöbb szavazatot a kongresszusi választásokon (Petőcz [2001] p. 208). Fodor szimpatizánsai unszólása ellenére sem vállalt jelentős szerepet Pécsen. Viselkedésének következtében a 'karrierista' típusú párttagok körében csökkent a támogatottsága és idővel a 'hívők' száma is fogyatkozni kezdett. Bozóki András szerint „mindig Orbánék voltak offenzívában, és Fodorék defenzívában. Mindig Orbánék voltak azok, akik a kialakult status quot meg akarták változtatni - például a párton belüli intézményes átalakítással, a hatalom hangsúlyosabb formalizálásával, a szervezeti és működési szabályzat módosításával, személyzeti politikával és a belső politikai ellenfelek kijelölésével” (Petőcz [2001] p. 18).

Mindazonáltal a fodoristák 1992-ben a párt fórumain és mindenekelőtt a parlamenti frakcióban fejtettek ki erős ellenállást, különösen amikor saját 'kiszorításukat' próbálták megakadályozni a fontosabb döntéshozatali pozíciókból. A pécsi kongresszus előtt Orbánék a döntéshozatal centrumát vissza akarták helyezni a pártvezetésbe. A kisebbségben lévő irányzat tagjai úgy érveltek, a parlamenti frakció elég kislétszámú ahhoz, hogy fontos politikai kérdésekben alapos egyeztetés után közös álláspontot foglalhasson el, ami amúgy is az országgyűlési vitákban kristályosodik ki véglegesen. Miután a szavazáson vereséget szenvedtek, az Orbán által is javasolt Fodor Gáboron kívül - akinek kihagyása túl nagy politikai kockázatot jelentett volna - a csoport egyik tagja sem kívánt pártvezetői tag lenni. „Nagyon sokáig, egészen 1993. elejéig a demokratikus politikának abban a modelljében gondolkodtunk, aminek a lényege a vita, a tanácskozás, a megbeszélés, ahol nyílt és racionális érvelések után demokratikus döntések születnek... Találkozóinkon elemeztük a fejleményeket, meggyőző érveket kerestünk, de egyszer sem mondta egyikünk sem, hogy ne hülyéskedjete, figyeljünk a hatalmi pozíciók megszerzésére is: akkor megállíthatjuk Viktorékat”, mutatott rá a csoport legfőbb gyengeségeire; politikai naivitására és a szervezeti belső logika fel nem ismerésének hibájára Molnár Péter (Petőcz [2001] p. 193).

Mégis sikerült többek között azt megakadályozniuk, hogy Molnár Pétert a frakció visszahívja a Narancs Alapítvány kuratóriumából. Kövér ugyan bejelentette, hogy Molnár Péter és közte „semmilyen azonosság sincs alkotmányjogi kérdésekben” és meglehetősen rendpárti érvekkel bírálta, hogy a Narancs Alapítvány illegális rádióadót támogatott - a Tilos Rádiót - noha 1989–90-ben a Fidesz még nyilvánosan azt hirdette, hogy kalózádiót indít. Kövért leszavazták, mert az orbánista többségen belül, ha nem készítették elő eléggé alaposan a döntéshozatalt, néha még repedések mutatkoztak (Petőcz [2001] p. 216). Ez 1992. őszén történt, de korábban, a nyári szünet előtt bevezetett új kabinetrendszer érzékeny pozícióvesztéseket okozott a fodoristáknak. Fodor Gábor azonban rendkívül óvatosan-taktikusan fordult párton belüli támogatóihoz a Narancs klubok bajai országos rendezvényén: „a Narancs klubok megítélése vitákat váltott ki a Fideszben. Tudnotok kell, hogy nagyon sokan félnek a kluboktól, a Fideszben és a Fidesz legfelső vezetésében is... Ez a félelem abból a szempontból reális, hogy ha kettős struktúra van egy pártban, olyan típusú kettős struktúra, amely valójában töréspontot okoz, az tényleg nagy belső konfliktusokkal jár. Tehát ezt semmiképpen nem szabad kívánnunk. Még egyszer szeretném hangsúlyozni, hogy a kluboknak önálló arcot kell megteremteni és önálló értékeket kell képviselnie a Fideszen belül...” (Fodor [1992] p. 25).

A politikai hétköznapiak során az elkedvetlenedett, kisebbségben lévő politikusok sokszor egymással sem egyeztették elképzeléseiket. Amikor 1992. decemberében a parlamenti frakció tagjai megvitatták azt a kérdést, hogy kit jelöljenek a tavasszal bevezetendő pártelnöki posztra, majd Orbán Viktor vállalta a megmérettetést, Fodor Gábor nemleges válaszát még elvbarátai sem tudták egészen biztosan előre megjósolni.¹³⁴ A jelenlévők megállapodtak abban, hogy 1994-ben az országos lista élén az országgyűlési frakció tagjai állnak majd, amit az orbánista Wachslér Tamás úgy értékelt, hogy „vér- és dacsövetséget kötöttünk egymással” (Petőcz [2001] p. 218). Miután ezt a szóbeli egyezséget Orbánék néhány hónap múlva felmondták, utólag felvethető, hogy a fodoristák jobban tették volna, ha Orbán támogatásáért cserébe megállapodtak volna az új frakcióvezető személyéről. Esetleg előzetesen szabályos megállapodás formájában fontos pozíciókat biztosíthattak volna maguknak a szervezetben belül, mint például az új országos választmányi elnöki pozíciót - ha pedig erre Orbánék nem lettek volna hajlandóak, akkor Fodor is versenybe szállhatott volna a pártelnöki posztért.

¹³⁴ Ha elvállalta volna a jelölést, azért alighanem szólt volna nekik előtte.

Valójában Fodor Gábor „1992. ősze és 1993. tavasza között az igazán hatékony ’tiltakozás’ pillanatait - talán nem is tudatosan - elmulasztotta”, vélte Bozóki András (Petőcz [2001] p. 27). Amikor 1993. tavaszán kiderült, hogy a frakcióvezetői posztra Orbán utódjául Kövér Lászlót szánja, a hír - ahogy azt egy esztendő múlva Such György megfogalmazta – a fodoristák számára „nyílt hadüzenettel” ért fel (Such [1994]). A szokásokat - és a pártfegyelmet - felrúgva Kövér a Magyar Hírlapnak nyilatkozva adta frakciótársai tudtára, hogy elvállalná a posztot.¹³⁵ A frakcióvezető-választás alkalmával a két csoport véglegesen szakított egymással: a többségi szárny azt is meg akarta akadályozni, hogy a kongresszuson Fodor Gáboron kívül az aktivizálódott pártellenzékiek közül mások is elinduljanak alelnöki tisztségekért. Debrecenben végül Fodor mellett csak Molnár Péter került be az új elnökségbe¹³⁶ - a rendkívül feszült rendezvényen Fodor nem szállt ringbe a pártelnöki posztért¹³⁷ és mindkét oldal kerülte a nyílt konfrontációt. A renitens országgyűlési frakciótagok nyáron parlamenti bizottsági pozícióikkal ’fizettek’ engedetlenségükért: az orbánista többség a „challenge-rendszer” nevében az ’átállt’ Kósa Lajossal kiegészülve, fegyelmezett blokkot alkotva kiszavazta a kisebbséghez tartozó politikusokat addigi tisztségeikből és ’más, fontos beosztásba’ helyezte őket.

Közben mind világosabban rajzolódtak ki a párteliten belüli politikai nézetkülönbségek. Míg 1992-ben nem lehetett ideológiailag egyértelműen megragadni az eltéréseket, a belpolitikai élet mozgásaival párhuzamosan eltolódó Fidesz-irányvonal, a székház-ügy és a következményeként kipattant botrány a „Fidesz-közeli cégek” hálózataról (Juhász [1993]), illetve a párt népszerűségének kezdődő visszaesése elérkezetté tette az időt Fodor Gábor szemében a cselekvésre. Sőt, az eddigi hezitálás-kivárás időszaka után most már a ’tiltakozás’ és a ’kivonulás’ játszmái között kellett döntenie, „mert a két stratégia kizárta (vagy legalább is gyengítette) egymást. Fodor Gábor azzal a tudattal vállalta a harcot, hogy van hová mennie, ha veszít”, vagyis a

¹³⁵ Magyar Hírlap, 1993. március 31.

¹³⁶ Orbánék „minden erőfeszítése ellenére megválasztott a kongresszus. Ebben - addigi fideszes tisztségeim és a Narancs Alapítványban betöltött szerepem mellett - az is szerepet játszott, hogy sokan tudták, Gábort is erősíthetik az én megválasztásommal, míg Hegénél, az ő helyenként középútas alapállása miatt, ez nem látszott olyan egyértelműnek. A párton belül még ekkor is elég széles kört jelentő bázisdemokraták is támogattak, akikkel Hege viszonya konfliktusos volt”, értékelte az eredményt Molnár Péter (Petőcz [2001] p. 356).

¹³⁷ A hivatalos jelölt Orbán Viktor mellett a kongresszuson jelölték Fodor Gábort is. Kósa Lajos levezető elnök feltette nekik a kérdést, vállalják-e a jelöltséget. Fodor Gábor éppen hívei körében ácsorgott a teremben. Kiment a pódiumra és azt válaszolta: „igen”. Elképesztő tapsvihár tört ki. Orbán arca falfelhérré vált. Ekkor Fodor Gábor újra beleszólt a mikrofonba és körülbelül ezt mondta: „Ja, az elnöki posztért? Nagyon kedvesek vagytok, de köszönöm, nem”. Döbbenetes pillanat volt. Senki sem tudja, mi lett volna az eredmény, ha tényleg vállalja. Fodor Gábor utóbb azt állította, nem figyelt, beszélgetett, félreértette a kérdést, aztán a tapsból derült ki a számára, hogy tévedett - a kérdésben az elnökség szó szerepelt, nem a párt elnöke, amit kétféleképpen lehetett értelmezni (Petőcz [2001] p. 284).

szabad demokratákhoz vezethet az útja, elemezte helyzetét Bozóki András (Petőcz [2001] p.27). Az új perspektíva a kisebbségben lévő politikusok számára egyelőre lelkiileg feldolgozhatatlan volt: „Rossz volt arra gondolni, hogy vereség esetén Gábor ki fog lépni. Főleg azért, mert nem nagyon bízhattunk a győzelemben, és ez sötét jövőképet vázolt fel. Gábor kilépésében persze nem lehettünk biztosak... A párthoz való tartozás érzése valamennyiünkben nagyon erősen élt, amihez képest ez az utalás vagy sejtetés nagyon-nagyon radikális elképzelésnek számított”, emlékezett vissza Szelényi Zsuzsanna (Petőcz [2001] p. 352), aki az őszi küzdelemben - a többi fodoristát tájékoztatva döntéséről - nem vett aktívan részt, cserébe Kövérék nem akadályozták meg megyei elnökké választását.

A kampány során a pártellenzékiek úgy érveltek, hogy a sokszínűség fenntartása érdekében a szervezeten belüli kisebbség jogait garantálni kell. Mivel ilyen mechanizmusokat nem alakítottak ki a parlamenti frakción és a párt elnökségén belül, akkor ezeket most már a Fidesz fontosabb testületei között kell létrehozni: szükség van a szervezeten belül a súlyok-ellensúlyok rendszerére. Márpedig Orbánnak és Fodornak továbbra is együtt kell politizálniuk, mert a két eltérő vonású politikus csak közösen képes a választókat rávenni arra, hogy nagyobb számban a Fiatal Demokraták Szövetségére szavazzanak (Hegedűs [1993b], illetve Petőcz [2001] pp. 305-306). A pártfegyelem kötöttségei alól egyik-napról a másikra megszabadították magukat a küzdőfelek, így a nagy nyilvánosság is értesült a belharc számos fontos fejleményéről. Miközben a közvélemény rokonszenve a pártellenzékiek felé fordult, a sajtóban megjelent Fodor-párti írások a szervezeten belül erőviszonyokra nem voltak hatással vagy inkább a külső támogatás vádját igazolta az ingadozó párttagok előtt. A miskolci választmányi ülésen mindazonáltal Fodor Gábor kortesbeszédében intellektuális szinten sikeresen tört ki a többségi szárny által a pártra 'kényszerített' gondolkodási sémákból és újrafogalmazta a Fidesz előtt álló dilemmákat – nem azzal a váddal szemben védekezett többé, hogy túlzottan szimpatizálna a szabad demokratákkal, hanem bejelentette, a bal- és jobboldali értékek iránt is pragmatikusan nyitott liberális Fidesz országos választmányi elnöke szeretne lenni. A párt irányvonalát bírálva túllépett a szervezeti kérdéseken és alaposan elemezte a jobbra tolódás negatív következményeit: „ez az egész taktikai manőver arra vezethet, hogy a Fidesz az Antall-kormány segédcsapata legyen abban a szomorú és reményteljes akcióban, amely az MSZP felfújását segíti elő” (Fodor [1993d]). Miután a választmány tagjainak csak egyharmada szavazott rá, néhány nap múlva kilépett a Fideszből és lemondott parlamenti mandátumáról, majd követte őt

Molnár Péter és Ungár Klára is - januárban pedig bejelentették, hogy a szabad demokraták színeiben indulnak az országgyűlési választásokon.

A Fideszben maradt kisebbségi politikusok támogatóikkal együtt a „kis októberi forradalom” lezárultával platformot hoztak létre, miután Fodor kilépését követően „konszolidációs és kibontakozási csomagtervüket” Orbánék „lesöpörték az asztalról” (Hegedűs [1994b]). Szervezeti értelemben tehát formálisan intézményesítették önállóságukat és ezzel a párt belső struktúrája áttekinthetőbbé vált. Politikai szempontból viszont a Párbeszéd Platform tevékenységét mégis inkább az utóvédharc kifejezéssel lehet körülírni. Sem a pártvezetésben, sem az országos politikai szereplést biztosító fontosabb parlamenti bizottságokban nem ült és dolgozott platformtag. Szóvivőik eleinte abban bíztak, hogy a súlyos válsághelyzetben a pártelnökség tudomásul veszi létezésüket és a megkezdődött kilépési hullám megakadályozásának eszközét is látja bennük. Kövér először azt nyilatkozta róluk, hogy a platform a legjobb út a párt szétveréséhez.¹³⁸ Orbánék aztán váratlanul új taktikát eszeltek ki és eldöntötték, nem beszélnek többet a platformról, nehogy felértékeljek jelentőségét - ugyanakkor amolyan cordon sanitaire-t vontak köré a pártban. A platformosok néhány kivételtől eltekintve maguk is lemondtak a nyilvános szereplésről - nyilatkozataikkal ráadásul már csak a kishírek közé kerülhettek be - és a pártfórumokon léptek fel saját nézeteiket képviselve.¹³⁹ Ugyanakkor némileg kétségbe esve vették észre, hogy a kilépetteknek az SZDSZ-hez bekövetkező csatlakozása-átállása látszólag igazolta a Fideszen belül terjedő rágalmakat, amelyek figyelmen kívül hagyták Fodorék kiszorításának és identitásuk lassú elvesztésének történetét. Mindezzel a nyomás alól felszabadult, a párttól – az ’anyaszentegyháztól’ – elszakadt kilépettek nem törődtek többé, hiszen éppen a paranoidnak tekintett gondolkodásmód képviselőivel szakították meg távozásukkal a kapcsolatot - a bentmaradtakat pedig jobb esetben naivaknak vagy egyenesen gyáváknak tartották.

„A ’fodoristák’ mindig is megosztottak voltak abban a tekintetben, hogy a pártvezetéssel szembeni alternatívaként, vagy pedig – a velük való egyetértés lehetőségét keresve és a közös pontokat felerősítve – az eredeti, sokszínű Fidesz egyik árnyalataként jelenjenek-e meg”, állította Bozóki András (Petőcz [2001] p. 17). Talán pontosabb lenne úgy fogalmazni, hogy amíg a kisebbségben lévő politikusok nem szerveződtek igazi pártellenzékké, addig az eltérő árnyalatot sem mutatták fel hatásosan, amint viszont határozottabban-szervezettebben léptek fel, a többségi irányzat elutasító

¹³⁸ Magyar Nemzet, 1993. november 15.

reakciója következtében csoportjuk tevékenysége a főiránnyal kemény vitában álló alternatívaként értelmeződött a szervezeten belül és a nyilvánosság számára egyaránt. Vagyis a fodoristák az adott közegben és légkörben éppen azt a módszert nem tudták hosszabb távra kidolgozni, hogy miközben együttműködnek az orbánisták csoportjával, Fodor Gábort az alternatív irányzat megtestesítőjeként a változó politikai széljárásra számítva 'tartalékolják'.

A Fidesz megalakítása háttérbe szorította a korábbi kisebb-nagyobb szakkollégiumi nézetkülönbségeket a későbbi párton belüli többség tagjainak a szemében is. Kövér nem érzékelt különösebb problémát a szűkebb eliten belül - a radikalizmus-mérsékeltég vitán túl, amelyben Fodor Gábor álláspontja közel állt az övéhez. Az 1989. novemberi népszavazás előtti hetekben „jutott először arra a gondolatra: Orbán Viktor néhány hónapos távollétében Fodor Gábor nem tesz meg mindent annak érdekében, hogy a siker gyümölcseit a Fidesz is learathassa” (Hegedűs [1999a]) és ezért csak a szabad demokraták népszerűsége nőtt meg látványosan. Az SZDSZ-szel kezdődő vetélkedést a hazatért Orbánnal együtt mindinkább úgy fogta fel, hogy a Fidesz - és a fiatal demokraták által képviselt értékrend - iránti hűsége válik kétségesé annak, aki bár a szervezetben politizál, de nem képes érzelmileg és politikailag elszakadni az eltérő stratégiai célokat követő és saját szervezeti motivációkkal rendelkező, amúgy meg gyakran fölényeskedően és lekezelően viselkedő régi ellenzékiektől. „Sikerült elérnem, hogy sajtótájékoztatókat tartsunk, amelyeken egyenként végigvettük, hogy más pártokhoz képest mi hol állunk. Azonnal elfogadták a választmány tagjai ezt a javaslatot, kivéve Fodor Gábort. Ő ellenezte az önálló platform megfogalmazását, az SZDSZ-szel való közös álláspont fontosságát hangsúlyozta. A nagykoalíció kérdésében is nemmel szavazott”, emlékezett vissza Orbán az első szabad választások előtti időkre (Kéri [1994] pp. 56-57).¹⁴⁰ Ekkor fogalmazódott meg Kövérékben az a gyanú, hogy Fodor információkat ad át a szabad demokratáknak - így magyarázták meg, hogy az SZDSZ a Fideszt megelőzve jelentette be: a nagykoalíció pártján áll.

Kövér befolyása és politikai 'kombinációinak' hatása eleinte távolról sem volt meghatározó a Fidesz fontosabb testületein belül. Orbán legközelebbi barátját szerette volna 'főideológusi' szerepkörben és minél komolyabb formális funkcióban látni – 1990. őszéig, amikor Demszky Gábor helyét a Fidesz kapta meg a nemzetbiztonsági

¹³⁹ A Párbeszéd Platform a választási kampány előtt 'felfüggesztette' tevékenységét, két vezetője pedig parlamenti képviselői helyüket elvesztve a súlyos kudarcot követő kongresszus után kilépett a Fideszből.

bizottság élén, Kövér egyszerű bizottsági tag volt. Orbán mind gyakrabban ‘az első számú tagkönyv’ tulajdonosaként aposztrofálva igyekezett mítoszt teremteni harcostársai köré. Kövér ideológusi szerepének elfogadásához a formálódó többségi szárny tagjainak körében az is hozzájárult, hogy meghökkentőnek tetsző radikális politikai megállapításai és jóslatai gyakran önbeteljesítő próféciaikká váltak. Az 1991. januári soproni frakcióülést követően teret nyert a belső viszonyok és a politikai fejlemények Kövér-féle értelmezése; vagyis hogy Fodor minden felhatalmazás nélkül ugyanazt nyilatkozta a kisebbségi kormányzás lehetőségéről, mint a szabad demokraták, rendszeresen ‘szivárogtat’ a sajtónak annak érdekében, hogy a médiában jó pozíciói legyenek, alapvetően pedig egyáltalán nem dolgozik. Fodor Gábor valóban gyakran távol tartotta magát a „futballöltöző” hangulatú frakcióülésektől, ami könnyen alapot adott viselkedésének kedvezőtlen beállításához és hozzájárult belső politikai elszigetelődéséhez.¹⁴¹

A többségi szárny tagjai 1992. táján a Narancs klubok országos hálózatára már úgy tekintettek, mint a potenciális alternatív pártstruktúra csíráira, a Fidesz Akadémia tevékenységének irányítását pedig fokozatosan a pártvezetés közvetlen hatáskörébe vonták. Kövér meg volt arról győződve, hogy a konfrontáció Fodorral elkerülhetetlen és attól tartott, az összeecsapás a Fidesz szempontjából a legrosszabbkor fog bekövetkezni. Feltehetőleg Orbánnal együtt maguk sem tudták pontosan, milyen lépéseket tegyenek a feltételezett veszély elhárítása érdekében, miután a többség támogatását a vezető testületekben már maguk mögött tudhatták és biztosították a szervezet forrásai feletti ellenőrzést a vagyongazdálkodástól (az üzleti vállalkozásoktól és a kölcsönügyletektől)¹⁴², a sajtókapcsolatokon át a központi és vidéki apparátusokig, miközben a politikai tanácsadókat igyekeztek elszigetelni a parlamenti frakció tagjaitól. Hosszú távú stratégiai terveikbe nem vonták be többé megbízhatatlannak tartott párttársaikat és tudtuk nélkül találkoztak és politizáltak a magyarországi jobboldal befolyásos képviselőivel. Mégis mindig úgy találták, hogy ‘a párton belüli erőegyensúlyt’ tekintve a fodoristák túl sok pozíciót birtokolnak - a kiszorítódsai saját

¹⁴⁰ Ebben az esetben - Orbán az interjút Fodor kilépése után nem sokkal adta - különösen élesen vetődik fel a kérdés, nem utólagos konstrukciónak van-e szó. Ez persze más résztvevők beszámolóinál is elképzelhető.

¹⁴¹ „Kövérek, akik hangulatot akartak kelteni ellenem, el tudták hitetni a társasággal, hogy engem nem látnak soha, nyilván nem csinállok semmit, lusta vagyok, és nem dolgozom, miközben arisztokratikusan megjelenek néha, kifejtem az álláspontom, leartatom a népszerűséget, és szeret a ‘liberálbolsevik’ sajtó”, magyarázta Fodor Gábor (Petőcz [2001] p. 230).

¹⁴² A Fidesz hivatalos pártvállalata, a Fico Kft. tevékenységét csak szűk kör ismerhette, különösen Herter Róbert irodavezető drasztikus eltávolítása után. Amikor Herter leváltását bejelentették a parlamenti frakció ülésén, Kövér közölte, „hallgatáspénzt” is kapott, illetve „megmondtuk neki, az MSZP pénztárosán is átment a csuklós busz – nem csak odafelé, hanem visszafelé is” (Petőcz [2001] p. 292).

öntörvényű logikáját is követette, nem csupán a tudatos marginalizálási stratégiáét. 1993. nyarán, amikor országgyűlési bizottsági funkcióikból visszahívták a pártellenzékiet, Kövérék talán el is hitték maguknak, hogy a parlamenti frakción belüli feladatok újraosztásával csak a kongresszusi erőviszonyokat 'érvényesítették'.

Fél évvel korábban Orbánék még azt az álláspontot képviselték, hogy a pártelnöki poszt esetében a kettős jelölés azért nem tekinthető jó megoldásnak, mert kitörne a szervezeten belüli háború.¹⁴³ 1993. nyarán-őszén, amikor Fodor tájékoztatta Orbánt, megpályázza a választmányi elnöki posztot és kérte - hiába - támogatását,¹⁴⁴ mégis beteljesülni látszott Kövér prófécijája: éppen fél évvel a választások előtt robbant ki a nyílt és látványos hatalmi harc a Fideszben. Kövér ki is fejtette: „Utólag úgy látom, helyesebb lett volna, ha ahelyett a blickfangos trükk helyett, amit Gábor a kongresszuson művelt – azzal a látszólagos félreértéssel -, inkább jelölteti magát a pártelnökségre”, mert így csak elodázták a problémát (Kövér [1993d]). Valójában másodszor mérték fel rosszul a pártellenzék várható reakcióját – először még áprilisban, Kövér frakcióvezetővé választásakor becsülték őket alá -, harmadszor majd akkor, amikor nem hitték el, hogy Fodor Gábor, ahogy Such György megírta belső elemzésében, veresége után „ki mer lépni” a szervezetből: „Az a Fodor Gábor, akinek a politikusi képességeit a frakcióban mindenki lenézte, aki időtlen idők óta enerváltan tűrte fokozatos kiszorítását, akinek az érdemi politikai ügyekben tett felszólalásait senki nem vette komolyan, akit mindenki csak egy bábnak nézett, hiba nélkül játszott a végig a meccset és ő járt túl a Fidesz vezetőinek az eszén”, fejtegette, nyilvánvalóan az orbánista többség percepciójáról beszélve (Such [1994]).

Miután a két csoportosulás közötti küzdelem többé a nyilvánosság előtt nem volt elleplezhető, Orbánék először nehezen döntötték el, Fodorral szemben legfőbb kifogásként azt hangsúlyozzák - az alelnök 'pozícióhalmozásán' túl -, hogy egészen más ideológiai talajon áll, mint ők, vagy azt, hogy nincs önálló programja. Deutsch Tamás még októberben is úgy fogalmazott, hogy Fodor Gábor egy nem létező alternatíva vezetőjének adja ki magát (Deutsch [1993b]), míg Kövér arról beszélt, hogy „[e]gy párt sem bírja el, így a Fidesz sem, hogy kétfejűnek tűnjön fel és mindkét fej ellenkező irányban beszéljen” (Kövér [1993d]). Orbán mint pártelnök a Fodor-Szájer párharc fölött igyekezett 'lebegni', 'a miskolci csata' után viszont közölte, hogy a vesztes Fodor alternatív programot hirdetett, amit tavasszal kellett volna megtennie a

¹⁴³ Talán csak a vereségtől féltek.

¹⁴⁴ Fodor Gábor kilépésének estéjén Orbán a frakcióülésen azt mondta, hogy az előző hónapokban többször találkozott Fodorral, aki országos választmányi elnök akart lenni: „Bár én nem szeretem a bizánci stílust, de azt kellett neki mondanom, Gábor, kérj bármit, csak ezt ne” (Petőcz [2001] p. 370).

pártkongresszuson, majd értetlenkedett, miért lépett ki a pártból és miért nem alakított platformot (Orbán [1993d]).¹⁴⁵

Később azonban így nyilatkozott Fodor Gáborról: „Azért nem támogattam, mert tudtam, hogy koncepcióbeli különbség van közöttünk. Ha a konfliktus a párt elnöke és a választmány elnöke között jelenik meg, akkor ez a pártot szétszakíthatta volna.”¹⁴⁶ Hiszen ez a testület hagyja jóvá a parlamenti képviselőjelölteket. Itt nyilván rivalizálás indult volna el” - ez a magyarázat eddig még tiszta hatalmi játszmaként írta le a konfliktust, de aztán Orbán ideológiai szempontból is kiterítette kártyáit: „Másképp ez a testület dönt abban, hogy milyen koalícióban vehet részt a Fidesz. Az említett politikai koncepció mögött koalíciós elgondolások is voltak, s ez azt eredményezhette volna, hogy más koalíciót részesít előnyben az Országos Választmány elnöke, és mást a Fidesz kongresszusa által megválasztott elnök. Gábor ellenprogramjának lényege éppen az volt, hogy a koalíció kérdésében a szocialistákat kell előnyben részesíteni”, interpretálta Fodor kortesbeszédét Orbán (Kéri [1994] p. 117). Mindazonáltal ha Fodor Gábor ezt így is gondolta volna, akkor nyilván csak arra az esetre értelmezhető Orbán feltevése, amennyiben az SZDSZ-szel együtt nem 'jött' volna össze a kormányzáshoz szükséges többség. Csakhogy ebből logikailag az következik, hogy Orbánék egy ilyen helyzetben már 1993 nyarán-őszén az MDF-et favorizálták volna harmadik koalíciós partnerként - ha tényleg komolyan tartottak a pártszakadástól. Ezt támasztotta alá Orbán 1994-es kongresszusi beszédének egyik szokatlanul nyílt mondata: „S ha valamit megtanultunk az elmúlt években - sajnos a magunk kárán -, az az, hogy egy parlamenti demokráciában nem létezhet olyan politikai blokk, amelynek egyik fele kormányon van, a másik meg ellenzékben” (Orbán [1994]).

A pártelnök ekkor már úgy látta, hogy „Gábor a Fidesz politikai térképének egyik szélső pólusán helyezkedett el” végletekig individualizált, liberális felfogásával a többség integratív, a nemzeti és tradicionális értékek iránt nyitott liberalizmusához képest (Kéri [1994] p. 118). A választási vereséget követően Orbán kongresszusi beszédében sajnálkozott, hogy „nem sikerült meggyőzőnöm a Fideszt elhagyókat arról, hogy számunkra nem vállalható a szocialistákat is magában foglaló ellenzéki koalíció. Sovány vigasz, hogy ezzel - ma már nyilvánvaló - a választások utáni pártszakadást

¹⁴⁵ A Párbeszéd Platformnak viszont a leveleire sem reagált (Hegedűs [1994b]).

¹⁴⁶ A parlamenti frakció egyik szócsatája így zajlott le: Kövér László hirtelen felvetette: „Igaz-e, hogy ha Fodor Gábor elveszíti ezt a választást, akkor kilép a pártból? Igen, vagy nem?” Fodor természetesen nem volt hajlandó egyértelmű választ adni. „Az attól függ”, mondta. Ekkor Molnár Péter váratlanul feltette a következő kérdést: „Igaz-e, hogy ha Fodor Gábor lesz az Országos Választmány elnöke, akkor Orbán és Kövér rendkívüli kongresszust hívnak össze? Igen, vagy nem?” Kövér hosszan pödrögte a bajuszát, majd azt felelte: „Az attól függ” (Petőcz [2001] p. 302).

előztük meg” (Orbán [1994]).¹⁴⁷ A fodoristák szabad demokrata ügynökként való lefestése is vissza-visszatért a megújuló párt retorikájában. Az 1995-ös kongresszuson Trombitás Zoltán kijelentette: “Fodor Gábor, Molnár Péter, Hegedüs István, akik a szocialistákkal való együttműködés fontosságát hangsúlyozták, ma már nincsenek szövetségünkben. Elárultak bennünket. A miniszteri szék bársonyos puhasága volt a júdáspénz árulásukért” (Zolnay [1995]).¹⁴⁸

A párteliten belül a fodoristák távozását - és Wachsler Tamás 1994-es pártelnöki jelöltségét - követően nem jelentkezett alternatív politikai csoportosulás. A vezető politikusokra mindazonáltal erős nyomás nehezedik, hogy nem fogalmazhatnak meg a hivatalostól eltérő véleményt. A közös álláspont megformálása Kövér László szerint bejáratott mechanizmus alapján történik: “Abban pedig nincs semmi új, hogy nem minden kérdésben értünk, értettünk egyet a párt szervezeti átalakítása kapcsán. Mint máskor, úgy most is, amikor különböző kompromisszumok mentén kialakult a közös vélemény, akkor azt az is kötelezőnek tartja magára nézve, aki egyébként részletkérdésekben más álláspontot képviselt” Kövér [2003b]). A Kövér-féle normakövetés valójában csak a legszűkebb, sokat tapasztalt vezetői körön belül érvényesülhet maradéktalanul - kivéve, amikor különleges pillanatokban a szabályt megsértő és a nyilvánossághoz forduló renitens politikusok szavaiból az is kiderül, hogy a döntéshozatalban résztvevők véleményének súlya ténylegesen a párton belüli hatalmi helyzetükkel áll összefüggésben.¹⁴⁹

4. A fordulat: folyamatosság és diszkontinuitás

A Fiatal Demokraták Szövetsége fejlődéstörténete izgalmas és szokatlan pártpolitikai eset. Magyarországon kevesen vannak, akiket ne érintett volna meg a politikai szervezet szellemiségének és tevékenységének kisugárzása, vagy ahogyan Tölgyessy Péter más összefüggésben fogalmazott: a Fidesz „kalandozásainak” hatása. A rendszerváltás hajnalán radikális antikommunizmusa, az első szabad választások előtti

¹⁴⁷ A politikai tanácsadók pedig, közölte Orbán a kongresszusi vitában, azt javasolták, “nyissak balra”, amire ő nem volt hajlandó.

¹⁴⁸ Molnár Péter semmilyen kormányzati funkciót nem töltött be, hanem parlamenti képviselőként ült az SZDSZ-frakciójában 1998-ig, jómagam pedig 1994-től újra diákká váltam.

¹⁴⁹ Illés Zoltán, arra a kérdésre, hogy miért romlott meg a viszonya a Fidesz vezetőivel, ezt válaszolta: „Nem beszélnek romlásról. Az az igazság, hogy engem mindig a tagság választott meg, 1994-ben is, országos alelnökké. Azt honorálták ezzel, hogy sokat tettem a párt szervezéséért meg a környezetvédelmi ügyekért... Egyébként nem én vagyok az egyetlen, aki nem kap találkozási lehetőséget a vezetőkkel. Ráadásul az utolsó kongresszusunk óta megváltozott a párt vezetői struktúrája. Már csak két alelnöki poszt van. Hat társammal már nem vagyunk országos alelnökök, de érdekes, hogy a pozícióvesztés csak nálam folytatódott. Tőlem a környezetvédelmi bizottság alelnöki státusát is elvették” (Illés [2003]).

fiatalos és szellemes kampánya, kezdő parlamenti pártként szakszerű ellenzékiisége, majd az Orbán-Fodor párharc különleges élménye, illetve a váratlanul súlyos vereség drámája szinte minden szavazópolgárt Fidesz-szakértővé avatott. A pártot ekkor, 1994-ben gyakorlatilag 'leírták' a politikai palettáról, de két-három év múlva a Fidesz - Magyar Polgári Párt a kispárti helyzetből kitörve, miután a jobboldalon már domináns erővé vált, mérsékelt ellenzéki kampányával sikeresen meghódította a középen álló, Horn Gyula kormányából kiábrándult választókat. A közvélemény bizalma visszatért, ám a négy éves kormányzás végén soha nem tapasztalt politikai megosztottság és feszültség közepette az ország minimális többséggel, de úgy döntött, nem kívánja Orbán Viktort újabb négy évre miniszterelnöknek megválasztani.

Ma ennek az eseménysornak az ismeretében általában úgy vetődik fel a kérdés, hogy honnan hová jutott el létezésének tizenöt éve alatt az egykori Fiatal Demokraták Szövetsége. Ez az esettanulmány viszont azt az állítást járta körül és kívánta ellenőrizni, amely szerint a párt politikai fordulata lényegét tekintve már a második szabad választás előtt bekövetkezett (és akkor alapos kudarchoz vezetett). Ennek a felfogásnak nem az a központi tétele, hogy az 1992-94 között megtörtént jobbra tolódás után már semmi sem változott a párt politikájában és ideológiai felfogásában - ellenkezőleg, kibontakozott a konzervatív politikai térfél fokozatos meghódításának stratégiája és ezzel párhuzamosan elkerülhetlenné vált a jobboldali radikalizmus irányába történő sodródás. Az 1994-es kudarcot követő időszakra vonatkozóan akár további szakaszhatárokat lehet felállítani, ahogy a Fidesz - MPP tovább masírozott a centrumtól távolodva a politikai skálán - miközben fontos pillanatokban visszafelé is képes volt megindulni. A szakdolgozat legfőbb állítása az, hogy 1994-re eldőlt, a párt felhagy a centripolitikával - de nem csak azért, mert a választási matematika logikája állítólag ezt írta volna elő, hanem azért is, mert addigra a szervezet súlyos identitásválságba került. Ebben a helyzetben pedig a két legfontosabb pártvezető, Orbán Viktor és Kövér László az 1992-94 közötti belső küzdelmek és külső 'sérelmek' hatására, vagyis saját világnézetük és politikai gondolkodásmódjuk átalakulása következtében a már megkezdett antiliberális jellegű fordulat nyílt folytatása mellett döntött.

Meg kell jegyezni, hogy a Fidesz változása nem légtüres politikai térben következett be: a kilencvenes évek pártpolitikai dinamikája folyamatosan hatást gyakorolt a fideszesek manőverezésére. A magyar pártrendszer végül is alaposan átstrukturálódott a több mint egy évtizedes politikai demokrácia időszaka alatt. Tagadhatatlan, hogy a szabad demokraták - beváltva Kövér László próféciját - korábbi radikális antikommunista álláspontjukhoz képest gyorsan, már 1994-ben koalícióra

léptek a választásokon ráadásul abszolút többséget szerzett szocialistákkal - bár liberális nézeteiket nem adták fel, a jobboldaltól elhatárolódva balra 'csúsztak' a politikai skálán. Ugyanakkor az MSZP - ahogy Orbán 1992-ben még elismerte - maga is sokat változott és elindult a 'szociáldemokratizálódásnak' nevezett úton, noha kommunista múltjától és hagyományaitól teljesen nem szabadulhatott. Az is igaz, hogy a politikai életben és a rendszerváltozás előrehaladtával a politikai közösség belső vitáiban új témák kerültek előtérbe és némely korábbi belpolitikai ellentét elvesztette addigi relevanciáját, mint például az értelmiséget megosztó népi-urbánus viszály. A Fidesz mozgását tehát ebben a kontextusban is érdemes vizsgálni, ami azonban nem zárja ki, hogy a párt átalakulását és ideológiai forgolódását a 'nemzetközi liberalizmus', különösen a politikai liberalizmus igen lassan módosuló alapvető téziseinek és mentalitásának fényében ne lehessen szemügyre venni.

A szakdolgozatban képviselt felfogással szemben számos ellentétes nézetet megfogalmazó cikk, tanulmány és könyv jelent meg a hazai politikai publicisztikában és a szakirodalomban. Ezen írások átfogó elemzése helyett a főbb állítások alapján csoportosítottam a rivális koncepciókat.

4.1. Rivális koncepciók

1. Az 1994-es választási vereséget követően a Fidesz, majd a Fidesz - Magyar Polgári Párt, végül a 2003-ban létrehozott Szövetség vezető politikusai a párt politikai értékrendjében és küldetésében a folyamatosságot hangsúlyozták. Különösen az 'elárulták korábbi eszméiket' típusú állításokkal szemben harcoltak elszántan - ezeket a vádakokat 'visszafordították kiagyalóik fejére'; a szocialista-liberális kormányerőkre: „A koalíció pártjainak szociális demagógiától áthatott választási kampánya előre hiteltelenítette e pártok kormányának minden, a polgárok további türelmére és áldozatvállalására építő intézkedését. 1990 ősze, a mindössze fél éve hivatalban lévő első demokratikus kormány hatalmát megrengető taxisblokádtól óta az SZDSZ és az MSZP együtt ásta azt a vermet, amelybe az egész ország esett bele” (A polgári... [1995]). A fideszes párttörténet felfogása szerint a politikai külvilág sokat változott, de 'a Fidesz megmaradt annak, ami volt'. A folyamatosság igazolására a korai Fidesz-dokumentumok azon szövegrészeit idézték fel rendszeresen, amelyek a nemzeti hagyományok megőrzéséről és a polgári értékrend kialakulásának szükségességéről szóltak. Az évtized második felében még 'a Fidesz már nem liberális párt' jellegű következtetéseket is visszautasítottak.

Idővel a 'mi is változunk' megengedőbb fejlődéstörténeti változatot képviselték, ám ez a kijelentés főleg az élpolitikusok korára és gyarapodó politikai tapasztalataira, valamint a párt növekedésére és a konzervatív-keresztény értékek iránti fokozott nyitottságára utalt. Elek István a hűség és a megújulás dilemmájára már 1995-ben azt javasolta: „Tudatosan vállalni kell, hogy a posztmodern kor Kelet-Közép-Európájának és Magyarországnak sajátos polgári középpártja: ökoszociális liberális konzervatív párt.... És politikai gyakorlatában az idő kihívásaira válaszul fénylik föl vagy halványul el egy-egy értékfelület. Ez az önmeghatározás hátrafelé is megvilágítja a Fidesz toleranciájának és pragmatizmusának értékszempléti alapjait, és egyszeriben azt is érthetővé teszi, hogy 1988-90 liberális Fidesze hogyan lehet mára konzervatív párt és miféle konzervatív párttá válhat anélkül, hogy meghasonlana önmagával” (Elek [1995] p. 154).

A politikai és morális meghasonlás elkerülésében az apologetika nem mindig segített. Az 1989-es történelmi esztendőre emlékezve Orbán Viktor – akkor Magyarország miniszterelnöke – egy bécsi tudományos rendezvényen az 1990-es évet nevezte meg a rendszerváltás dátumának. “Felteszem magamnak a kérdést, van-e valami, ami tartós értéket képvisel 1989-ből, amit azóta ekként könyvelhetünk el? Sokan úgy gondolják: az volt szabadságunk első éve. Mások – közöttük magam is - úgy gondolják, hogy 1989 a parancsuralom utolsó éve volt. Véleményem szerint minél kevesebbhez ragaszkodunk 1989-ből, annál jobban járunk” (idézi Bozóki [2003] p.137). Bozóki András szerint a két évszám közötti határvonal meghúzása azt jelezte, hogy bár Orbán “az 1989-es tárgyalások tevékeny, sőt lelkes résztvevője volt, egy évtizeddel később úgy vélekedett, hogy a tárgyalásokért sokkal nagyobb árat kellett fizetni annál, mint amennyi jó származott azokból” (Bozóki [2003] p. 137). Ebből az újragondolt perspektívából a többé-kevésbé békés politikai átmenet már a forradalmat helyettesítő pótmegoldásnak látszott: míg a “'89-esek” a ’bukott rendszerrel’ való folyamatosságot képviselve a kommunisták és hálózataik átmentését kívánták elérni a gazdaságban, a kultúrában, a médiában és általában a politikai hatalomban, addig “a kilencvenesek” Orbán szerint igazi váltást akartak, a közélet megtisztulását és versenygazdaságot (Hegedüs [1999b]).

Az új történelemábrázolás már annak a felfogásnak felelt meg, ahogyan a Fidesz-MPP kormányzati ideje alatt a múlt és a jövő erői közötti küzdelemként ragadta meg a magyarországi pártpolitikai ellentéteket. Ebbe a kéttényezős modellbe ugyanakkor nehezen volt beilleszthető az 1989-ben meghatározó szerepet játszó politikai erők tényleges magatartása. Az Ellenzéki Kerekasztal soha nem képviselt olyan álláspontot,

amely az állampártnak vagy utódszervezeteinek a születő demokratikus politikai rendszerből való kizárását tekintette volna célnak. Az EKÁ-n belül ugyan a hatalom képviselőivel folytatott tárgyalások során éleződtek ki a nézetkülönbségek, csakhogy éppen a szabad választásokon 1990-ben győztes konzervatív koalíció mérsékeltebb taktikája vezetett a nemzeti kerekasztal kompromisszumos megállapodásához, amit a radikálisabb rendszerváltást hirdető szabad demokraták és a fiatal demokraták, bár nem vétőztak meg, de nem írtak alá. Ezt a tíz évvel korábbi pártpolitikai felállást a Fidesz új történelemszemlélete 'meghaladta': "A veszténivaló nélkülieket, az '56 és '68 kudarcait és illúzióit gondolkodásukban nem hordozó radikális fiatal generációt képviselő Fidesz, a már az EKA-ban is a 'nyugodt erőt' alakító, magát sikeresen az integráló, kompromisszumteremtő, a rendszerváltozás iránt mégis következetesen elkötelezett majdani nyerő pozíciójába manőverező MDF, illetve a kettejük között vergődő, a 'mérsékeltek' közötti másodhegedűs szerepet elviselni nem tudó SZDSZ útjai a négyigenes népszavazás populista ötletének megvalósításával szétváltak", állította Kövér László¹⁵⁰. A politikai átmenet történetének visszamenőleges átfogalmazásához nem csupán az egykori közös ellenzéki törekvések és belső viták újraértékelésére, az egyes politikai aktorok viselkedésének, rejtett motivációinak leleplezésére, illetve felmagasztalására, hanem magának a népszavazásnak az elutasítására is szükség lett.

Annak idején viszont a referendumot kezdeményező négy politikai párt képviselői - köztük a Fidesz - 1989. november 11-én írt nyílt levelükben még azzal érveltek, hogy „egy elsietett elnökválasztás befejezett tények elé állítaná az új, szabad Magyarországot” (Bozóki [1992] p. 222). Orbán Viktor még 1994-ben is a reformkommunista Pozsgay Imre köztársasági elnökké választásának megakadályozását tartotta a demokratikus átmenet egyik legnagyobb politikai fegyvertényének. Márpedig a kezdeményezés a szabad demokratáktól indult ki: „Tölgyessynek támadt az a zseniális ötlete, hogy kezdeményezzünk népszavazást.”¹⁵¹ Tölgyessy az érdem, ez az ő ötlete volt. Az ellenzéki alá nem írásból inkább a Tölgyessy-beszédet őrizte meg a kollektív emlékezet. De a közvéleményben megmaradt más is, nevezetesen az, hogy ott ült a Fidesz képviselőjében Kövér László, s vele szemben Pozsgay kijött a sodrából. Ebben a vitában Pozsgay nyilvánvalóan alul maradt. Ez a fellépés legalább olyan fontos része a Fidesz történetének, mint mondjuk az én június 16-i beszédem” (Kéri [1994] p. 49). Kövér László öt évvel későbbi történelmi tablójáról már hiányzott ez a fontos jelenet, noha „a szemünk előtt formálódó új Fidesz – MPP hivatalos párttörténet egyelőre nem

¹⁵⁰ Magyar Nemzet, 1999. március 13.

¹⁵¹ Mások szerint az ötlet Haraszti Miklósé volt.

tud megbirkózni azzal a problémával, hogy az SZDSZ-től való korai teljes elhatárolódás az ősfideszes antikommunista múltat is eltörölné, de legalább is alapos revízió alá venné” (Hegedűs [1999a]).

2. Elsősorban a tradicionális politikai jobboldal reprezentánsai között találhatók azok az elemzők, akik a Fidesz politikai fordulatát üdvözlendő ideológiai fejlődésként értelmezték. Ebben a megközelítésben igen éles a határvonal a fiatal demokraták korai, hibás liberális irányvonala és a párt későbbi konzervatív politikai nézetei között. Debreczeni József álláspontja egyrészt közel állt a hivatalos fideszes múltértelmezéshez, ami a média, a liberális értelmiségek és a két másik ellenzéki párt negatív szerepét, valamint a Fodor-ügyet illeti - bár az árulás-elméletet nem fogadta el -, másrészt határozott fordulatról beszélt, mondván, „a roppant kemény – s többnyire igaztalan és méltatlan – sajtótámadások, amelyeket ekkoriban kell elszenvedniük, döntő lökést adnak politikai azonosságtudatuk már amúgy is meginduló átalakulásához: ahhoz a bizonyos jobboldali fordulathoz” (Debreczeni [2002] pp. 242-243). Boross Péter volt miniszterelnök szerint “egy fiatal csapat 1993 óta töretlen paradigmaváltását” (Boross [2003]) követhettük figyelemmel az elmúlt tíz esztendőben. Az Orbán és Kövér vezette társaság tanulóévei alatt ’saját bőrén’ tapasztalhatta meg a baloldali és szabad demokrata körök valós természetét, „hatalmas erejét” és szembesültek rejtett politikai céljakkal – ezekre a felismerésekre az idősebb konzervatív korosztálynak nem volt szüksége.

Ezzel a valóságértelmezéssel szemben a korszak általános megítélését tekintve alternatív világszemlélet alapján lehet vitatkozni, ami az eseménytörténetet is más megvilágításba helyezné. Mindenekelőtt a baloldali-liberális média, illetve az értelmiség hatalmának és rendkívüli közvélemény-formáló befolyásának jobboldali koncepciója segített Orbán Viktorék erkölcsi felmagasztalásában. A Fidesz politikai fordulatában az ideológiai szempontok valóban meghatározó szerepet játszottak: a szabad demokratákkal, a szocialistákkal, valamint a médiával és a liberális értelmiséggel kapcsolatos nézeteiben a párt orbánista többsége hasonló, illetve még radikálisabb következtetésekre jutott, mint korábban a régi konzervatívok.

A Magyar Demokrata Fórum (többségi szárnyának) kritikáját éppen ez a ’forradalmi’ szemlélet váltotta ki a Fidesz – Magyar Polgári Párttal szemben a 2002-es választások elvesztését követően. Különösen a polgári körök mozgalmának szervezését és felkarolását bírálták, mert az egykori liberálisok ’neofita’ nekibuzdulása nyomán túlságosan átjárhatóvá vált a mérsékelt jobboldal és a szélsőjobboldali politikai erők közötti határmezsgye. Az MDF értékelése szerint a kilencvenes évek elején Orbánék ellenzéki pártként gyakran méltánytalan támadásokat intéztek az Antall-kormány ellen

és radikalizmusukkal most ezt kompenzálják - Dávid Ibolyákénak viszont nincs szükségük arra, hogy eredendő konzervativizmusukat bizonygassák.

3. Magyarországi politikai publicisztikákból és számos szakmai munkából ismert felfogás szerint a Fidesz 180 fokos ideológiai fordulatot hajtott végre, amit már 1992-93-ban megkezdett. A változtatás tisztán pragmatikus szavazatmaximalizáló célokat követett: a Fidesz többségi szárnyának vezetői úgy gondolták, hogy az MDF összeomlását kihasználva a politikai paletta jobb oldalán támadt űrt kitöltve könnyebben kormányra kerülhetnek. Ennek a fejlődéstörténeti értelmezésnek a képviselői úgy látták, hogy a hatalmpolitikai megfontolásokat a liberalizmus feladása árán is előnyben részesítette a politikai értékek és a morál iránt cinikussá vált, túlságosan gyorsan rivaldafénybe került fiatal társaság. Orbánék fokozatosan 'kiszekálták' a pártból a jobboldali fordulatot elutasító Fodor Gábort és híveit. Politikai számításaik ugyanakkor tévesnek bizonyultak, mert a magyar választók többsége igazi változást akart az 1994-es választásokon. Márpedig az utcai falfirkák alapján a nép úgy gondolta: „a Fidesz egyenlő plusz négy év MDF”. A következő évek folyamán kiderült, hogy az állampolgárok józanul 'átláttak' a fideszek mesterkedésein.

A hiperpragmatikus Fidesz-fordulat 'történelembölcseleti iskolájának' értékelésével szemben két fontos ellenérv hozható fel – anélkül, hogy a fordulat leírásának minden elemét automatikusan el kellene vetnünk. Egyrészt ez a felfogás nem számolt azzal, hogy Orbánék maguk is 'megszenveték' a Fidesz átalakulását, súlyos csalódásaikat, identitásválságukat agresszivitással leplezték és morálisan kizárólag saját irányvonalukat tartották elfogadhatónak. Másrészt a hiperpragmatizmusnak ellentmond az a könnyebben ellenőrizhető jelenség, hogy a párt vezetői a jótanácsokat félresöpörve képtelenek voltak a láthatóan súlyos választási kudarchoz vezető politikájukon és magatartásukon változtatni.

4. Egy másik szokásos megközelítés szerint ugyan 1994. előtt a Fidesz-vezetők stratégiai hibákat követtek el, illetve a párt népszerűségének sokat ártottak a szervezet körüli botrányok, valamint Fodor Gábor kilépése, de a politikai-ideológiai fordulatot a választási kudarc váltotta ki. Ez a váltás tisztán instrumentális: annak a felismerésnek a következménye, hogy a szűk liberális mező megtelt. Kiss Csilla fő tézise szerint: “az 1994-es választások egyik tanulsága az volt, hogy a liberális üzenet egyszerűen nem elég erős” (Kiss [2002] p. 756). Egyrészt sok választópolgárnak túlságosan 'idegen' a magyar hagyományokhoz képest, másrészt az MSZP és a szabad demokraták koalícióra lépését követően a liberális antikommunizmus lehetőségei kimerültek. A konzervatív politikai

irányvonal tehát elkerülhetetlen, szükséges rossz, de nincs más választás, amennyiben a párt sikereket akar elérni a politikai arénában.

A legfontosabb kifogás, ami ezzel az állásponttal szemben felhozható, hogy 1994-ben a Fidesz nem azért veszítette el a választásokat, mert a liberalizmus közben népszerűtlenné vált, hanem azért, mert megkezdődött a szervezet jobbra tolódása. A liberalizmus – és mindenekelőtt az egyetlen megmaradt liberális politikai erő, a Szabad Demokraták Szövetsége – mindazonáltal valóban teret veszített a kilencvenes évek második felének végére Magyarországon. Mégis, nem tudhatjuk, mi történt volna, amennyiben a Fidesz 1994 és 1998 között ellenzéki pártként nem szakít véglegesen korábbi ideológiájával, az SZDSZ pedig ügyesebben politizál a kormánykoalíció tagjaként - vagy be sem lép az abszolút többséget szerzett MSZP mellé kisebbik partnernek. A pártok képesek lehetnek a politikai törésvonalak újraformálására, a választói csoportok újrastrukturálására - különösen cseppfolyós történelmi helyzetekben -, ahogy ezt Kiss Csilla egyébként a Fidesz – Magyar Polgári Párt 1998. utáni kormánypolitikájával kapcsolatban maga is megállapította. Mivel az állampolgárok egyharmadát kulturális-politikai attitűdjeiket tekintve a liberális mezőbe lehet sorolni, nem kizárt, hogy amennyiben adott történelmi pillanatban a liberális politikai erők más stratégiai döntéseket hoztak volna, a liberalizmus ma is 'virágozna' Magyarországon.

5. A fenti politikatörténeti felfogásnak egyik ritkább változata szerint a Fidesz orbánista vezetői inkább tudatosan elveszítették az 1994-es választásokat, csak hogy megszabaduljanak a szabad demokraták rájuk nehezedő súlyától és a párt átkerülhessen a politikai skála túloldalára, ahol több esély nyílik a kormányzati hatalmon megragadására. Ennek az összeesküvés-elméleti 'stratégiai' gondolkodásnak azonban aligha feleltek meg az események. Egyrészt a Fidesz a kilencvenes évtized első felében két-három éven keresztül jóval népszerűbb volt, mint a szabad demokraták, vagyis az SZDSZ-t értelmiségi és kulturális körökben komoly befolyása ellenére semmiképpen sem kellett (volna) 'démonizálni', másrészt Orbánék alkatától távol állt a küzdelem feladása: „egy magára valamit adó párt 'nem játszhat betlire'” (Ellenzékből [1994] p. 15).

6. Ahogy a kilencvenes évek első felének politikai viharai és fejleményei időben egyre távolabb kerültek, úgy vált népszerűbbé az a tézis, hogy a Fidesz nem az 1994-es választási vereséget megelőzően, hanem azt követően hajtotta végre politikai fordulatát, szoros összefüggésben azzal a döntéssel – sőt, annak következményeként -, hogy a másik liberális párt belépett a szocialisták mellé a kormányba. Ahogy a Horn-kormányból való kiábrándulás hatására a Fidesz – Magyar Polgári Párt tűnt sokak

szemében a legjobb választható pártalternatívának, az 1994-es választási kudarcot és a szervezet szükségszerű megváltozását a fideszesek retrospektíve érthetővé vált önállósági törekvéseivel magyarázták.

Ennek a múltértelmezésnek az elsajátításához nem kellett a politikai jobboldal nézetrendszerének megfelelően a Demokratikus Chartát elítélni és visszamenőleg sem vált szükségessé az Antall-korszak rehabilitálása. Az 'általános amnézia' és a morális felmentés légkörében – aminek kialakulása a politikusok számára mindenütt jótétemény - az 1994 előtti Fideszre egyszerűen mint egykori szépművész liberális pártra lehetett tekinteni. Ez a felfogás azonban éppen azt nem vette számításba, hogy az 1992 és 1994 közötti pártpolitikai viszálykodás hatására a Fidesz-MPP nem csupán új politikai szövetségeket kötött, hanem Orbán Viktor politikai identitása is gyökeresen megváltozott. Márpedig az 1998-ban győztes kormány politikájának számos vonását és jobboldali ideológiai offenzíváját még ekkor is az 'elfelejtett' korszak során elszenvedett 'sérelmek' motiválták.

7. A politikai közírók és elemzők egy csoportja az 1994-es választások után sokáig úgy érvelt, hogy a Fidesz – Magyar Polgári Párt liberális szervezet maradt, csak szabadelvűsége a magyar nemzeti liberálisok történelmi hagyományához kötődött, míg a szabad demokratáké a polgári radikálisokéhoz. Csizmadia Ervin 1999-ben arról írt, hogy „[a] két liberalizmus különbsége elsősorban bölcséleti és politikaelméleti”. A fideszesek liberalizmusa nemzeti jellege mellett érzékelhetően „kevésbé finnyás a hatalommal és kormányzással szemben, mint a másik” (Csizmadia [1999] pp. 7-8).

Egyrészt ma már nem vitatható, hogy a Fidesz-Magyar Polgári Párt az ezredfordulón szervezetileg és retorikailag egyaránt végleg szakított a liberalizmussal. Másrészt már a kilencvenes évek második felében is tág, 'parttalan liberalizmus' koncepcióval kellett rendelkezni a kettős liberalizmus elméletének elfogadásához, amely felfogás eltekinthetett attól, hogy Orbán Viktor radikális jobboldali közönségnek szóló beszédeiből levonja a megfelelő következtetéseket. Végül pedig ez a megengedő liberalizmusértelmezés természetesen az 1994-es fordulat mély antiliberalis szenvedélyét sem érzékelt.

8. Az utolsó álláspont képviselői viszont éppen abból indultak ki, hogy Orbán Viktor, Kövér László és Áder János rövid liberális intermezzo után visszakanyarodott eredeti népi gyökereihez, konzervatív szokásaihoz és felfogásához. A Fidesz mainstream irányzatának vezetői a kilencvenes évek elején nem ragaszkodtak úgy a liberalizmushoz, mint párton belüli ellenfeleik, mert cselekvésorientált és hatalomcentrikus habitusuk megengedte, hogy az eszmei korlátokon szükséges esetben átlépjenek. Ráadásul

„valójában inkább mindennapi pragmatikus és konzervatív értékeket hoztak magukkal hazulról, és 1988-92-es politikai liberalizmusuk inkább csak kitérő, szüleikkel és az előttük járó generációkkal szembeni lázadásuk korszakának eszméje volt. E lázadás után azonban visszatértek ugyanazokhoz a szokásokhoz és értékekhez, amelyek már induláskor is a tarsolyukban voltak” boncolgatta Orbánék politikai attitűdjeit Bozóki András (Petőcz [2001] pp. 12-13).

A Fideszen belül egymással szembekerült két csoportosulás politikai mentalitásának és hosszú távú céljainak szembeállítására, a liberalizmushoz és általában a politikai ideológiákhoz fűződő eltérő viszonyának rögzítése a koncepció leginkább meggyőző része. Mégis, erősen vitatható az a feltételezés, hogy a hatalmi harcból győztesként kikerült vezetők minden identitásválság nélkül vészelték volna át a nehéz időket és hajtották végre az ideológiai fazonigazítást. Kövérék ugyanakkor nem egyszerűen a Fidesz megalakítása előtti idők értékrendjéhez fordultak vissza. Orbán hivatalos, romanticizált fejlődéstörténete inkább az 1994 utáni politikai igényeket szolgálta – a keresztény-konzervatív világképbe ütköző kényes elemeket, mint Kövér László eredetileg vad antiklerikalizmusát, kihagyták az új legendából. A ’visszatérés-elmélet’ gyengéje, hogy a Fidesz előtti idők ifjú Orbánját és a későbbi miniszterelnököt lényegében ugyanannak a figurának látta és figyelmen kívül hagyta azokat a politikai fejleményeket és lélektani hatásokat, amelyek éppen 1992 és 1994 között formálták át a karizmatikus politikus és szűk környezete habitusát.

4.2. A politikai fordulat

A fenti nézetektől általában inkább többé, mint kevésbé eltérő véleményem szerint a Fidesz 1992 és 1994 között megkezdett politikai fordulatának okai és motivációi után kutatva a következő fontos problémákat érdemes áttekinteni: a Szabad Demokraták Szövetségével folytatott vetélkedés következményeit, a párteliten belüli két csoportosulás küzdelmének hatását, a többségi szárny politikai mentalitásának átalakulását, a liberális értelmiség és a párt kapcsolatainak megromlását, a liberalizmushoz fűződő viszony átértékelődését, valamint a szervezet jellegének megváltozását.

Először is, 1989. őszétől kezdve a Fidesz főáramlatához tartozó vezetőinek politikai kalkulációira és lépéseire folyamatos, ám változó intenzitású befolyást gyakorolt a másik liberális párttal szembeni önállósodási-elszakadási vágy. A zsémbeskedő partneri viszonytól a nyílt rivalizáláson át - a formális együttműködés ellenére - az SZDSZ legfőbb ellenségévé nyilvánításig vezetett az út. A két párt közötti

mind gyakoribb konfliktus önmagában, ideológiai tartalmától függetlenül fontos mozzanat, mert a politikai fordulatot úgy is leírhatjuk, mint a konfrontatív szervezeti érdekérvényesítés nem várt következményét és a pártverseny centrifugális hatását. Orbán függetlenségi politikája eredetileg csak azt a célt szolgálta, hogy a nagyközönség világosan megkülönböztethesse pártját az SZDSZ-től, ám a vetélkedés végén a pártelnök ki is vezette a Fideszt az addig közösen birtokolt liberális mezőből.

Másodszor, a szervezet érdekeinek érvényesítését és nagypolitikai magatartását 1990-től a Fideszen belüli többségi szárny vezetőinek politikai percepciói határozták meg a kisebbségi csoport véleményével szemben. A formálódó pártellenzék tagjai a két liberális párt közötti ellentéteket kooperatív stratégiával kívánták volna feloldani. Orbán Viktor és Fodor Gábor rivalizálása 1992-93-ban egyre több ideológiai nézetkülönbséget hozott a felszínre. A párteliten belüli ellentét átjárta a szervezetet és felgyorsította a klientúra-építést és a centralizációt. A kibontakozó hatalmi küzdelmet Orbánék a szabad demokratákkal folytatott pártközi harc második, belső frontjának tekintették. Ugyan a párton belüli csatát 1993-ban megnyerték, de az SZDSZ-szel vívott háborút 1994-ben elvesztették.

Harmadszor, miközben a Fidesz hivatalos céljának a liberális pártok dominálta kormány létrehozása számított, a többségi szárnyhoz tartozó politikusgárda 1993. tavaszától a választásokra – és a majdani koalíciós tárgyalásokra – készülve racionálisnak hitt szavazatszerző megfontolásból mind békésebb hangot ütött meg a radikális jobboldali irányzatától megszabadult konzervatív koalícióval szemben. Az ellenzéki egység demonstrálásának radikális elutasítása és a Demokratikus Chartával élesedő konfrontáció ugyanakkor a csúcspolitikusok döntései mögötti 'elvi' szempontok súlyának növekedését és az érzelmi-sérelmi politizálás előtérbe kerülését, a józan helyzetelemzés háttérbe szorulását tükrözte. Orbánék stratégiájában és napi politikai cselekedeteiben egyszerre nehezen kivitelezhető célok keveredtek össze egymással: a szabad demokratáktól való elhatárolódás, de a velük való szövetségkötés, a pártellenzék marginalizálása, de a nyilvános összezapás elkerülése, az MDF-hez történő óvatos közeledés, de az ellenzéki párti magatartás folytatása, a belga kulturális identitás megőrzése, de a párt vonalvezetését bíráló intellektuelek véleményének visszautasítása, a kitűnő médiakapcsolatok fenntartása, de az újságírók politikai szerepének kritikája, a szocialisták megerősödésének megakadályozása, de a baloldali veszély súlykolása. A pártelnök tisztában volt azzal, hogy a Fidesz potenciális támogatói többségükben kormányellenesek és másodlagos pártpreferenciájukat tekintve az SZDSZ-szel vagy az MSZP-vel szimpatizálnak. A választások előtti utolsó évben a Fidesz befolyásos vezetői

mégis zavaros pártpolitikai játszmákba, illetve küldetéstudatos, ország- és értelmiségnevelő üzenetek gyártásába bonyolódtak. Az orbánista csoport politikai gondolkodásmódjának eltorzulását mutatta, hogy leegyszerűsített, sematikus, barát-ellenség kapcsolatokra redukálták a pártokhoz és a közéleti szereplőkhöz fűződő bonyolult viszonyrendszerüket. Orbán Viktor és Kövér László lelkiállapota, „politikai vaksága” (Hegedűs [1994d]), „doktriner álláspontja” (Such [1994]) lehetetlenné tette a korrekciót és a pályamódosítást az 1994-es választások előtt. Noha a választási küzdelem során megfogalmazott fideszes üzenetekben a jobboldali választóknak kedves témák többször felbukkantak, maga a kampány inkább apolitikussá és semmitmondóvá vált - nem a népszerűségüket elvesztő fideszesek diktálták a tempót, hanem a belpolitikai események hullámai sodorták ide-oda a moralizálásba süppedt pártvezetést. Pragmatizmus és messianizmus; a radikális centrizmus 'fából vaskarikának' bizonyult.

Negyedszer, a liberális értelmiségekkel folytatott polémia érzékeltette, hogy Orbánék a közéleti vitákat kizárólag pártpolitikai erőterben értelmezték. Miközben eltúlozták az intellektuelek politikai befolyásának mértékét, Kövér kötelességtudatból durván támadta őket cikkeiben. Képtelenségnek tartotta, hogy léteznek olyan politikailag szabad szellemű emberek, akik nem egyszerűen valamely párt – ezúttal a szabad demokraták – véleményét tolmácsolják. Mivel a kettős pártidentitású értelmiségek kedvelték Fodor Gábort, barátkozásukkal rögtön leleplezték magukat, hiszen Orbánék szemében ez azt bizonyította, hogy 'az SZDSZ-t szeretik a Fideszben'. 1993-ban Kövér már úgy látta, hogy az értelmiségek egyszerűen eladták magukat jól fizető kitartoíknak – erkölcsi tanácsaikra a fiatal demokraták tehát nem tarthatnak igényt. Ekkor nem csak elemzőkészségének korlátaira derült fény, hanem arra is, hogy a Fidesz többségi szárnyához tartozó politikusok nyilvános vita helyett csak a lojalitást tudták volna elfogadni partnereiktől és szövetségeseiktől.

Ötödször, a választási kudarcot követően a politikai tanulás folyamata nem önreflexióhoz és a rossz döntések okainak újragondolásához, hanem bűnbakképzéshez, a külső és belső ellenség leleplezéséhez: összeesküvéselméletek kidolgozásához vezetett. Orbánék számára a visszavágás vágya fontos motivációvá és hajtóerővé lépett elő - nem volt többé visszaút a Fidesz első éveinek politikai hitvallásához. A politikai fordulat antiliberális ideológiai jellegét ugyanakkor nem a választási program alapos elemzése bizonyíthatja, hanem az 'életidegen' liberalizmus eszméivel szemben kibontakozó - a nyilvánosság előtt tett kijelentésekből többé-kevésbé kiolvasható - averzió, valamint a liberalizmus 'magyarországi képviselői' iránti ellenszenv fellobbanása. Pontosabban: az 1992 és 1994 között felgyülemlett negatív élmények fideszes interpretációja alapozta

meg Orbánék új negatív politikai identitását, antiliberalizmusát. A folyamat a következő években látványossá vált, amikor a párt programja és retorikája hozzáidomult a vezetők megváltozott világnézetéhez és politikai mentalitásához. A párt politikai fordulatának – vagy ha tetszik, a változás első, döntő szakaszának – lényegét úgy is összefoglalhatjuk, hogy a választási kudarc félúton érte a Fideszt: már nem volt liberális szervezet, és még nem volt jobboldali párt.¹⁵²

Hatodszor, a pártvezetők az SZDSZ, a liberális értelmiség és a média bomlasztó hatását alternatív politikai irányvonal hiányában a Fidesz megzavarodott és nagypolitikában járatlan tagsága előtt igazolni tudták: a pártkatonák azonosultak a hivatalos magyarázattal, a kétségeiket hangoztatók pedig jobb idők eljövetelében reménykedtek. A politikai fordulatot levezenylő pártelit – Pokorni Zoltánnal kiegészülve, a 'szolidaritást felmondó' Wachsler Tamás kivételével - sikeresen mentette át uralmát a szervezetben. A karizmatikus pártvezető és főideológusa megszilárdította hatalmát a domináns frakcióban. A fodoristák, a 'platformosok', majd Wachsler sikertelen lázadásának története a fennálló viszonyokhoz szocializálta és az informális döntéshozatali struktúra elfogadására készítette a többi pártvezetőt. A Fidesz – Magyar Polgári Párt kinyitotta kapuit a jobboldali politikai erők irányába és befogadta a szakadár kereszténydemokrata, demokrata fórumos és kiscgazda politikusokat, illetve súlytalan csoportosulásait. A bázisát kiszélesített karizmatikus szervezet parlamenti képviselői, funkcionáriusai és tagjai között gyakori a 'dzsungelharc', miközben - választási sikerektől és vereségektől függetlenül - Orbán Viktor tekintélye megkérdőjelezhetetlen.

A Fidesz-rejtvény megfejtését segítheti, ha két, egymással összefüggő folyamatot elkülönítünk egymástól. Egyrészt a szervezet többségi szárnyának legbefolyásosabb vezetői 1992 és 1994 között jelentős politikai és ideológiai átalakítást terveztek és készítették elő. Másrészt a fordulatot az jellemezte, hogy spontán politikai fejlemények, újfajta politikai konfliktusok sodrásában következett be és nem várt eredményhez vezetett. A téves politikai kalkulációk, a politikai élet többi szereplőjének rosszul kiszámított magatartása és a megváltozott közvélekedés következtében a párt önbizalma átmenetileg megingott, a pártelit domináns csoportja pedig belső identitásválságon ment keresztül. Orbán Viktor és Kövér László a 'fejben és lélekben' elvégzett helyzetértékelés nyomán a politikai és ideológiai fordulat végigvitele mellett döntött. Az 1994-ben létrejött új kormányzati-ellenzéki szembenállás megkönnyítette a látványosabbá,

¹⁵² Kölcsön véve a Fidesz 1994-es hivatalos önértékelését ifjúsági szervezetről és néppártiságról.

dokumentálhatóbbá, sőt visszafordíthatatlanná tett átalakulás elfogadtatását a párton belül és a közvélemény szemében egyaránt.¹⁵³

ÖSSZEFOGLALÁS ÉS KÖVETKEZTETÉSEK

A nemzetközi szakirodalom áttekintése során tárgyalt kérdések és az esettanulmány megállapításai számos ponton kapcsolódnak egymáshoz. A Fidesz története a szervezet megalakulásától a politikai fordulat kezdetéig fontos pártpolitológiai szempontok újragondolásához szolgálhat adalékkul.

Először érdemes a posztkommunista korszak sajátosságainak problémájához visszatérnünk. A pártosodás eltérő kiinduló feltételek között kezdődött meg a (volt) szovjet blokk országaiban, Jugoszláviában és Albániában, mint amilyen politikai és társadalmi körülmények a nyugat-európai többpártrendszer kialakulását jellemezték. Elegendő kiemelnünk azt a jelenséget, hogy a közép- és kelet-európai országok politikai szervezetei 'átugrották' a fejlődés tömegpárti szakaszát. A társadalmi beágyazottság hiánya, illetve a választók pártpreferenciáinak változékonysága instabillá tették az új pártrendszereket. A negyven évig tartó diktatórikus időszak után történelmi előzményekkel nem rendelkező demokratikus csoportosulások előtt is megnyílt a parlamenti párttá fejlődés útja.

A 'múlt nélküli' Fiatal Demokraták Szövetségének hektikus története, a gyors sikerek, majd a meglepő kudarc, a kezdeti tündöklés és a súlyos bukás, illetve az újrakezdés váratlan lehetősége konszolidált és békés politikai viszonyok, illetve erősen rögzült pártstruktúra és betagozódott politikai szervezetek mellett aligha lett volna elképzelhető. A kilencvenes évek elejének Magyarországon az átalakulás nehézségei kiélezett belpolitikai légkört eredményeztek, a választók hagyományos pártkötődésének hiányának következtében pedig a politikai szervezetek vezetőinek helyes vagy hibás döntései a nyugat-európai viszonyokhoz képest komolyabb hatást gyakoroltak a

¹⁵³ A 'kik azok a fideszesek - mármint a párton belül győztes orbánisták – és mit akarnak?' kérdésre amúgy nem könnyű válaszolni. Szalai Erzsébet *bon mot*-ja szerint „szentimentális hatalomtechnikusok. Időnként hisznek nemzeti küldetésükben, a keresztény konzervativizmus eszméjében, a kapitalizmus sajátos magyar útja megvalósulásának lehetőségében... Nem vidéki fiúk ők (nem ez a fő jellemzőjük)” – ha a régi rend nem omlott volna össze, „akkor a KISZ-en belüli technokrata vonal felülkerekedésével valószínűleg KISZ-titkárokká lettek volna” (Szalai [2002] pp. 126-127). Azért ez erősen kétséges: az ellenzékieskedő-ellenzéki magatartásból nem volt visszaút a hatalom berkeibe a nyolcvanas évek második felében. 'Fejlett szocialista pluralizmust' feltételezve – ha lett volna ilyen rendszer – a kiszélesítésre nem lett volna szükség. Szalai szerint a fideszesek gyökértelenek. Csakhogy a kilencvenes évek elején még kiváló ismeretségeik voltak minden területen, majd az összeomlást követően az évtized végére új hálózatot építettek ki maguk köré - akkor mit mondhatunk a liberális értelmiségiekről, akiknek kapcsolatrendszere éppen ekkor indult bomlásnak?

pártverseny alakulására. A Fidesz népszerűségének ingadozása fejezte ki a legmarkánsabban ezt a jelenséget: míg 1990-ben az országos listán a szavazatok közel kilenc százalékát szerezte meg a párt, legnagyobb támogatottságát a felmérések szerint 1992. novemberében érte el, amikor az összes szavazók több mint 31 százaléka, a pártot választók 47 százaléka válaszolta azt, hogy a Fideszre voksolna - 1994-ben viszont ténylegesen hét százalékos végeredmény született.

Két megjegyzés még ide kívánczik. Egyrészt a Magyar Szocialista Párt győzelme beleillett a nemzetközi trendbe: a régióban a második szabad választások után sokfelé 'visszajöttek a kommunisták'. Az MSZP felzárkózása és sikeres szereplése a közhangulat átfordulása következtében 'elkerülhetetlenné' vált. A magyar politikatörténeti események közelebbről történő elemzése ugyanakkor azt mutatja, hogy a szocialisták győzelme - 33 százalékos szavazati aránya az országos listán - nem volt szükségszerű: éppen a Fiatal Demokraták Szövetségének politikai ballépései - és a téves politikai manőverek mögött meghúzódó identitásválság és átalakulás - következtében lépett elő az akkor még háromosztatú politikai rendszer legerősebb formációjává a baloldalinak minősülő MSZP.

Másrészt a pártvezetők politikai vonalvezetésének erőteljes hatása a szavazók viselkedésére nem azt jelenti, hogy az új demokráciák létrejöttékor a politikusok korlátlan lehetőségekkel rendelkeztek volna a választópolgárok pártidentifikációjának megteremtésében - mint ahogy erről már az identitás problematikájával kapcsolatban szó esett. A Fidesz a kilencvenes évek legelején eleinte lassabban, majd rendkívül gyorsan tudott a népszerűtlen kormánykoalíció pártjaival, a belső pártviszályokkal küszködő szabad demokratákkal, illetve a politikai gettóba kényszerített szocialistákkal szemben előretörni. A visszaesés ugyanígy, némi stagnálás után kezdődött és a negatív tendencia 1993-94. fordulóján vált drasztikussá. A fiaskót követően, 1994. után sem egyik pillanatról a másikra ívelt fel ismét a párt szerencsecsillaga, hanem a különböző beállítódottságú választóknak időre - két-három évre - volt szükségük ahhoz, hogy elfogadják vagy legalább 'megemésszék' a Fidesz ideológiai változásait. Ebben a folyamatban ismét szerepet játszott - a politikai stratégiát ezúttal hibátlanul megvalósító pártvezetés teljesítménye mellett - a kormányerőkből való kiábrándulás, a többi jobboldali ellenzéki párt belső válsága és kettészakadása, valamint a Torgyán József vezette kisgazdapárt szalonképtelensége. A Fidesz története leginkább azt támasztja alá, hogy a politikai pártok döntéseik révén képesek lehetnek a politikai erőter és a választói csoportok újrastrukturálására - különösen a politikai pártrendszer cseppfolyós

állapotában. Úgy tűnik ugyanakkor, hogy könnyebb egy politikai szervezetet hibás kalkulációk és rossz politikai irányvonal révén ’tönkre tenni’, mint újra felépíteni.

A pártpolitológiai elemzések, így az egyes pártok átalakulásával és változásával foglalkozó tanulmányok kevesebb figyelmet fordítanak a szervezetek elitjét alkotó egyéniségek viselkedése mögötti motivációkra, a belső küzdelmek eredményét, a reformfolyamatok kimenetelét meghatározó politikusi személyiségjegyekre, a csoportos és egyéni identitásproblémákra. A Fidesz politikai fordulatának mélyebb értelmezésében aligha segített volna, ha sokféle - akár eklektikusnak tekinthető - szempont helyett egyetlen fogódzó segítségével ragadhattam volna meg a valóságot, mint például az érdek fogalmának felhasználásával. Csakhogy “ez a tudásszociológiai relativizmus, a Mannheim-féle sámfára áthúzott vulgármarxizmus. A politikai cselekvés lehetséges indítékai (‘motívumai’) közül a ‘politológusok’ csak egyet ismernek: a réteg-, csoport- és osztályérdeket... Az érdekre koncentráló ‘politológia’ nem veszi észre azt sem, ami minden megfigyelőnek úgyszólván kiböki a szemét: a politikában – szabad demokratikus nyilvánosság esetén különösen – számít a csoportos akarat, ennek elve azonban gyakran erkölcsi”, írta Tamás Gáspár Miklós (Tamás [1994] pp. 320-321). Nem beszélve arról, hogy az érdek Giovanni Sartori szerint lehet közvetlen és félreértett; hosszú távú és jól felfogott, szűken önző vagy általános érdek (Sartori [1999] p. 89) - a paternalista ízű ‘fel nem ismert valódi érdek’ problémájáról nem is beszélve. A racionális döntésemélet pedig azokkal a lélektani, morális és identitásproblémákkal nem foglalkozik, amelyek, legalább is a Fidesz esetében, véleményem szerint a domináns csoport politikai preferenciarendszerének megváltozását okozták.

A szokatlan a Fidesz politikai fordulatában és ideológiai megújulásában, hogy a domináns pártfrakció vezetőinek torz valóságértelmezésén, azonosságtudatának görcsös bizonygatásán, téves számításain, „mindent vagy semmit” jellegű gondolkodásmódján alapult és nem pragmatikus szavazatvadász logikát követett. Általában az elbizonytalanodott régi vezetés áll ellent a változtatási törekvéseknek és a reformokat sürgető új vezetők gyűrik le a szervezeti inerciát és újítyják meg sikeresen a pártot. Arra is találhatunk példát, hogy hatalomban lévő vezetők szakítanak az addigi irányvonallal, miután észlelték a váltás szükségességét. Ez történt 1983-ban Franciaországban, amikor Mitterand elnök a hagyományos baloldali felfogást felülvizsgálva liberális gazdaságpolitikai irányvonalra tért át, vagy amikor Bill Clinton 1994-es centrista fordulata két év múlva megállította a republikánusok előretörését. A Fidesz esetében viszont a hatalmon lévő domináns frakció olyan átalakítást kezdeményezett, amely rövidtávon majdnem a szervezet teljes megsemmisüléséhez vezetett. A kudarc egyben a

párton belüli demokrácia szükségtelenségét hirdető és a racionalitási-hatékonysági szempontokra hivatkozó nézetek kritikájaként is felfogható, mégpedig abban az értelemben, ahogy a Fidesz történetének ez a szakasza Angelo Panebianco szemléletét támasztotta alá: a pártvezetők döntéseinek következményei csak korlátozott mértékben kiszámíthatóak.

A Fiatal Demokraták Szövetsége 'fekete dobozának' feltörése igazolta, hogy a belső ellenzéket felszámoló két elsőszámú pártvezető, Orbán Viktor és Kövér László mind nagyobb hatalomra tett szert a párteliten belül és meglehetősen nagy autonómiával rendelkezett a szervezet távlati céljainak, arculatának, stílusának, politikai eszköztárának meghatározásában, a szövetséges és az ellenséges erők kijelölésében, a Fidesz politikai ideológiájának és a szervezet belső felépítésének, döntéshozatali kultúrájának kialakításában. A különleges ebben a fejlődési folyamatban, hogy az eredetileg demokratikus szerveződés nem csupán az oligarchiaképződés stádiumáig jutott el, hanem 1993-94. óta mindinkább a karizmatikus párt jegyeit viseli magán; 'forradalmi' mentalitását feszült politikai helyzetekben váratlanul és egyértelműen demonstrálta. Orbán Viktor a 2002-es választást követően a szektavezetők modorára és gesztusaira emlékeztető misztikus beszédmódra váltott át tömeggyűlésein és a 2003-as pártkongresszuson. A könyvének hőseit mind határozottabb bírálattal illető Debreczeni József szerint "Orbánt a vereség miatt érzett megrendülés láthatóan közelebb vitte a hithez. Ez rendben van. Ő azonban a pártját is közelebb akarja vinni a tételes vallásossághoz és az egyházhoz mint intézményhez – ami anakronisztikus". Kérdés, hogy "a tömeggel tudatosan manipuláló figura áll-e előttünk, vagy olyan ember, aki mélyen hiszi, amit mond. Szerintem mindkettő" (Debreczeni [2003b]).

Mindezekben a rövid- és hosszú távú változásokban kulcsszerepet töltött be a szakirodalomban többször leírt, eltemetett és mindig feltámadt kategória: az ideológia. Szerepét három szempontból tekinthetjük meghatározó jelentőségűnek a Fidesz politikai fordulatában. Egyrészt tudásszociológiai megközelítésben: a párteliten belüli domináns frakciótagok, különösen Orbán és Kövér valóságértelmezése a belső és a külső politikai ellenfelekkel folytatott küzdelem során rendkívül ideologikussá vált. Másrészt a pártellenzék és a többségi szárny vezetői - egy idő után - igyekeztek 'magas' ideológiai szinten megfogalmazni ellentéteiket és érveiket, a piszkosnak tekintett pusztá pozícióharc szintjéhez képest megemelve a vita színvonalát - hasonlóan ahhoz, ahogy a szabad demokrata politikusok belső vitái esetében megfigyelhettük. Harmadrészt igazságtalanság lenne azt állítani, hogy fodoristák és orbánisták konfliktusának ne lett volna igazi politikai ideológiai töltete. A fiatal politikusok saját nézeteiket a liberális

eszmék és tanok vonzásában-taszításában fejtették ki - a liberalizmushoz és a politikai fordulat antiliberális jellegéhez való viszony alapján pedig (akár öntudatlanul is) tovább strukturálódtak és polarizálódtak a párttagok. Az esettanulmányból leszűrhető az a tanulság, hogy a rendszerváltás utáni magyar közéletben, a szervezeteken belüli és a pártok közötti viszonyrendszerben nagyon is számítottak a politikai ideológiák.

A Fiatal Demokraták Szövetségének megalakítása 1988-ban felkavarta a hosszú reformfolyamatra készülő egypárti berendezkedés állóvizét. A következő évek során az új generáció megtestesítőjének számító fiatal politikusok szinte minden demokratikus politikai erő, a média és a közvélemény szimpátiáját vagy legalább is elismerését elnyerték - talán nem annyira világnézeti következetességükkel, hanem azzal a tehetséggel, mentalitással, stílussal, nyelvezettel, ötletességgel és szellemiséggel, ami 'túl van' a szakirodalomban megfogható politikatudományi és szociológiai problémákon. Ezt a helyzetet nyilvánvalóan nem lehetett volna örökké fenntartani. A párt többségi szárnyának vezetői azonban félreértették lehetőségeiket: ellenzéki szerepük ellenére nem a kormány leváltására koncentráltak, hanem 'szembementek' támogatóikkal - a legendával ellentétben nem a 'varsói gyorsnak feküdtek keresztbe' -, és néhány lépéssel a közgondolkodás előtt járva már a választások utáni koalíció összetételét akarták kisakkozni. A Fidesztől való elfordulás nem csupán azért kezdődött el 1993-ban, mert a párt imidzse összeomlott, hanem annak a furcsa lelki és tudatállapotbeli átalakulásnak, szervezeti és interperszonális konfliktussorozatnak a lecsapódásaként következett be tömegméretekben éppen a választások előtt, amelynek során régi barátok váltak ellenségekké, szívélyes és közvetlen viszonyok alakultak át szigorú érdekkapcsolatokká, színvonalas és értelmes politizálás torzult üres moralizálássá, később pedig unalmas PR-szövegek gyártásává: mindezeket a jelenségeket együtt jobb kifejezés híján politikai fordulatnak neveztük.

Az 1998-as választásokon ugyan a Fidesz – Magyar Polgári Párt már a magyarországi politikai jobboldal vezető és győztes erejévé vált, de csak miután a szervezet régi-új vezetői a pártpolitikai versengésben megtalálták friss politikai ideológiájukat és tartós identitásukat. A változás mértékére utalva doktori értekezésünk végén sem felejtethjük el felidézni azt a sokatmondó hétköznapi bölcsességet, hogy "ez a Fidesz - nem az a Fidesz".

HIVATKOZÁSOK JEGYZÉKE

Bevezetés

- Ash, Timothy Garton [2000]: Tíz év múltán. Beszélő, március, 45-50. o. [1999]
- Áder János [2003]: A "merjünk nagyok lenni" széchenyiánus szemléletét nem árkok, hanem világok választják el attól a kovács lászlói gondolkodásmódtól, hogy "tanuljunk meg kicsik lenni". Beszéd a Fidesz XVII. kongresszusán, május 19., www.fidesz.hu
- Dahrendorf, Ralf [2000]: Radikális átalakulások és hétköznapi idők: Szüksége van-e a politikának értelmiségiekre? Beszélő, március, 37-44. o.
- Esterházy Péter [1996]: Egy kékharisnya följegyzéseiből. Orbán Vik. Élet és Irodalom, február 9.
- Furet, François [2000]: Egy illúzió múltja. Esszé a 20. század kommunista ideológiájáról. Európa Könyvkiadó [1995]
- Lawson, Kay [szerk., 1994]: How Political Parties Work: Perspectives from Within. Praeger, Westport, Connecticut
- Mannheim Károly [1996]: Ideológia és utópia. Atlantisz, Budapest [1929]
- Orbán Viktor [2003]: Szövetség a nemzet érdekében. Beszéd a Fidesz XVII. kongresszusán, május 19., www.fidesz.hu
- Petőcz György [szerk., 2001]: Csak a narancs volt. Irodalom KFT., Budapest
- Schmitter, Philippe C. – Karl, Terry Lynn [1994]: The Conceptual Travels of Transitologists and Consolidologists: How Far to the East Should They Attempt to Go? Slavic Review, 1. szám, tavasz, 173-185. o.

I. rész: Politikai pártok a demokráciában

1. A politikai pártokról általában

- Appleton, Andrew [1994]: The Formal Versus Informal Rules of French Political Parties. In: Lawson, Kay [szerk.]: How Political Parties Work: Perspectives from Within. Praeger, Westport, Connecticut, 23-54. o.
- Bayer József [1999]: A politikatudomány alapjai. Napvilág, Budapest
- Bell, Daniel [1962]: The End of Ideology. On the Exhaustion of Political Ideas in the Fifties. Collier Books, New York
- Dalton, Russell J. – Wattenberg, Martin P. [szerk., 2000]: Parties without Partisans. Political Change in Advanced Industrial Democracies. Oxford University Press, Oxford – New York
- Di Palma, Giuseppe [1991]: Why Democracy Can Work in Eastern Europe. Journal of Democracy, tél, 21-31. o.
- Enyedi Zsolt [1997]: Pártok a politikatudományban. MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest
- Enyedi Zsolt (2003): How do core concepts travel? Teaching and researching party politics in Eastern Europe. Előadás a European Political Science Network párizsi konferenciáján, június 13-14., www.epsnet.org, kézirat

- Etzioni-Halevy, Eva [1990]: The relative autonomy of élites: the absorption of protest and social progress in western democracies. In: Alexander, Jeffrey C. – Sztomka, P. [szerk.]: Rethinking Progress, Unwyn Hyman, Boston, 202-225. o.
- Fritz Tamás [2001]: A párt nem vész el, csak átalakul? A német pártrendszer válságai és átalakulása a XXI. század elején. Politikatudományi Szemle, 3. szám, 5-28. o.
- Gaffney, John [szerk., 1996]: Political parties and the European Union. Routledge, London
- Grunberg, Gérard [2000]: Parties, Elections and the European Parliament. Előadás a „Politikatudomány és az Európai Unióval foglalkozó diszciplínák” című konferencián, Lódz, május 18-20., kézirat
- Gyurgyák János [szerk., 1994]: Mi a politika? Századvég, Budapest
- Haskó Katalin - Hülvely István [2000]: Bevezetés a politikatudományba. Villányi úti könyvek, Budapest
- Haskó Katalin - Szénási Éva [szerk., 1998]: Válogatás a francia politikatudományból. Villányi úti könyvek, Budapest
- Hülvely István [1997]: Az európai pártok fejlődésének története. Villányi úti könyvek, Budapest
- Janda, Kenneth [1993]: Comparative Political Parties: Research and Theory. In: Finifter, Ada W. [szerk.]: Political Science: The State of the Discipline II, American Political Science Association, Washington DC, 163-191. o.
- Johancsik János [1995]: A pártok átalakuló szerepe a liberális demokráciákban. Valóság, 5. szám, 60-68. o.
- Johancsik János [szerk., 1998]: Versenyben a voksokért. Villányi úti könyvek, Budapest
- Katz, Richard S. – Mair, Peter [2001]: A pártszervezet változó modelljei és a pártdemokrácia. Politikatudományi Szemle, 3. szám, 131-156. o. [1995]
- Körösenyi András [1993a]: Pártok és pártrendszerek. Századvég, Budapest
- Ladrech, Robert [2001]: Europeanization and Political Parties: Towards a Framework for Analysis. Keele European Parties Research Unit, Working Paper 7, www.keele.ac.uk/depts/spire/ és Party Politics, 2002. július, 389-403. o.
- Lipset, Seymour Martin – Rokkan, Stein [1967]: Cleavage Structures, Party Systems, and Voter Alignments: An Introduction. In: Lipset – Rokkan [szerk.]: Party Systems and Voter Alignments, The Free Press, New York
- Mair, Peter [szerk., 1990]: The West European Party System. Oxford University Press, Oxford
- Pridham, Geoffrey [2001]: External Causes of Democratisation in Post-Communist Europe. Problems of Theory and Application. Central European Political Science Review, tavasz, 3. szám, 6-23. o.
- Poguntke, Thomas [1996]: Anti-Party Sentiment: Exploration into a Minefield. European Journal of Political Research, 3. szám, 319-344. o.
- Sartori, Giovanni [1976]: Parties and Party Systems. A Framework for Analysis. Cambridge University Press, Cambridge
- Scarrow, Susan E. [2000]: Parties without Members? Party Organization in a Changing Electoral Environment. In: Dalton, Russell J. – Wattenberg, Martin P. [szerk.]: Parties without Partisans. Political Change in Advanced Industrial Democracies. Oxford University Press, Oxford – New York, 79-101. o.
- Smith, Julie [1996]: How European are European elections? In: Gaffney, John [szerk.]: Political parties and the European Union. Routledge, London, 275-290. o.
- Strom, Kaare [2000]: Parties at the Core of Government. In: Dalton, Russell J. – Wattenberg, Martin P. [szerk.]: Parties without Partisans. Political Change in

Advanced Industrial Democracies. Oxford University Press, Oxford – New York, 180-207. o.

- Swanson, David L. - Mancini, Paolo [szerk., 1996]: Politics, Media, and Modern Democracy. An International Study of Innovations in Electoral Campaigning and Their Consequences. Praeger Series in Political Communication, Westport, Connecticut
- Weber, Max [1987]: Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai 1., Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest [1976, 1922]

2. Versenyben a voksokért

- Almond, Gabriel A. - Powell, G. Bingham [1996]: Összehasonlító politológia. Osiris, Budapest [1992]
- Arató András [1999]: Civil társadalom, forradalom és alkotmány. Új Mandátum, Budapest
- Aron, Raymond [1962]: The Opium of the Intellectuals. The Norton Library
- Aron, Raymond [1994]: Tanulmány a szabadságjogokról. Tanulmány Kiadó, Pécs [1965]
- Ágh Attila [1991]: Elméletek a választókról. Világosság, 10. szám, 763-769. o.
- Bell, Daniel [1996]: The Cultural Contradictions of Capitalism. Basic Books, New York
- Blair, Tony [1999]: Beszéd a Szocialista Internacionálé konferenciáján. Párizs, november 8., www.labour.org.uk
- Blair, Tony [2003]: Never forget we are the change-makers. Beszéd a londoni "Progresszív kormányzás" című konferencián, július 11., www.progressive-governance.net
- Blair, Tony - Schröder, Gerhard [1999]: The Third Way – Die Neue Mitte. www.labour.org.uk
- Bozóki András [szerk., 1999]: Intellectuals and Politics in Central Europe. Central European University Press, Budapest
- Clinton, Bill [2003]: How Democrats Can Come Back. Beszéd a londoni "Progresszív kormányzás" című konferencián, július 11., www.progressive-governance.net
- Dahl, Robert A. [1996]: A pluralista demokrácia dilemmái. Osiris, Budapest [1982]
- Dahrendorf, Ralf [1999]: Whatever happened to liberty? New Statesman, szeptember 6.
- Dalton, Russell J. - McAllister, Ian - Wattenberg, Martin P. [2000]: The Consequences of Partisan Dealignment. In: Dalton - Wattenberg [szerk.]: Parties without Partisans. Political Change in Advanced Industrial Democracies. Oxford University Press, Oxford - New York, 37-61. o.
- Downs, Anthony [1990]: Politikai cselekvés a demokráciában: egy racionális modell. Közgazdasági Szemle, 9. szám, 993-1011. o. [1957]
- Enyedi Zsolt [1993]: Pillér és szubkultúra. Politikatudományi Szemle, 4. szám, 21-50. o.
- Enyedi Zsolt [1997]: Pártok a politikatudományban. MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest
- Fairbanks, Charles H. Jr. [1995]: The Withering of the State. Uncaptive Minds, nyár, 5-21. o.
- Faragó Béla [1986]: Nyugati liberális szemmel. Magyar Füzetek Könyvei, Párizs
- Farkas Zsolt [1997-98]: Kánonvita és kultúrháború az Egyesült Államokban. Magyar Lettre Internationale, 27. szám, tél, 72-77. o.
- Fábián György [szerk., 1997]: Választási rendszerek. Osiris, Budapest

- Fehér Ferenc - Heller Ágnes [1994]: 1989 uralkodó eszméi. Világosság, május-június, 72-93. o.
- Flam, Helena [1999]: Dissenting Intellectuals and Plain Dissenters: The Cases of Poland and East Germany. In: Bozóki András [szerk]: Intellectuals and Politics in Central Europe, Central European University Press, Budapest, 19-41. o.
- Freeden, Michael [1999]: The ideology of new Labour. Political Quarterly, 1. szám, január-március, 42-51. o.
- Freeden, Michael [2000a]: Practising Ideology and Ideological Practices. Political Studies, 2. szám, 302-323. o.
- Freeden, Michael [2000b]: Political ideology at century's end. Journal of Political Ideologies, február, 5-16. o.
- Gans, Herbert J. [1993]: Varieties of American ideological spectra. Social Research, ősz, 513-530. o.
- González, Felipe [1998]: "Die Linke muß viel lernen". Perger, Werner A. interjúja, Die Zeit, 39. szám
- Gyurgyák János [szerk., 1994]: Mi a politika? Századvég, Budapest
- Haugaard, Mark [2000]: Power, Ideology and Legitimacy. In: Goverde, Henri – Cerny, Philip G. – Haugaard, Mark – Lentner, Howard [szerk.]: Power in Contemporary Politics. Theories, Practices, Globalizations. Sage, London – Thousand Oaks – New Delhi, 59-76. o.
- Janda, Kenneth – Berry, Jeffrey M. – Goldman, Jerry [1992]: The Challenge of Democracy. Government in America. 3. kiadás, Houghton Mifflin Company, Boston – Toronto
- Judt, Tony [1992]: A bal sorsa. 2000, október, 7-12. o.
- Kenney, Padraic [2002]: A Carnival of Revolution: Central Europe 1989. Princeton University Press, Princeton
- Kovács András [1994]: Szimbólumok valósága. Politikatudományi Szemle, 3. szám, 146-151. o.
- Körösenyi András [1994]: A bal és jobb védelmében. Politikatudományi Szemle, 3. szám, 188-201. o.
- Körösenyi András [1998]: A magyar politikai rendszer. Osiris, Budapest
- Lipset, Seymour Martin [1995]: Homo politicus. A politika társadalmi alapjai. Osiris, Budapest [1960, 1981]
- Mannheim Károly [1996]: Ideológia és utópia. Atlantisz, Budapest [1929]
- Muxel, Anne [1999]: Az ifjúkor politikai moratóriuma. In: Szabó Ildikó - Csákó Mihály [szerk.]: A politikai szocializáció. Válogatás a francia nyelvterület szakirodalmából. Új Mandátum, Budapest, 100-124. o. [1992]
- Norris, Pippa [2000]: A Virtuous Circle. Political Communications in Postindustrial Societies. Cambridge University Press, Cambridge
- Panebianco, Angelo [1988]: Political parties: organization and power. Cambridge University Press, Cambridge
- Pasquino, Gianfranco [1987]: Party Government in Italy: Achievements and Prospects. In: Katz, Richard S. [szerk.]: Party Governments: European and American Experiences. Walter de Gruyter, Berlin – New York, 202-242. o.
- Pasquino, Gianfranco [2003]: The Government, the Opposition, and the President of the Republic under Berlusconi. Konferencia-előadás. www.psa.ac.uk/eps/2003
- Sartori, Giovanni [1976]: Parties and Party Systems. A framework for analysis. Cambridge University Press, Cambridge
- Sartori, Giovanni [1999]: Demokrácia. Osiris, Budapest [1993]
- Smolar, Aleksander [1991]: The Polish Opposition. In: Arato, Andrew – Fehér Ferenc [szerk.]: Crisis and Reform in Eastern Europe. Transaction, New Brunswick, 175-251. o.

- Szacki, Jerzy [1999]: Liberalizmus a kommunizmus után. Balassi Kiadó, Budapest [1994]
- Teorell, Jan [1999]: A Deliberative Defence of Intra-Party Democracy. Party Politics, 3. szám, 363-382. o.
- Tóka Gábor [2001]: A szavazói magatartás kutatása. Politikatudományi Szemle, 3. szám, 105-130. o.
- Vajda Mihály [1992b]: A történelem vége? Közép-Európa - 1989. Századvég, Budapest
- Vajda Mihály [1994]: Én most éppen azt hiszem, valami végérvényesen lezárult. Politikatudományi Szemle, 3. szám, 123-127. o.
- Wattenberg, Martin P. [2000]: The Decline of Party Mobilization. In: Dalton, Russell J. – Wattenberg [szerk.]: Parties without Partisans. Political Change in Advanced Industrial Democracies. Oxford University Press, Oxford – New York, 64-76. o.

3. Belső viszonyok: a “fekete doboz”

- Appleton, Andrew [1994]: The Formal Versus Informal Rules of French Political Parties. In: Lawson, Kay [szerk.]: How Political Parties Work: Perspectives from Within. Praeger, Westport, Connecticut, 23-54. o.
- Aylott, Nicholas [2001]: After the Divorce: Intra-Party Power and Organisational Change in Swedish Social Democracy. Keele European Parties Research Unit, Working Paper 1, Keele University, www.keele.ac.uk/depts/spire/
- Bielasiak, Jack – Blunck, David [2002]: Past and Present in Transitional Voting. Electoral Choices in Post-Communist Poland. Party Politics, szeptember, 563-585. o.
- Breslauer, George W. [1996]: Identities in Transition: An Introduction. In: Identities in Transition: Eastern Europe and Russia After the Collapse of Communism. University of California Press / University of California International and Area Studies Digital Collection, 93. szám, 1-12. o., <http://repositories.cdlib.org/uciaspubs/research/93/2>
- Castle, Marjorie [1996]: The Post-Communist Identity and East European Politics. In: Identities in Transition: Eastern Europe and Russia After the Collapse of Communism. University of California Press / University of California International and Area Studies Digital Collection, Edited Volume #93, 155-163. o., <http://repositories.cdlib.org/uciaspubs/research/93/12>
- Haskó Katalin [1999]: Franciaország politikai intézményei. Villányi úti könyvek, Budapest
- Haughton, Tim [2001]: HZDS: The Ideology, Organisation and Support Base of Slovakia's Most Successful Party. Europe-Asia Studies, 5. szám, július, 745-769 o.
- Hegedűs István [1999]: European Ideas – Hungarian Realities. European Essay No. 1, Federal Trust, London
- Hirschman, Albert O. [1995]: Kivonulás, tiltakozás, hűség. Osiris, Budapest [1970]
- Janis, Irving L. [1989]: Crucial Decisions. Leadership in Policymaking and Crisis Management. The Free Press, New York
- Katz, Richard S. – Mair, Peter [2001]: A pártszervezet változó modelljei és a pártdemokrácia. Politikatudományi Szemle, 3. szám, 131-156. o. [1995]
- Kende Péter [2003]: Mily mértékig tudnak az „egésszel” azonosulni Európa kis és nagy nemzetei? Politikatudományi Szemle, 1. szám, 5-18. o.
- Kohli, Martin [2000]: The battlegrounds of European identity. European Societies, 2. szám, 113-137. o.

- Kolakowski, Leszek [2003]: On Collective Identity. *Partisan Review*, 1. szám, tél, 7-15. o.
- Lawson, Kay [szerk., 1994]: *How Political Parties Work: Perspectives from Within*. Praeger, Westport, Connecticut
- Machos Csilla [1998]: Stabilitás és megújulás a pártvezetőségekben. In: Kurtán Sándor - Sándor Péter - Vass László [szerk.]: *Magyarország évtizedkönyve, Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány*, 338-357. o.
- Mair, Peter [szerk., 1990]: *The West European Party System*. Oxford University Press, Oxford
- Mérei Ferec [1985]: "A szabadság első pontja: szeretni az életet." Az interjút összeállította Bagdy Emőke. *Magyar Pszichológiai Szemle*, március, 241-253. o.
- Michels, Robert [1962]: *Political Parties: A Sociological Study of the Oligarchical Tendencies of Modern Democracy*. The Free Press, New York [1911]
- Millard, Frances [2003]: Elections in Poland 2001: electoral manipulation and party upheaval. *Communist and Post-Communist Studies*, március, 69-86. o.
- Mildenberger, Markus [2000]: Die Transformation des politischen Systems Polens am Beispiel der Parteien. *WeltTrends*, nyár, www.dgap.org
- Muxel, Anne [1999]: Az ifjúkor politikai moratóriuma. In: Szabó Ildikó - Csákó Mihály [szerk.]: *A politikai szocializáció. Válogatás a francia nyelvterület szakirodalmából*. Új Mandátum, Budapest, 100-124. o. [1992]
- Müller, Wolfgang C. [1997]: Inside the Black Box. A Confrontation of Party Executive Behaviour and Theories of Party Organizational Change. *Party Politics*, 3. szám, 293-313. o.
- Panebianco, Angelo [1988]: *Political Parties: Organization and Power*. Cambridge University Press, Cambridge [1982]
- Pataki Ferenc [1993]: *Rendszerváltás után: Társadalomlélektani terepszemle*. Scientia Humana, Budapest
- Perkins, Doug [1996]: Structure and Choice. The Role of Organizations, Patronage and the Media in Party Formation. *Party Politics*, 3. szám, 355-375. o.
- Plesu, Andrei [1997]: Towards a European Patriotism: Obstacles as seen from the East. *East European Constitutional Review*, tavasz-nyár, 53-55. o.
- Poguntke, Thomas [1994]: *Bazisdemokratie* and Political Realities: The German Green Party. In: Lawson, Kay [szerk.]: *How Political Parties Work: Perspectives from Within*. Praeger, Westport, Connecticut, 3-22. o.
- Raunio, Tapio [2002]: Why European Integration Increases Leadership Autonomy within Political Parties. *Party Politics*, 4. szám, 405-422. o.
- Rose, Richard [1995]: Mobilizing Demobilized Voters in Post-Communist Societies. *Party Politics*, 4. szám, 549-563. o.
- Sardar, Ziauddin [2002]: Nothing left to belong to. *New Statesman*, február 25., 27-29. o.
- Sartori, Giovanni [1976]: *Parties and Party Systems. A Framework for Analysis*. Cambridge University Press
- Scarrow, Susan E. – Webb, Paul – Farrell, David M. [2000]: From Social Integration to Electoral Contestation: The Changing Distribution of Power within Political Parties. In: Dalton, Russell J. – Wattenberg, Martin P. [szerk.]: *Parties without Partisans. Political Change in Advanced Industrial Democracies*. Oxford University Press, Oxford – New York, 129-153. o.
- Schöpflin György [2002]: Identitások, politika és posztkommunizmus Közép-Európában. *Európai Szemle*, 2. szám, 15-30. o.
- Schumpeter, Joseph A. [1946]: *Capitalism, Socialism and Democracy*. Routledge, London - New York

- Teorell, Jan [1999]: A Deliberative Defence of Intra-Party Democracy. Party Politics, 3. szám, 363-382. o.
- Wright, William E. [1971]: Comparative Party Models. Rational-Efficient and Party Democracy. In: Wright [szerk.]: A Comparative Study of Party Organization. Merril, Columbus, Ohio, 17-54. o.
- Zuckerman, Alan [1975]: Political Clienteles in Power: Party Factions and Cabinet Coalitions in Italy. Sage Professional Papers in Corporative Politics, Beverley Hills/London

4. Szervezeti és ideológiai változás: fordulat és reform

- Aylott, Nicholas [2001]: After the Divorce: Intra-Party Power and Organisational Change in Swedish Social Democracy. Keele European Parties Research Unit, Working Paper 1, Keele University, www.keele.ac.uk/depts/spire/
- Enyedi Zsolt – Körösenyi András [2001]: Pártok és pártrendszerek. Osiris, Budapest
- G. Márkus György [1990]: Godesbergtől Berlinig. A német szociáldemokrácia hosszú menetelése az új revizionizmus felé. Múltunk, 4. szám, 3-32. o.
- Harmel, Robert - Tan, Alexander C. [2003]: Party actors and party change: Does factional dominance matter? European Journal of Political Research, május, 409-424. o.
- Müller, Wolfgang C. [1997]: Inside the Black Box. A Confrontation of Party Executive Behaviour and Theories of Party Organizational Change. Party Politics, 3. szám, 293-313. o.
- Panebianco, Angelo [1988]: Political Parties: Organization and Power. Cambridge University Press, Cambridge [1982]
- Sauger, Nicolas [2003]: Parties and party systems: how to connect the sub-fields of the discipline? Előadás a European Political Science Network párizsi konferenciáján, június 13-14., www.epsnet.org, kézirat
- Waller, Michael [1995]: Adaptation of the Former Communist Parties of East-Central Europe. A Case of Social-democratization? Party Politics, 4. szám, 473-490. o.
- Wilson, Frank L. [1994]: The Sources of Party Change: The Social Democratic Parties of Britain, France, Germany and Spain. In: Lawson, Kay [szerk.]: How Political Parties Work: Perspectives from Within. Praeger, Westport, Connecticut, 263-283 o.
- Wiatr, Jerzy J. [1994]: From Communist Party to 'The Socialist-Democracy of the Polish Republic'. In: Lawson, Kay [szerk.]: How Political Parties Work: Perspectives from Within. Praeger, Westport, Connecticut, 249-261. o.

5. Értelmisségek, politika, média

- Aron, Raymond [1962]: The Opium of the Intellectuals. W. W. Norton, New York
- Ash, Timothy Garton [1991]: A balsors édes hasznai. Európa – Századvég, Budapest
- Bajomi-Lázár Péter [2001a]: A magyarországi médiaháború. Új Mandátum, Budapest
- Bajomi-Lázár Péter [2001b]: Média, hatalom. Média kutató, tavasz, 61-72. o.
- Bajomi-Lázár Péter - Hegedűs István [szerk., 2001]: Media and Politics. Új Mandátum, Budapest
- Baker, Brent H. - Graham, Tim [1998]: Network Failure. National Review, június 22., 46-48. o.
- Balázs Zoltán [1998]: Modern hatalomelméletek. Korona Kiadó, Budapest
- Bauer Tamás [2003]: A fordulat stratégiája. Előterjesztés az új Ügyvivői Testület március 3-i ülésére. Kézirat

- Bauman, Zygmunt [1992]: Love in Adversity: On the State and the Intellectuals, and the State of the Intellectuals. Thesis Eleven, 31. szám, 81-104. o.
- Bárány Anzelm [1998]: Volt egyszer egy sajtószabadság. In: Tóth Gy. László [szerk.]: Janus-arcú rendszerváltás. Kairosz Kiadó, Budapest, 7-73. o.
- [Becskeházi Attila] [1994]: Koalíció: alig rejtett rábeszélők. A Nyilvánosság Klub Monitor Csoportjának jelentése. Népszabadság, június 28. In: Argejő Éva [szerk., 1998]: A jelentések könyve. Új Mandátum, 139-145. o.
- Beke Kata [1993]: Légy korszerűtlen! Scriptor füzetek, Mécs László Lap- és Könyvkiadó, Budapest
- Blumler, Jay G. - Kavanagh, Dennis - Nossiter, T. J. [1996]: Modern Communications versus Traditional Politics in Britain: Unstable Marriage of Convenience. In: Swanson, David L. - Mancini, Paolo [szerk.]: Politics, Media, and Modern Democracy. An International Study of Innovations in Electoral Campaigning and Their Consequences. Praeger Series in Political Communication, Westport, Connecticut
- Bolgár György [1999]: A kormányzás diszkrét bája. Élet és Irodalom, február 26.
- Bourdieu, Pierre [1975]: Hatalmi mező, értelmiségi mező és osztályhabitus. In: Huszár Tibor [szerk.]: Korunk értelmisége, Gondolat, Budapest, 153-172. o. [1971]
- Bourdieu, Pierre [1993]: A beszédes köntös. Az interjút készítette Bastenier, Miguel Angel az El Pais számára. HVG, január 2.
- Bourdieu, Pierre [2001]: Előadások a televízióról. Osiris, Budapest [1994-1997]
- Bozóki András [1994]: Intellectuals and Democratization in Hungary. In: Rootes, Chris – Davis, Howard [szerk.]: Social Change and Political Transformation, UCL Press, London, 149-175. o.
- Bozóki András [szerk., 1999]: Intellectuals and Politics in Central Europe. Central European University Press, Budapest
- Bruck András [1997]: Csinovnyikok. Élet és Irodalom, január 10.
- Collins, Jim [2001]: A televízió és a posztmodernizmus. Médiakutató, különszám – Metropolis, 4. szám, 12-23. o. [1999]
- Dahrendorf, Ralf [2000]: Radikális átalakulások és hétköznapi idők. Szüksége van-e a politikának értelmiségiekre? Beszélő, március, 37-44. o.
- Dalton, Russell J. – Beck, Paul A. – Huckfeldt, Robert [1998]: Partisan Cues and the Media: Information Flows in the 1992 Presidential Election. American Political Science Review, március, 111-126. o.
- Debreczeni József [1993a]: Melyik játékot játsszuk? T-Twins Kiadó, Budapest
- Debreczeni József [1994]: A média hatalma. Magyar Nemzet, november 5. és 12.
- Dessewffy Tibor [2003a]: Politikai infantilizmus és a válságértelmiség, Népszabadság, június 30.
- Dessewffy Tibor [2003b]: Infantilizmus és felelősség. Népszabadság, augusztus 14.
- Eksterowicz, Anthony J. - Roberts, Robert - Clark, Adrian [1998]: Public Journalism and Public Knowledge. Harvard International Journal of Press/Politics, tavasz, 74-96. o.
- Eörsi István [1996]: Álmatag merengés félidőben. Magyar Hírlap, július 13.
- Eörsi István [2000]: Pártpolitika és értelmiség. Beszélő, június, 117-118. o.
- Eörsi István [2003]: Európa esélye. Magyar Hírlap, július 26-27.
- Eyerman, Ron [1994]: Between Culture and Politics: Intellectuals in Modern Society. Polity Press, Cambridge
- F. Havas Gábor - Solt Ottília [1995]: Memorett. A Déri Miksa utca 10. titkos története. Beszélő, július 20. In: Solt [1998]: Méltóságot mindenkinek, II. kötet, Beszélőkiadás, 543-555. o.
- Fallows, James [1997]: Breaking the News. Vintage Books, New York [1996]

- Farkas Zoltán [1994]: Az Antall-kormány "sikerágazata": a médiapolitika. In: Gombár Csaba-Hankiss Elemér-Lengyel László-Várnai Györgyi [szerk.]: Kormány a mérlegen 1990-1994. Korridor, Budapest, 320-345. o.
- Fehér Ferenc - Heller Ágnes [1994]: 1989 uralkodó eszméi. Világosság, május-június, 72-93. o.
- Fejtő Ferenc - Serra, Maurizio [2002]: A század utasa. Holnap Kiadó, Budapest [1999]
- Fischer, Joschka [2000]: Az államszövetségtől a föderációig. Gondolatok az Európai Unió végcéljáról. Európai Szemle, 2. szám, 3-14. o.
- Fodor Gábor [2003]: Helyzetértékelés. Készült az SZDSZ Országos Tanácsa számára, február 27., kézirat, Budapest
- Fricz Tamás [1999]: Az 1998-as magyar, illetve német választási kampányok tapasztalatai. In: Sárközy Erika [szerk.]: Rendszerváltás és kommunikáció. Osiris, 33-47. o.
- Fritz, Johann P. [1999]: The Situation of the Media in Central and Eastern Europe. Előadás az Institut für den Donauraum und Mitteleuropa konferenciáján, Bécs, október 20., kézirat
- Furet, François [2000]: Egy illúzió múltja. Esszé a 20. század kommunista ideológiájáról. Európa Könyvkiadó, Budapest [1995]
- Gans, Herbert J. [1998]: Népszerű kultúra és magaskultúra. In: Babarczy Eszter-Erdélyi Ágnes [szerk.]: A kultúra szociológiája, Osiris Kiadó – Láthatatlan Kollégium, Budapest, 114-149. o. [1974]
- Gouldner, Alwin W. [1975-76]: Prologue to a Theory of Revolutionary Intellectuals. Telos, 26. szám, tél, 3-36. o.
- Graber, Doris A. [szerk., 1997]: Mass Media and American Politics. Congressional Quarterly Press, Washington D. C.
- Gurevitch, Michael – Blumler, Jay G. [1990]: Political Communication Systems and Democratic Values. In: Lichtenberg, Judith [szerk.]: Democracy and the Mass Media. Cambridge University Press, 269-289. o.
- György Péter [1994]: Levél a mesterhez. Pesti Szalon Könyvkiadó, Budapest
- György Péter [1995]: Mire való a szabad sajtó? Népszabadság, augusztus 9.
- György Péter [1999]: Ismétlődő vagy új mediaválság. Élet és Irodalom, február 5.
- Habermas, Jürgen [1993]: A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása. Századvég, Budapest [1961]
- Hagendorn, Louk - Kantorová, Alena [2000]: The Effects of Issue Framing on Public Opinion Formation: The Trickery of Political Communication. In: Schleicher Nóra [szerk.]: Communication Culture in Transition. Akadémia, Budapest, 9-27. o.
- Hallin, Daniel C. [2000]: Political Clientelism and the Media: Southern Europe and Latin America in Comparative Perspective. Konferencia-előadás, Miami, március 16-18., kézirat
- Hallin, Daniel C. [2001]: The Media and Political Power: Vietnam, Watergate and the Myth of 'Mediocracy'. In: Bajomi-Lázár Péter - Hegedűs István [szerk.]: Media and Politics. Új Mandátum, Budapest, 19-25. o.
- Halmai Gábor [1994]: A vélemény szabadság határai. Atlantisz, Budapest
- Hankiss Elemér [1993]: Médiaháború, 2000, november, 9-14. o.
- Hayek, Friedrich August von [1990]: The Intellectuals and Socialism. Institute for Humane Studies, George Mason University, Fairfax [1949]
- Hayek, Friedrich August von [1992]: A végzetes önhittség. A szocializmus tévedései. Tankönyvkiadó, Budapest [1988]
- Hegedűs István [1999d]: Orban strikes back. Transitions Online, december, www.tol.cz

- Hegedűs István [2001a]: Sajtó és irányítás a Kádár-korszak végén, Médiakutató, tavasz, 45-60. o
- Hegedűs István [2001b]: Media, Politics, Ideology in Hungary. Előadás az Európai Szociológiai Társaság konferenciáján, Helsinki, augusztus 28. - szeptember 2., kézirat
- Hollander, Paul [1995]: Politikai zárandokok. Nyugati értelmiségiek utazásai a Szovjetunióba, Kínába és Kubába 1928-1978. Cserépfalvi, Budapest [1981]
- Horvát János [1997]: A negyedik hatalmi ág? Jel-Kép, 2. szám, 61-64. o.
- Huszár Tibor [szerk., 1975]: Korunk értelmisége. Gondolat, Budapest
- Jakubowicz, Karol [1996]: Media Legislation as a Mirror of Democracy. Transition, október 18., 17-21. o.
- Janda, Kenneth - Berry, Jeffrey M. - Goldman, Jerry [1996]: Az amerikai demokrácia. Osiris, Budapest [1994]
- Kalb, Marvin [1998]: The Rise of the "New News". Discussion Paper, Október, The Joan Shorenstein Center on the Press, Politics and Public Policy, Cambridge
- Kellner, Douglas [1990]: Television and the Crisis of Democracy. Westview Press, Boulder
- Kende Péter [1991]: Mítosz és modell. A magyar forradalom európai hatásáról. In: Kende: A párizsi toronyból, Cserépfalvi, 57-71. o. [1977]
- Kende Péter [2003]: „...jobban aggódom ezért az országért, mint valaha...” Váradi Júlia interjúja, Élet és Irodalom, augusztus 15.
- Kempny, Marian [1999]: Between Tradition and Politics: Intellectuals after Communism. In: Bozóki András [szerk.]: Intellectuals and Politics in Central Europe. Central European University Press, Budapest, 151-165. o.
- Kimbal, Roger [2001]: Raymond Aron and the power of ideas. New Criterion, május, 4-9. o.
- Kis János [2000]: A demokratikus ellenzék hagyatéka. Beszélő, március, 26-36. o.
- Kiss Balázs [2003]: Pundits, Politicians or Political Consultants? Possible roles for political scientists outside the academy. Előadás a European Political Science Network párizsi konferenciáján, június 13-14., www.epsnet.org, kézirat
- Konrád György [1993]: 91-93. Pesti Szalon Könyvkiadó, Budapest
- Konrád György - Szelényi Iván [1979]: Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern - Párizs
- Konrád György - Szelényi Iván [1992]: Értelmiség és dominancia a posztkommunista társadalmakban. Politikatudományi Szemle, 1. szám, 9-28. o. In: Andorka Rudolf - Hradil, Stefan - Peschar, Jules L. [szerk., é.n.]: Társadalmi rétegződés. Aula Kiadó, Budapest, 139-159. o. [1989-1990]
- Kovács Zoltán [1996]: Miről beszél Pokol Béla? Élet és Irodalom, március 29.
- [Kónya Imre tanulmánya], Magyar Hírlap, 1991. szept. 9. In: Kurtán Sándor – Sándor Péter - Vass László [szerk., 1992]: Magyarország politikai évkönyve. Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, 759-766. o.
- Kristol, Irving [1983]: The Adversary Culture of Intellectuals. In: Kristol: Reflections of a Neoconservative. Basic Books, New York, 27-42. o. [1979]
- Körösenyi András [1995]: A médiahatalom koncepciójához. Magyar Nemzet, május 27.
- Körösenyi András [1999]: Intellectuals and Democracy: The Political Thinking of Intellectuals. In: Bozóki András [szerk.]: Intellectuals and Politics in Central Europe, Central European University Press, Budapest, 227-243. o.
- Körösenyi András [2000]: Értelmiség, politikai gondolkodás és kormányzat. Osiris Kiadó, Budapest
- Kőszeg Ferenc [2000b]: Tölgyessy és a rendszerváltó pártok alkonya. Beszélő, április, 22-46. o.

- Kristóf Attila [1995]: A konzervatív szemlélet esélyei a sajtóban. Magyar Nemzet, szeptember 23.
- Lengyel László [1993]: Előny, ha az ellenzéki oldalon is verseny van. Magyar Hírlap, július 30.
- Lengyel László [1998]: Levél a sajtószabadságról. In: Vásárhelyi Mária - Halmai Gábor [szerk.]: A nyilvánosság rendszerváltása. Új Mandátum, Budapest
- Lichtenberg, Judith [1991]: In Defense of Objectivity. In: Curren, James és Gurewitch, Michael [szerk.]: Mass Media and Society. Edvard Arnold, 216-231. o.
- Lipset, Seymour Martin [1995]: Homo politicus. A politika társadalmi alapjai. Osiris, Budapest [1960, 1981]
- Malia, Martin [1961]: What Is the Intelligentsia? In: Pipes, Richard [szerk.]: The Russian Intelligentsia. Columbia University Press, New York, 1-18. o.
- Mannheim Károly [1996]: Ideológia és utópia. Atlantisz, Budapest [1929]
- Mazzoleni, Gianpietro [2000]: The Impact of the Media on Contemporary Political Communication. In: Schleicher Nóra [szerk.]: Communication Culture in Transition, Akadémia, Budapest, 29-40. o.
- Mazzoleni, Gianpietro [2002]: Politikai kommunikáció. Osiris, Budapest [1998]
- Mazzoleni, Gianpietro – Schulz, Winfried [2002]: A politika “mediatizációja”: kihívás a demokrácia ellen? Politikatudományi Szemle, 1-2. szám, 135-156. o. [1999]
- McQuail, Denis [1994]: The Influence and Effects of Mass Media. In: Graber, Doris [szerk.]: Media Power in Politics. Congressional Quarterly Press, Washington D. C., 7-24. o. [1979]
- McLuhan, Marshall [1964]: Understanding Media: The Extensions of Man. McGraw-Hill Book Company, New York
- Michels, Robert [1937]: “Intellectuals”. Encyclopaedia of the Social Sciences, 118-125. o.
- Michnik, Adam [1999]: Gazeta Wyborcza at 10. The progress of Poland since communism. Media Studies Journal, 3. szám, ősz
- Miller, Mark Crispin [1998]: TV: The Nature of the Beast. The Nation, június 8., 11-13. o.
- Molnár Péter [2002]: Gondolatbátorság, Új Mandátum, Budapest
- Mosley, Ivo [szerk., 2000]: Dumbing down. Imprint Academic, Exeter
- Mungiu-Pippidi, Alina [1999]: Romanian Political Intellectuals Before and After the Revolution. In: Bozóki András [szerk.]: Intellectuals and Politics in Central Europe, Central European University Press, Budapest, 73-99. o.
- Murányi Gábor [1992]: Volt egyszer egy Magyar Nemzet? (1989-1991). Héttorony Könyvkiadó, Budapest
- Negrine, Ralph [1994]: Politics and the Mass Media in Britain. Routledge, London és New York
- Nimmo, Dan [1996]: Politics, Media, and Modern Democracy: The United States. In: Swanson, David L. - Mancini, Paolo [szerk.]: Politics, Media, and Modern Democracy. An International Study of Innovations in Electoral Campaigning and Their Consequences. Praeger Series in Political Communication, Westport, Connecticut
- Nomad, Max [1960]: Masters – Old and New. In: de Huszar, George B. [szerk.]: The Intellectuals. The Free Press, Glencoe, 338-345. o.
- Norris, Pippa [2000]: A Virtuous Circle. Cambridge University Press, Cambridge
- Norris, Pippa [2001]: All Spin and No Substance? The 2001 British General Election. Harvard International Journal of Press/Politics, ősz, 4. szám, 3-11. o.
- Orosz István [2002]: Apáktól örökölt, furfangosan kegyetlen csapdák. Beszélő, szeptember-október, 118-126. o.

- Pető Iván [2000b]: A kényszerek lehetősége. Kőszeg Ferenc *Lehetőségek kényszere* című könyvéről. Beszélő, március, 122-127. o.
- Pető Iván [2002]: Értelmiségi vagy politikus? Rádai Eszter interjúja, Élet és Irodalom, november 22.
- Petőcz György [2000]: Egy gyakran elfelejtett feladat, Élet és Irodalom, február 25.
- Pokol Béla [1995]: Médiahatalom. Windsor Kiadó, Budapest
- Postman, Neil [1985]: Amusing Ourselves to Death. Penguin Books, New York
- Price, Monroe E. [1998]: A televízió, a nyilvános szféra és a nemzeti identitás. Magvető, Budapest
- Rorty, Richard [1995]: Mozgalmak és kampányok. Világosság, 11. szám, 60-67. o. [1994]
- Rosen, Jay [1993]: Beyond Objectivity. Nieman Reports, tél, 48-53. o.
- Sanders, David - Norris, Pippa [1997]: Does Negative News Matter? The Effect of Television News on Party Images in the 1997 British General Elections Konferencia-előadás, Essex, www.pippanorris.com
- Schudson, Michael [1995]: The Power of News. Harvard University Press, Cambridge
- Seres László [2000]: A szabadság fantomja. Osiris, Budapest
- Shils, Edward [1972]: The Intellectuals and the Powers: Some Perspectives for Comparative Analysis. In: Shils: The Intellectuals and the Powers and Other Essays. Chicago University Press, London & Chicago, 3-22. o.
- Schumpeter, Joseph A. [1946]: Capitalism, Socialism and Democracy. Routledge, London - New York
- Seisselberg, Jörg [1996]: Conditions of Success and Political Problems of a „Media-Mediated Personality-Party”: The Case of Forza Italia. West European Politics, október, 715-743. o.
- Smolar, Aleksander [1991]: The Polish Opposition. In: Arato, Andrew – Fehér Ferenc [szerk.]: Crisis and Reform in Eastern Europe. Transaction, New Brunswick, 175-251. o.
- Splichal, Slavko [1994]: Media Beyond Socialism. Westview Press, Boulder
- Sustrova, Petruska [1994]: Different Legacies of Dissent. Uncaptive Minds, 3. szám, ősz-tél, 75-78. o.
- Sükösd Miklós - Vásárhelyi Mária [2002]: Hol a határ? Élet és Irodalom, Budapest
- Swanson, David L. - Mancini, Paolo [szerk., 1996]: Politics, Media, and Modern Democracy. An International Study of Innovations in Electoral Campaigning and Their Consequences. Praeger Series in Political Communication, Westport, Connecticut
- Szabó Márton [2002]: Publicisztikai politológia Magyarországon a kilencvenes években. In: Bayer József [szerk.]: Politika és társadalom. MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest, 73-86. o.
- Szelenyi, Ivan [1986-87]: The Prospects and Limits of the East European New Class Project: An Autocritical Reflection on The Intellectuals on the Road to Class Power. Politics and Society, 2. szám, 103-144. o.
- Tamás Gáspár Miklós [1991]: Fáradt viszolygás. HVG, augusztus 17. In: Tamás [1994]: Másvilág. Politikai esszék. Új Mandátum, Budapest, 284-285. o.
- Tamás Gáspár Miklós [1994]: Másvilág. Politikai esszék. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest
- Tamás Gáspár Miklós [1999]: Irónia, kétértelműség, színlelés: a demokratikus ellenzék hagyatéka. In: Tamás: Törzsi fogalmak. II. kötet, Atlantisz, Budapest, 285-310. o.
- Terestyéni Tamás [szerk., 1995]: Közzolgálatosság a médiában. Osiris - MTA-ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport, Budapest

- Terestyéni Tamás [szerk., 1997]: Médiakritika. Osiris - MTA-ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport, Budapest
- Tókéczki László [2002]: A szólás- és sajtószabadság ügye a mai Magyarországon. In: Tóth Gy. László [szerk.]: Jobbközéparányok. Kairosz, Budapest, 234-248. o.
- Vajda Mihály [1992a]: Tudás és értelmiség. In: Vig Monika [szerk.]: Hogyan éljük túl a XX. századot? Narancs Alapítvány, Budapest, 78-91. o.
- Vajda Mihály [1992b]: A történelem vége? Közép-Európa - 1989. Századvég Kiadó, Budapest
- Weber, Max [1995]: A tudomány és a politika mint hivatás. Kossuth Könyvkiadó, Budapest [1919]
- White, Aiden [2002]: Public Media, Democratic Values: Challenges Facing Public Broadcasting in the Age of Transition. Előadás az International Federation of Journalists regionális rendezvényén, Budapest, február 15-17., kézirat

6. Átmenet, posztkommunizmus, pártok

- Angelusz Róbert – Tardos Róbert [2000]: Pártok között szabadon. Osiris, Budapest
- Ash, Timothy Garton [1991]: A balsors édes hasznai. Európa – Századvég, Budapest
- Ash, Timothy Garton [2000]: Tíz év múltán. Beszélő, március, 45-50. o. [1999]
- Ágh Attila [1992]: A strukturális patthelyzet éve. In: Kurtán Sándor – Sándor Péter – Vass László [szerk.]: Magyarország politikai évkönyve. Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, Budapest, 16-32. o.
- Balassa Péter [1999]: 1987. Beszélő, július-augusztus, 119-130. o.
- Balogh István [szerk., 1994]: Törésvonalak és értékválasztások. MTA Politikatudományi Intézet, Budapest
- Blahoz, Josef [1994]: Political Parties in the Czech and Slovak Federal Republics: First Steps Toward the Rebirth of Democracy. In: Lawson, Kay [szerk.]: How Political Parties Work: Perspectives from Within. Praeger, Westport, Connecticut, 229-247. o.
- Beke Kata [1993]: Jézusmária, győztünk! Belvárosi Könyvkiadó, Budapest
- Besançon, Alain [1999]: Kommunizmus: emlékezés és felejtés – avagy A nagy hallgatás. Európai Szemle, 2. szám, 3-11. o. [1998]
- Bihari Mihály [szerk., 1993]: A többpártrendszerek kialakulása Kelet- és Közép-Európában, 1989-1992. Kossuth, Budapest
- Bozóki András [1995]: Konfrontáció és konszenzus. Savaria University Press
- Bozóki András [szerk., 2000]: A rendszerváltás forгатókönyve. Alkotmányos forradalom. Hetedik kötet, Új Mandátum, Budapest
- Bozóki András - Csapody Tamás - Csizmadia Ervin - Sükösd Miklós [szerk., 1991]: Csendes? Forradalom? Volt? T-Twins, Budapest
- Bruszt László – Stark, David [1992]: A politikai játéktér újraformálása Magyarországon. A konfrontáció politikájától a kompetíció politikájáig. In: Bruszt [1995]: A centralizáció csapdái, Savaria University Press, Szombathely
- Butora, Daniel [1999]: The Nine Lives of Meciarism. Transitions Online, december 10., www.tol.cz
- Butora, Daniel – Meseznikov, Grigorij – Butora, Zoja – Fischer, S. [szerk., 1999]: The 1998 Parliamentary Elections and Democratic Rebirth in Slovakia. Institute for Public Affairs, Bratislava
- D. Horváth Gábor [2003]: Elérkezett az idő. Magyar Nemzet, augusztus 21.
- Dahrendorf, Ralf [1999]: Whatever happened to liberty? New Statesman, szeptember 6.
- Demszky Gábor [2000]: Van mit választani. Szabad Demokraták Szövetsége.

- Eyal, Jonathan [1990]: Why Romania Could Not Avoid Bloodshed. In: Pryns, Gwyn [szerk.]: Spring in Winter, Manchester University Press, Manchester, 139-162. o.
- F. Havas Gábor - Solt Ottília [1995]: Memorett. A Déri Miksa utca 10. titkos története. Beszélő, július 20. In: Solt [1998]: Méltóságot mindenkinek. Beszélő-kiadás, Budapest, 543-555. o.
- Galotti (Weyer) Balázs - Kóczián Pétr [1995]: Az SZDSZ mint olyan. A Mérleg utca nyelve. Magyar Narancs, május 18., 25. és június 1.
- Gauck, Joachim [1998]: A szembenézés nehézségei. In: 1956-os Intézet, Évkönyv, 9-17. o.
- Gavra Gábor [2003]: Szadi mazó. Magyar Narancs, július 24.
- Gazsó Ferenc - Stumpf István [1995]: Pártok és szavazóbázisok két választás után. Társadalmi Szemle, 6. szám, 3-17. o.
- Gebethner, Stanislaw [1993]: Political Parties in Poland, 1989-1993. In: Meyer, Gerd [szerk.]: Die politischen Kulturen Ostmitteleuropas im Umbruch / The Political Cultures of Eastern Central Europe in Transition. Francke, Tübingen – Basel, 311-338. o.
- Gombár Csaba - Hankiss Elemér - Lengyel László - Várnai Györgyi [szerk., 1994]: Kormány a mérlegen 1990-1994. Korridor, Budapest
- Góralczyk, Bogdan [2002]: Magyar törésvonalak. Helikon Kiadó. Budapest [2000]
- Gyurgyák János [1990]: Népiek és urbánusok – egy mítosz vége. Századvég, 2. szám, 141-143. o.
- Hankiss Elemér [1991]: Reforms and the Conversion of Power. In: Weilemann, Peter R. – Brunner, Georg – Tőkés L. Rudolf [szerk.]: Upheaval against the Plan: Eastern Europe on the Eve of the Storm. Berg, Oxford – New York, 27-39. o.
- Hirschman, Albert O. [1993]: Exit, Voice, and the Fate of the German Democratic Republic. World Politics, január, 173-202. o.
- Holmes, Stephen [1996]: Cultural Legacies or State Collapse? Probing the Postcommunist Dilemma. In: Mandelbaum, Michael [szerk.]: Postcommunism: Four Perspectives. Council on Foreign Relations, New York, 22-76. o.
- Hülvely István [2002]: Pártmozgások a magyar demokráciában. In: Bayer József [szerk.]: Politika és társadalom. MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest, 187-208. o.
- Inotai Edit [2002]: A jobboldaltól a centrumig – a spanyol Néppárt modellje. Európai Szemle, tavasz, 77-97. o.
- Jowitt, Ken [1997]: Really Imaginary Socialism. East European Constitutional Review, 43-49. o.
- Judt, Tony R. [1992]: Metamorphosis: The Democratic Revolution in Czechoslovakia. In: Banac, Ivo [szerk.]: Eastern Europe in Revolution, Cornell University Press, Ithaca – London, 96-116. o.
- Kende Péter [1994]: Miért nincs rend Kelet-Közép-Európában? Osiris-Századvég, Budapest
- Kende Péter [1997]: Az én Magyarországom. Osiris, Budapest
- Kende Péter [2000]: A köztársaság törékeny rendje. Osiris, Budapest
- Király K. Béla [szerk., 1995]: Lawful Revolution in Hungary, 1989-94. Atlantic Research and Publications, Highland Lakes, New Jersey
- Kis János [2000]: Kőszeg visszanéz. Beszélő, július-augusztus, 48-56. o.
- Kitschelt, Herbert [1992]: The Formation of Party Systems in East Central Europe. Politics and Society, március, 7-50. o.
- Kitschelt, Herbert [1995]: Formation of Party Cleavages in Post-Communist Democracies. Party Politics, 4. szám, 447-472. o.
- Kohl, Helmut [1998]: Németország egységét akartam. Zrínyi Kiadó, Budapest [1996]

- Konrád György [1993]: 91-93. Pesti Szalon Könyvkiadó, Budapest
- Kóczyán Péter - Weyer Balázs [1997]: Felelősök. Figyelő, Budapest
- Körösenyi András [1998]: A magyar politikai rendszer. Osiris, Budapest
- Kőszeg Ferenc [2000a]: Lehetőségek kényszere. Új Mandátum, Budapest
- Kőszeg Ferenc [2000b]: Tölgyessy és a rendszerváltó pártok alkonya. Beszélő, április, 22-46. o.
- Lendvai Pál [1995]: Honnan – hová? Gondolatok a közép-kelet-európai változásokról. Pesti Szalon Könyvkiadó, Budapest [1994]
- Lengyel László [1992]: Tépeldés. Magyarország felfedezése sorozat, T-Twins, Budapest
- Lewis, Paul G. [2002]: Recent Evolutions of European Parties East and West: Towards Cartelisation. Central European Political Science Review, nyár, 6-19. o.
- Linz, Juan J. [1990]: Transitions to Democracy. The Washington Quarterly, nyár, 143-164. o.
- Linz, Juan J. – Stepan, Alfred [1996]: Toward Consolidated Democracies. Journal of Democracy, április, 14-33. o.
- Lipset, Seymour Martin – Bence György [1994]: Előrelátás és meglepetés. Szovjetológia a szovjetrendszer alkonyán. Századvég, 1. szám, 23-56. o.
- Lovas Zoltán [1990]: Jöttem, láttam, győztek. Egy ámokfutó riporter kalandjai Berlintől Karabahig. AB-Beszélő Kiadó Kft., Budapest
- Mair, Peter [1997]: Party System Change. Approaches and Interpretations. Clarendon Press, Oxford
- Mandelbaum, Michael [2000]: A nacionalizmus jövője. Európai Szemle, 4. szám, 67-81. o.
- Michnik, Adam [1989]: The First Step to Democracy: an Interview. East European Reporter, tavasz/nyár, 36-40. o.
- Mihályi Péter [1998]: A magyar privatizáció krónikája 1989-1997. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest
- Offe, Claus [2000]: Demokrácia és bizalom. Beszélő, március, 51-56. o.
- Pataki Ferenc [1993]: Rendszerváltás után: Társadalomlélektani terepszemle. Scientia Humana, Budapest
- Pető Iván [2000a]: Politikai Curriculum Vitae. Új Mandátum, Budapest
- Przeworski, Adam [1991]: Democracy and the Market. Political and economic reforms in Eastern Europe and Latin America. Cambridge University Press, Cambridge
- Róna-Tas Ákos: The Second Economy as a Subversive Force: The Erosion of Party Power in Hungary. In: Walder, Ander [szerk.]: The Waning of the Communist State, 61-84. o.
- Róna-Tas Ákos [1996]: Post-Communist Transition and the Absent Middle Class in East-Central Europe. In: Identities in Transition: Eastern Europe and Russia After the Collapse of Communism. University of California Press / University of California International and Area Studies Digital Collection, Edited Volume #93, 29-44. o., <http://repositories.cdlib.org/uciaspubs/research/93/4>
- Rupnik, Jacques [1990]: Az újraértelmezett totalitarizmus. Századvég, 1. szám, 5-22. o. [1988]
- Schlett István [1995]: Színjáték vagy háború? Cserépfalvi, Budapest
- Schmitter, Philippe C. – Karl, Terry Lynn [1994]: The Conceptual Travels of Transitologists and Consolidologists: How Far to the East Should They Attempt to Go? Slavic Review, 1. szám, tavasz, 173-185. o.
- Smolar, Aleksander [1991]: The Polish Opposition. In: Arato, Andrew – Fehér Ferenc [szerk.]: Crisis and Reform in Eastern Europe. Transaction, New Brunswick, 175-251. o.

- Stark, David [1996]: Recombinant Property in East european Capitalism. American Journal of Sociology, 4.szám, január, 993-1027. o.
- Stepan, Alfred [1986]: Paths toward Redemocratization: Theoretical and Comparative Considerations. In: O'Donnel, Guillermo - Schmitter, Philippe C. - Whitehead, Lawrence [szerk.]: Transitions from Authoritarian Rule: Comparative Perspectives. The Johns Hopkins University Press, Baltimore-London, 64-84. o.
- Stumpf István [szerk., 1997]: Két választás között. Századvég, Budapest
- Sugatagi Gábor [1994]: Politikus-kiválasztódás, politikus-karrierék. Politikatudományi Szemle, 4. szám, 29-51. o.
- Szabó Miklós [1995]: Múmiák öröksége. Politikai és történeti esszék. Új Mandátum, Budapest
- Szalai Erzsébet [1995]: The Metamorphosis of the Elites. In: Király K. Béla [szerk.]: Lawful Revolution in Hungary, 1989-94. Atlantic Research and Publications, Highland Lakes, New Jersey, 159-174. o.
- Tamás Gáspár Miklós [1994]: Másvilág. Politikai esszék. Új Mandátum, Budapest
- Tölgyessy Péter [1999]: Elégedetlenségek egyensúlya. Helikon Kiadó, Budapest
- Vajda Mihály [1992b]: A történelem vége? Közép-Európa - 1989. Századvég Kiadó, Budapest
- Wolchik, Sharon L. [1995]: The Politics of Transition and the Break-Up of Czechoslovakia. In: Musil, Jiri: The End of Czechoslovakia. Central European University Press, Budapest, 225-244. o.
- Zakaria, Fareed [1997]: The Rise of Illiberal Democracy. Foreign Affairs, november-december, 22-43. o.

II. rész: A Fidesz politikai fordulata

- Babus Endre [1993a]: Viktor és csapata. Fidesz-belviták. HVG, október 30.
- Babus Endre [1993b]: Sterilizálás. HVG, november 20.
- Balassa Péter [1993]: Szépen kérlek benneteket: ne csináljátok ezt! Magyar Hírlap, október 21.
- Bartók Gyula [1988]: Közvetlen demokráciát a Fidesz-ben! Fidesz Hírek, október
- Bayer Zsolt [1992a]: Erősítő támadások. Népszabadság, május 13., Fidesz Press, május 29.
- Bayer Zsolt [1992b]: Forradalom előtt? Magyar Hírlap, szeptember 28., Fidesz Press, október 20.
- Bayer Zsolt [2002]: Hol a pofátlanság határa? 2. Új moralisták, farizeusok. Kairosz Kiadó, Budapest
- Bayer Zsolt - Szadai Károly [1993]: A gironde-isták végnapjai. Válaszféle Kornis néptársnak. Magyar Hírlap - Fidesz Press, március 4.
- Bárány Anzelm [1992]: Demokratikus szalonna lett-e a bolsevik kutyából avagy taktikai szövetségesünk-e az MSZP? Fidesz Press, április 29., 15-18. o.
- Bárány Anzelm [1993a]: Döntés után. A Fidesz Press kongresszusi jegyzete. Fidesz Press, május 24., 29-31.o.
- Bárány Anzelm [1993b]: Üzenet egykori bábjviklímhez. Fidesz Press, szeptember 10., 32-36. o.
- Bárány Anzelm [1998]: Volt egyszer egy sajtószabadság. In: Tóth Gy. László (szerk.): Janus-arcú rendszerváltás. Kairosz Kiadó, Budapest, 7-63. o.
- Bence György - Fellegi Tamás - Kovács András - Such György [1993]: Novemberi memorandum. Kézirat (november 15.), Budapest

- Bokor Ágnes [1995]: Az MSZP-szavazótábor három rétege. In: Kurtán Sándor – Sándor Péter – Vass László [szerk.]: Magyarország politikai évkönyve. Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, Budapest, 532-550. o.
- Borókai Gábor [1999]: A kormányzóívő nem bement. Balácsi György interjúja, Népszava, július 17.
- Bossányi Katalin [szerk., 1989]: Szólampóba. Beszélgetések az alternatív mozgalmakról. Láng Kiadó, Budapest
- Bozóki András [szerk., 1992]: Tiszta lappal. A Fidesz a magyar politikában 1988-1991. A Fidesz kiadása, Budapest
- Bozóki András [1996]: Magyar panoptikum. Kávé Kiadó, Budapest
- Bozóki András [2003]: Politikai pluralizmus Magyarországon. Osiris, Budapest
- Boross Péter [2003]: Levél Liskay Gábornak. Népszabadság, január 6.
- Braun Róbert [1993]: Ilyenek voltunk – ilyenek lettünk. Magyar Hírlap, október 28.
- Chrudinák Alajos [1999]: Sajtómonopólium Magyarországon. Napi Magyarország, május 13.
- Csapody Miklós [2000]: Búcsú a Magyar Nemzettől. Magyar Hírlap, április 10.
- Csizmadia Ervin [1992]: Utak a pártosodáshoz. Az MDF és az SZDSZ megszerveződése. In: Bihari Mihály [szerk.]: A többpártrendszer kialakulása Magyarországon, 1985-1991. Kossuth, 7-39. o.
- Csizmadia Ervin [1999]: Két liberalizmus Magyarországon. Századvég, Budapest
- Csizmadia Ervin [2000]: A liberalizmus és a liberális pártok az 1998-as választások után. In: Kurtán Sándor – Sándor Péter – Vass László [szerk.]: Magyarország politikai évkönyve 2000. Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, Budapest, 70-77. o.
- Csizmadia Ervin [2003]: A prolongált prófécia. A Fidesz kontinuitása és újraalapítása. Élet és Irodalom, június 20.
- Csontos János [2003]: Orbán Viktor mint Kádár, Imrédy, Gömbös, Kossuth és Rákóczi. Magyar Nemzet, június 10.
- Debreczeni József [1993b]: A Fidesz és a sajtó. Orbánék súlyos figyelmeztetésben részesültek... Magyar Nemzet, október 26.
- Debreczeni József [1998]: A miniszterelnök. Osiris, Budapest
- Debreczeni József [2000a]: A győzelem ára. Osiris, Budapest
- Debreczeni József [2000b]: Polgári kormány és szabad sajtó. Népszava, július 20.
- Debreczeni József [2002]: Orbán Viktor. Osiris, Budapest
- Debreczeni József [2003a]: A jobboldal válsága. Népszabadság, június 7.
- Desseffy Tibor [1999]: Látélet a Fidesz víziójáról. Népszabadság, október 30.
- Desseffy Tibor [2002]: Melan-Cola. Köz-élet-érzés. Helikon Kiadó, Budapest
- Deutsch Tamás [1993a]: Normalitás és morális zsarolás. Náderi Péter és Simó György interjúja., Magyar Narancs, október 14.
- Deutsch Tamás [1993b]: Létező konfliktusok - nem létező alternatívák. Fidesz Press, október 15., 32-33. o.
- Elek István [1995]: Az elfogultságok kertjéből. Széphalom Könyvműhely, Budapest
- Eötvös Pál [1998]: Hány esztendő? Népszabadság, július 9., december 10.
- Enyedi Zsolt [1993]: A Fidesz felépítéséről. Kézirat, Budapest.
- Esterházy Péter [1996]: Egy kékharisnya följegyzéseiből. Orbán Vik. Élet és Irodalom, február 9.
- Fehér Ferenc - Heller Ágnes [1994]: 1989 uralkodó eszméi. Világosság, május-június, 72-93. o.
- Fodor Gábor [1989]: A radikális nem szélsőséges. Szörényi Péter interjúja. 168 óra, szeptember.
- Fodor Gábor [1992]: Narancs-dilemmák. Fidesz Press, november 4., 24-27. o.

- Fodor Gábor [1993a]: Ódzkodom a karizmatikus politikusoktól. Beszélő-interjú, április 24.
- Fodor Gábor [1993b]: Nem szégyen bevallani a hibát. Csaplár Vilmos interjúja, Népszabadság, július 17.
- Fodor Gábor [1993c]: Fidesz: Nincs ügy, csak választás. Népszabadság, október 16.
- Fodor Gábor [1993d]: Nyitott, középutas liberalizmus - elvi pragmatizmus. Beszéd a Fidesz Országos Választmányának alakuló ülésén 1993. október 30-án, Miskolcon. Magyar Hírlap, november 1.
- Fricz Tamás [1994]: A pártszervezeti demokratizmus kérdéséhez. Politikatudományi Szemle, 2. szám, 151-167. o.
- Funk, David [1993]: Orbán és Fodor válságba sodorhatja a Fideszt. Magyar Hírlap, október 7.
- Galotti (Weyer) Balázs - Kóczyán Péter [1995]: Az SZDSZ mint olyan. A Mérleg utca nyelve. Magyar Narancs, május 18., 25. és június 1.
- Grezsa Ferenc [1990]: Apák és fiúk. Magyar Fórum, március 31.
- György Péter [1993]: Az elveszett illúziók. HVG, október 2.
- Gyurgyák János [1994]: Egy könnycsepp a Fideszért. Magyar Hírlap, május 26.
- Hankiss Ágnes [1993]: A Fideszben szokás arról beszélni, hogy a Fidesz a belgák pártja. Fidesz Press-interjú, október 29.
- Hankiss Ágnes [1997]: Az idő és az akarat. A Fidesz VIII. kongresszusára, www.fidesz.hu
- Hegedűs István [1988a]: A hőskorszak vége. Fidesz Hírek, nyár
- Hegedűs István [1988b]: Megtorpant a Fidesz? Fidesz Hírek, október, 15-16. o.
- Hegedűs István [1989a]: FIDESZ: The struggle for political pluralism. East European Reporter, tavasz-nyár, 17-20. o.
- Hegedűs István [1990a]: Többpártrendszerű sajtóirányítás. Magyar Narancs, január 9.
- Hegedűs István [1990b]: A huszonkettes csapdája. A Fidesz a parlamentben. Magyar Narancs, április 18.
- Hegedűs István [1990c]: Eszemeszizmus, avagy a Fidesz gyermekbetegsége. Fidesz Press, augusztus 1.
- Hegedűs István [1991]: Természetellenes szövetség? Fidesz-SZDSZ. Magyar Narancs, január 8.
- Hegedűs István [1992]: Politikai helyzetelemzés - a zürichi Liberális Intézetben. Fidesz Press, december 18., 18-19. o.
- Hegedűs István [1993a]: Azonosságérzés és ellehetetlenülés. Nádori Péter és Simó György interjúja. Magyar Narancs, október 14.
- Hegedűs István [1993b]: Döntés előtt a Fidesz. Ha Fodor Gábor győzne. Magyar Nemzet, október 29.
- Hegedűs István [1993c]: Fideszes kötődés és platformidentitás. Szadai Károly interjúja, Fidesz Press, december 10.
- Hegedűs István [1994a]: Nem a sajtó csinálta ki a Fideszt... Gágyor Alíz interjúja, Új Szó, május 20.
- Hegedűs István [1994b]: A Párbeszéd Platform egyetlen és igaz története. Magyar Narancs, június 9.
- Hegedűs István [1994c]: Fonnyad-e a narancs? A jövő fideszes szemmel. Új Magyarország, július 7.
- Hegedűs István [1994d]: Beszéd a Fidesz VI. kongresszusán 1994. július 9-én. Kézirat
- Hegedűs István [1995a]: Összeesküvés-elméletek, pártfegyelem, mítoszok. Sümegi Noémi interjúja, Magyar Nemzet, június 6.
- Hegedűs István [1995b]: Fidesz-sztori. Pikó András interjúja, 168 óra, július 11., 10-13. o.

- Hegedűs István [1999a]: Kizárják-e Kövér Lászlót a Fidesz-MPP-ből? Népszabadság, március 25.
- Hegedűs István [1999b]: Bécsi beszámoló: Ten Years After 1989. Népszava, július 28.
- Hegedűs István [1999c]: Pótcselekvés. Sághy Erna interjúja, 168 óra, november 11.
- Hegedűs István [1999d]: Orban strikes back. Transitions Online, december, www.tol.cz
- Hegedűs István [2001a]: A Fidesz itt már jobban is érzi magát. Gréczy Zsolt interjúja, Magyar Hírlap, március 24.
- Hegedűs István [2001b]: Pokornit hét éve lebeszélték, Gréczy Zsolt interjúja, Magyar Hírlap, március 31.
- Hegedűs István [2001c]: Egy igazi belga. Pikó András interjúja, 168 óra, december 6.
- Hegedűs István [2003]: Még jobb? Bányai György interjúja, 168 óra, június 12.
- Hegedűs István - Szelényi Zsuzsanna [1994]: Miért léptünk ki a Fideszből? Kézirat.
- Illés Zoltán [2003]: Már nem Illés Zoltán a Fidesz fő környezetvédője. Gréczy Zsolt interjúja, Magyar Hírlap, július 15.
- Jakus Ibolya [1993]: A korral jár. Fidesz-kongresszus előtt. HVG, április 17.
- Janis, Irving L. - Mann, Leon [1977]: Decision Making. The Free Press, New York
- Juhász Gábor [1993]: Magyar citrancs. Kiépülő Fidesz-gazdaság? HVG, június 5.
- Kende Péter [1994]: Az SZDSZ-Fidesz rejtélyéről. Magyar Hírlap, május 14. In: Kende [1994]: Miért nincs rend Kelet-Közép-Európában? Osiris-Századvég, 301-304. o.
- Kende Péter dr. [2002]: A Viktor. KendeArt Kft., Budapest
- Kéri László [szerk., 1994]: Orbán Viktor. Századvég, Budapest
- Kéri László [2001]: Lesz közös rend. Magyar Hírlap, augusztus 24.
- Kiss Csilla [2002]: From Liberalism to Conservatism: The Federation of Young Democrats in Post-Communist Hungary. East European Politics and Societies, ősz, 739-763. o.
- Kocsis Györgyi [1993]: Növésben. HVG, október 30.
- Kornis Mihály [1993]: A helyzet. Magyar Hírlap, január 23., Fidesz Press, március 4.
- Kozák Márton [1993]: Mire való az ellenzéki egység? Magyar Hírlap, február 9., Fidesz Press, március 4.
- Kovács András [1994]: Miért bukott ekkorát a Fidesz? Népszabadság-interjú, június 7.
- Kowalik Tamás [1995]: Fidesz-frakció: kilépők és bentmaradtak. ELTE ÁJTK, Politikatudományi Tanszék, egyetemi dolgozat
- Körösenyi András [1994]: A jobboldal vereségének okai. Windsor Klub füzetek, 1. szám, július
- Kövér László [1988]: Tisztelt tagtársak! Megnyitó beszéd a Fidesz I. kongresszusán 1988. október 1-jén. Fidesz Hírek, október, 13-15. o.
- Kövér László [1992a]: Válasz Bárány Anzelm kongresszusi benyomásaira. Fidesz Press, április 10., 18-20. o.
- Kövér László [1992b]: Mint cseppben a tenger... Magyar Hírlap, október 3., Fidesz Press, október 20.
- Kövér László [1993a]: A legkisebb közös többszörös. Fidesz Press-interjú, március 18., 6-8. o.
- Kövér László [1993b]: A Fidesz és "az értelmiség". Fidesz Press, szeptember 10., 4-5. o.
- Kövér László [1993c]: A Fidesz és a politikai fair play. Új Magyarország-interjú, szeptember 17.
- Kövér László [1993d]: Kétfejűség vagy együttthaladás? Somos András interjúja, Magyar Narancs, szeptember 30.
- Kövér László [1993e]: Mellé... Fidesz Press, október 15., 35. o.

- Kövér László [1995]: Tisztázni kell, kik vagyunk és mit akarunk. Sümei Noémi interjúja, Magyar Nemzet, április 29.
- Kövér László [2000]: Beszéd a Fidesz - Magyar Polgári Párt XII. kongresszusán 2000. január 29-én. Magyar Nemzet, február 5.
- Kövér László [2003a]: A néppárt nem tömegpárt. Farkas Melinda és F. Tóth Benedek interjúja, megjelent az Axel Springer-Magyarország Kft. megyei lapjaiban július 7-én, www.fidesz.hu
- Kövér László [2003b]: A Fidesz stílusán nem kell változtatni. A baloldaliak és a liberálisok táborát a Semmi homogenizálja. Kis Ferenc és Villányi Károly interjúja, Magyar Nemzet, május 17., www.fidesz.hu
- Kőszeg Ferenc [2000a]: Lehetőségek kényszere. Új Mandátum, Budapest
- Lányi András [1991]: Ki nyer ma? Megbukott-e már a kormány, és ha igen, mégis, miért nem? Fidesz Press, február 26., 16-17. o.
- Lengyel László [1993]: Előny, ha az ellenzéki oldalon is verseny van. Magyar Hírlap, július 30.
- Lengyel László [1996]: Elveszett illúziók nyomában. Magyar Hírlap, július 15.
- Lovas István [2000]: Második jobbegyenes. Kairosz Kiadó, Budapest
- Lovas Zoltán [1990]: Nyílt levél, avagy egyéves a vadnarancs. Magyar Narancs, október 11.
- Machos Csilla [1998]: Stabilitás és megújulás a pártvezetőségekben. In: Kurtán Sándor - Sándor Péter - Vass László [szerk.]: Magyarország évtizedkönyve, Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, 338-357. o.
- Molnár Péter [1993a]: Az Elnökség sokszínű és nyitott liberális középpártnak kell, hogy megőrizze a Fideszt. Fidesz Press-interjú, május 24., 33-34. o.
- Molnár Péter [1993b]: Párbeszéd és együttműködés. Fidesz Press, október 15., 33-34. o.
- Németh Zsolt [1991]: Vallás és nacionalizmus. Fidesz Press, május 8., 19-20. o.
- Németh Zsolt [1992]: Miféle liberalizmust? Fidesz Press, július 21., 13-16. o.
- Orbán Viktor [1992]: A Fidesz nagy utat tett meg. Farkas Attila interjúja, Magyar Hírlap, február 6.
- Orbán Viktor [1993a]: A Fidesz sikereit nem kis részben a jó csapatmunkának köszönheti. Szadai Károly interjúja, Fidesz Press, szeptember 10., 11-14. o.
- Orbán Viktor [1993b]: A romantikus illúziók kora lejárt. Varga Domokos György interjúja, Pesti Hírlap, szeptember 21.
- Orbán Viktor [1993c]: Nem tudom, meddig lehetek még... Mester Ákos interjúja, 168 óra, november 9.
- Orbán Viktor [1993d]: Miért nyílt ösztűz a Fideszre? Kristóf Attila interjúja, Magyar Nemzet, november 11.
- Orbán Viktor [1994]: Vállalom a felelősséget, indulok mégis az elnöki tisztségért. Beszéd a Fidesz VI. kongresszusán 1994. július 9-én, www.fidesz.hu
- Orbán Viktor [2001]: Ünnepi beszéd a Kossuth téren 2001. augusztus 20-án, www.meh.hu
- Orbán Viktor [2002]: Beszéd a Testnevelési Egyetemen 2002. április 9-én, www.fidesz.hu
- Orbán Viktor [2002]: Nem akarunk többet, mint ami nekünk jár. Magyar Nemzet, szeptember 2.
- Orbán Viktor [2003]: Szövetség a nemzet érdekében. Beszéd a Fidesz XVII. kongresszusán 2003. május 17-én, www.fidesz.hu
- Ószabó Attila - Vajda Éva [2001]: Tényfeltűrés. Új Mandátum, Budapest
- Papp László Tamás [2001]: Retusált történelem. A Fidesz-kormány historizáló szemléletéről. Élet és Irodalom, január 5.

- Pataki Ferenc [1993]: Rendszerváltás után: Társadalomlélektani terepszemle. Scientia Humana, Budapest
- Pető Iván [2000a]: Politikai Curriculum Vitae. Új Mandátum, Budapest
- Petőcz György [szerk., 2001]: Csak a narancs volt. Irodalom KFT., Budapest
- Petőcz György [2002]: Forza Hungaria! Olasz-magyar párhuzamok. In: Sükösd Miklós - Vásárhelyi Mária: Hol a határ? Kampánystratégiák és kampányetika, 2002. Élet és Irodalom, Budapest
- Petri Lukács Ádám [1990]: Madárház. Magyar Narancs, február 20.
- Pünkösti Árpád [1998-2003]: Szeplőtelen fogantatás. www.nol.hu
- Réti Pál [2000]: Basszus és bariton. Elnökváltó Fidesz-kongresszus. HVG, február 5.
- Réti Pál [2002]: Majdnem táltos. HVG, április 27.
- Révész Sándor [1995]: Antall József távolról. Sík Kiadó, Budapest
- Révész Sándor [2003]: Idusról idusra. Beszélő, június, 4-10. o.
- Richter Anna [szerk., 1990]: Ellenzéki Kerekasztal. Portrévázlatok. Ötlet Kft.
- Rockenbauer Zoltán [1991]: A korhatár kérdéséhez. Fidesz Press, február 26. 14. o.
- Rockenbauer Zoltán [1993]: Párműködés és együttbeszéd. Fidesz Press, október 15., 34-35. o.
- Rosenberg, Tina [1998]: Is Viktor Orbán Too Old to Lead Hungary? The New York Times, június 27.
- S. Ráduly János [1993]: Helycserés támadás. Magyar Narancs, június 17.
- Schweitzer András [2002]: Szépreményű fiúk - és lányok. A Bibó Szakkollégium hőskora. HVG, január 19.
- Sebes György [szerk., 1993]: Egyenleg. Képtelen történet. Belvárosi Könyvkiadó, Budapest
- Seres László [1998]: Kották, mancsok, médiumok. Népszava, október 7.
- Stumpf István [1994]: Politikai szocializáció - generációs kihívás - választói magatartás. Kézirat, Budapest
- Such György [1994]: A Fidesz választási verségének okai. In: - Ószabó Attila - Vajda Éva [2001]: Tényfeltűrés. CD-melléklet. Új Mandátum, Budapest
- Sükösd Miklós [1993]: A Fidesz és az értelmiség. Magyar Narancs, július 29.
- Szabó Miklós [1995]: Múmiák öröksége. Politikai és történeti esszék. Új Mandátum, Budapest
- Szalai Erzsébet [2002]: Alany és állítmány. Az 1998 tavaszán hatalomra került kormány szociológiai és szociálpszichológiai megközelítése. In: Bayer József [szerk.]: Politika és társadalom. MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest, 113-136. o.
- Szelényi Zsuzsanna [1989]: Rohanunk, hogy a lábunk se éri a földet? Fidesz Hírek, 1. szám, 57-58. o.
- Szelényi Zsuzsanna [1991]: A négyszögletes tojások klubja. Kézirat
- Szelényi Zsuzsanna [1994]: Beszéd a Fidesz VI. kongresszusán 1994. július 9-én. Kézirat
- Szilágyi Sándor [1992]: Hallgass az eszedre? Magyar Hírlap, szeptember 29., Fidesz Press, október 20.
- Tamás Gáspár Miklós [1994]: Másvilág. Politikai esszék. Új Mandátum, Budapest
- Tölgyessy Péter [1999]: Elégedetlenségek egyensúlya. Helikon Kiadó, Budapest
- Uj Péter [1993]: Az utolsó bördzseki. Népszabadság, november 1.
- Vas József [1993]: Itt már obstruálni sem lehet. Fidesz Press, február 20.
- Vágvolgyi B. András [1998]: Narancs Blue. Bevezetés a neozsurnalizmusba. Új Mandátum, Budapest
- Vig Monika [szerk., 1992a]: Hogyan éljük túl a XX. századot? Narancs Alapítvány, Budapest
- Vig Monika [1992b]: Egy el nem mondott felszólalás. Magyar Narancs, február 5.

- Wachslér Tamás [1994]: Beszéd a Fidesz VI. kongresszusán 1994. július 9-én. Népszabadság, július 19.
- Wéber Attila [1996]: A Fidesz-jelenség. Napvilág Kiadó, Budapest
- Zolnay János [1995]: Minden fideszesben van egy kis Trombitás. Beszélő, május 4.

Egyéb Fidesz-dokumentumok és kiadványok:

- Ellenzékből ellenzékbe. [1994] A Fidesz választási kudarcának okairól. A Fiatal Demokraták Szövetségének kiadványa, Budapest
- [Az] első száz nap. [1990] A Fidesz kiadványa, Budapest
- [A] Fidesz Párbeszéd Platformjának alapító nyilatkozata. [1993] Fidesz Press, december 10., 19-20. o.
- [A] Fidesz Párbeszéd Platformjának a Fidesz elnökéhez írt feljegyzései. [1993-94] Kézirat, Budapest
- [A] Fidesz pozíciója a közvéleményben 1991 végén. [1991] Szonda Ipsos, kézirat, Budapest
- Külpolitikai ki kicsoda. [1993] A Fidesz kiadása, Budapest
- Parlamenti napló [1990-2002], CD
- [A] polgári Magyarorszáért. [1995] A Fidesz programnyilatkozata, Magyar Nemzet, április 29.
- [A] polgári Magyarorszáért. A Fidesz – Magyar Polgári Párt vitairata. [1996] A kiadásért felel a Fidesz Országos Elnöksége, Budapest.
- Új tartalmú szuverenitás felé. A Fidesz külügyi koncepciója. [1991] A Fidesz kiadványa, május, Budapest
- Új tendenciák a Fidesz vonzáskörének alakulásában. [1993] Szonda Ipsos, augusztus, kézirat, Budapest

Összefoglalás és következtetések

- Debreczeni József [2003b]: Vesszőfutás jobbról. Buják Attila interjúja, 168 óra, július 17.
- Sartori, Giovanni [1999]: Demokrácia. Osiris, Budapest [1993]
- Szalai Erzsébet [2002]: Alany és állítmány. Az 1998 tavaszán hatalomra került kormány szociológiai és szociálpszichológiai megközelítése. In: Bayer József [szerk.]: Politika és társadalom. MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest, 113-136. o.
- Tamás Gáspár Miklós [1994]: Másvilág. Politikai esszék. Új Mandátum, Budapest